

ЭТНОСАЯСИ СӨЗДІК

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ
СЛОВАРЬ

ЭТНОСАЯСИ СӨЗДІК

**Қазақстан этносаясаты мен тәжірибесінің
терминдері мен ұғымдары**

Нұр-Сұлтан, 2020

ӘОЖ 80/81:32 (038)
ББК 66.3 (5К)я2
Ә 90

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Ғылыми кеңесімен баспаға ұсынылды

Бас редактор:	Түймебаев Ж.К., филология ғылымдарының докторы
Редакция алқасы:	А.К.Садуақасова, Ә.Д.Сүлейменова, Л.А. Прокопенко, Ғ.Төлегұл, Н.Ж. Шаймерденова, Е.А.Шелокова, Д.Б.Кошербаев
Пікір жазғандар:	Б.М.Қайыпова, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасының кітапханасы директорының орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты; Әбішева М.А., ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Дипломатия институтының директоры, саяси ғылымдарының кандидаты
Жобаның ғылыми жетекшісі:	А.Садуақасова, әлеуметтану ғылымдарының докторы
Авторлар ұжымы:	Калашникова Наталья Павловна, саяси ғылымдар докторы Калмыков Сергей Константинович, философия ғылымдарының кандидаты Малиновский Виктор Александрович, заң ғылымдарының докторы Рақышева Ботагөз Исламқызы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты Садуақасова Айгүл Кәкімбекқызы, әлеуметтану ғылымдарының докторы Сүлейменова Элеонора Дүйсенқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор Жақыпов Жантас Алтайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор Шаймерденова Нұрсұлу Жамалбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты Төлегұл Госман Төлегұлұлы, аудармашы-сарапшы

ЭТНОСАЯСИ СӨЗДІК: Қазақстан этносыясаты мен тәжірибесінің терминдері мен ұғымдары. - Нұр-Сұлтан, 2020 – 193 бет.

ISBN 978-601-287-224-8

Ұсынылып отырған шығарма 2014 жылғы жарияланған сөздіктің екінші, толықтырылған басылымы. Қазақ және орыс тілдерінде ұсынылып отырған бұл сөздікте этносыясат саласында, ғылыми жарияланымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында, интернетте, сондай-ақ этностану, саясаттану, әлеуметтану, тарих және мәдениеттану пәндерінде жиі қолданылатын 152 сөздік бірлік қамтылған.

Сөздікке Қазақстан этносыясатының негізгі қағидағтарын түсіндіретін және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев ұсынған қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің үлгісімен таныстыратын бірқатар терминдер енгізілген.

Сөздік этносыясат саласында қызмет ететін мемлекеттік қызметшілерге, гуманитарлық ғылым мамандарына және Қазақстандағы қазіргі этностың үдерістерге қызығушылық танытатын оқырман қауымға арналған.

© ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2020

© Садуақасова А.К., Калашникова Н.П., Калмыков С.К., Малиновский В.А., Рақышева Б.И., Сүлейменова Ә.Д., Шаймерденова Н.Ж., Төлегұл Г.Т., 2020

ISBN 978-601-287-224-8

АЛҒЫ СӨЗ

Жаһандану мен қоғамдық-саяси өзгерістер дәуірінде этносаясат терминдерінің жүйесі де тез өзгеріп отыруға бейім болып келеді. Мұның бірқатар себептері бар, олардың ішінде – этносаясаттың өзінің пәнаралық сипаты, этносаясатта тарих, философия, саясаттану, әлеуметтік тілтану сияқты ғылымдардың шектескен тұстарында кездесетін терминдер табиғатының өрімдестігі, қолданбалы пән ретінде этносаясат міндеттерінің экстралингвистикалық жағдаятқа, мәселен, геосаяси өзгерістерге байланысты болатындығы. Осы жайттардың бәрі этносаясат терминдерін дереу анықтаудың, жекелеген бағыттар бойынша терминдер іріктеу үшін пайдалануға болатын арнаулы терминтанулық сөздіктер түзіп отырудың, ол терминдерді заңнамалық құжаттардың «Глоссарий» бөліміне, сондай-ақ оқулықтар мен оқу құралдарына қосып отырудың қажеттігін көрсетеді.

Оның үстіне, дүниетанымдық және философиялық көзқарастарға орай қазіргі заманда әлеуметтік-саяси және геосаяси өзгерістердің қиын кезеңін әлі еңсеру үстінде тұрған әрі қалыптасу, трансформалау, түсінудің алуан түрін өткеріп жатқан этносаясаттың қарышты қадамдары концептуалдық-ұғымдық аппаратқа саналы да сыни көзқарастың болуын талап етеді.

Сөздік негізгі этносаяси терминдер жөнінде мағлұмат беретін анықтамалық кітап ретінде ойластырылды да, мынадай міндеттердің шешімін табуға бағытталды: этносаяси зерттеулердің қазіргі жағдайын бейнелеу; мүмкіндігінше Қазақстанның этносаясаты бағыттарына шолу жасау; этносаясат әдістерін сипаттау; этносаясат терминдерінің негізгі құрамын анықтап, жинақталған мол тәжірибені пайдалана отырып, ол терминдерге ғылыми анықтама беру; мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру барысындағы оқыту, білім беру міндеттеріне анағұрлым лайық мазмұндау формасын табу.

Этносаяси терминдер сөздігін түзу жұмыстарының негізгі нәтижелерін былайша түйіндеуге болады:

- қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қолжетімді лексикографиялық дереккөздер ескеріліп, этносаяси терминдердің корпусы анықталды;

- этносаясаттың қолда бар терминологиялық корпусы ретке түсірілді, жүйеленді;

- іріктеліп алынған терминдердің түсіндірмелерін пішімдеу үшін нормалау және бірегейлеу жұмыстары жүргізілді;

- бұрын анықтама берілмеген терминдер екшеліп, Сөздікке дербес сөздік бірліктер ретінде енгізілді де, оларға сөздікке тән терминологиялық анықтама жасалды (тұтастай алғанда, қазақ тілінде 152, орыс тілінде 152 этносаяси терминге анықтама берілді);

- көптеген терминге орыс/қазақ және ағылшын тілдерінде балама келтірілді;

- сөздік мақала мәтінінің өз ішінде курсивті сілтеме көрсету арқылы және соңында анықтама түрінде сілтеме жасау арқылы терминдер арасындағы жүйелік қатынастар нақтыланды.

Сөздікте этносаяси терминдер әліпбилік ретпен берілді. Солай бола тұра терминдер корпусы іштей мынадай блоктар бойынша айқын түрде түзілді: этносаясаттың теориялық аспектілері; этносаясаттың шектес және септесетін ғылымдармен, мысалы, этнологиямен, саясаттанумен, әлеуметтік тілтанумен, т.б. байланыстары; этносаяси зерттеу бағыттарының қалыптасуы; этносаяси зерттеулердің әдіснамасы мен әдістемесі, этносаясаттың негізгі ұғымдары.

Сөздіктің бір ерекшелігі – мұнда мүмкіндігінше Қазақстанның этносаяси проблемаларының ерекшеліктері көрсетіледі және Қазақстан халқы ассамблеясы қызметінің толық мәні мен бағыты, құқықтық аспектілер, халықаралық стандарттар, бұл салада жұмыс істейтін негізгі мемлекеттік емес және қоғамдық институттар туралы жеткілікті түсінік

беріледі, Қазақстандағы этнотілдік ахуал мен тілдік саясат, т.б. көптеген жайттар сипатталады.

Сөздік авторлары сыни пікір білдіргендерге, сондай-ақ этносаяси терминдерге ұсынылған анықтамаларды талқылауға қатысқан әріптестердің бәріне алғыс білдіреді.

Сөздіктің этносаясат мәселелеріне қызығушылық танытатындардың бәріне пайдалы еңбек болатынына авторлық ұжым сенім артады және Сөздіктегі терминдер корпусы қоғамдағы өзгерістердің бәрін ескере отырып, бұдан да пайымды талдаулар мен талқылаулар, толықтырулар жасаудың нысанасына айналады деп үміттенеді.

Сөздікті пайдалану тәртібі:

Терминдер Сөздікте әліпби ретімен орналастырылған. Егер термин сөз тіркесінен құралса, тіркес терминнің бірінші сыңарының реті бойынша қойылып, этносаяси мәтіндерде қалыптасқан түрінде (инверсиясыз) беріледі, мысалы, **ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ, ҰЛТ БІРЛІГІ ДОКТРИНАСЫ, ХАЛЫҚ САНАҒЫ, ДИАСПОРА, ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК АХУАЛ** және т.с.с. Терминдер сөздік мақаласында қайталанып берілмейді, қысқарған пішінде көрсетіледі, мысалы, **ҒЫЛЫМИ-САРАПШЫЛЫҚ КЕҢЕС – ҒСК, ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ – ҚХА**.

Тақырыптық термин қою бас әріптен басталып жазылады.

Тақырыптық терминге қазақша, орысша, ағылшынша баламалар беріледі, оның үстіне доға жақша ішінде әрбір терминге мүмкіндігінше қысқаша этимологиялық сілтеме жапсарластырылады, мысалы, **БИЛИНГВИЗМ** (лат. *bi... екі, қос + lingua тіл*); **ДИАСПОРА** (грек. *diaspora шашырау*).

Осыдан соң сызықша қойылып барып термин түсіндірмесі беріледі. Егер терминде бірнеше мағына болса, олар абзацқа бөлектелмей, араб цифрымен одан кейін нүкте қойылып, тиянақталып жазылады, мысалы: **Екінші тіл** – 1. Балалық шақтан игеру ретіне қарай (Билингвтің тілдерді өзінше (онтогенетикалық) игеру уақытына қарай) болатын Е.т., бұл –

Бірінші тілден соң меңгерілген тіл. Осы тұрғыдан түсінгенде Е.т. Ана тілімен сәйкестенуі де, сәйкестенбеуі де мүмкін. 2. Қостілділік жағдайындағы Тілдік құзыреттіліктің деңгейіне қарай Е.т., бұл – Басым тілге қарағанда қосымша тіл болып саналады. Осы тұрғыдан түсінгенде ана тілімен сәйкестенуі де, сәйкестенбеуі де мүмкін. 3. Оқу орындарында оқып-үйрену ретіне қарай Е.т., бұл – шетелдік екінші тіл, оқып-үйренудегі Мақсатты тіл (қар. *Негізгі тіл*).

Сөздік мақаласының ішінде терминге анықтама берілген жағдайда ол астын сызу арқылы айрықшаланады.

Терминдер арасындағы жүйелік қатынасты нақтылайтын анықтама түрінде сөздік мақаласының өзінде терминдер және соңында берілетін өзара сілтемелер бас әріптен басталып курсивпен жазылады. Қазақстан Республикасындағы этносаясат, этнотілдік ахуал, этнотілдік жағдай сипаттарына тікелей қатысты терминнің анықтамасынан кейін қосымша ақпарат беріледі.

Сөздікте терминдердің қазақша-орысша әліпбилік көрсеткіші бар, онда термин мен оған арналған сөздік мақаласының берілген беті көрсетіледі.

Сөздікте мынадай қысқартулар қолданылған:

ағыл. - ағылшын тілі
 белорус. - белорус тілі
 грек. - грек тілі
 баст. - бастысы
 басқ. - басқасы
 итал. - итальян тілі
 қаз. - қазақ тілі
 соң. - соңы
 лат. - латын тілі
 т.б. - тағы басқалары

мыс. - мысалы
 бас. - басы
 нем. - неміс тілі
 ауысп. мағ. - ауыспалы
 мағына
 басқ. - басқасы
 ор. - орыс тілі
 қар. - қараңыз
 сал. – салыстырыңыз
 фр. – француз тілі

- А -

АВТОХТОН (*байырғы* немесе *жергілікті*), (ор. *Автохтон*, ағыл. *Autochton*, грек. *autochthon autos* өзі + *chthon* жер, өлке) – осы жерді тұрғылықты мекен еткен, *Этногенезі* осы аумақта дамыған адам, абориген. Мыс., Ванкувер аралындағы Солтүстік және Оңтүстік Американың байырғы халықтары вакаш-квакиютль және нутка; Австралияның оңтүстігіндегі пама-нюнга және Аустралияның солтүстігі мен солтүстік-батысындағы не-пама-нюнга (қар. *Автохтондық тіл, Ассимиляция, Тұрғылықты этнос, Этникалық топтар*).

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛ (ор. *Уполномоченный по правам человека*, ағыл. *Ombudsman of the Republic of Kazakhstan*) – мемлекет атынан адам құқықтарын қорғау қызметін атқаратын лауазымды тұлға (жалпы қолданыстағы синонимі – «омбудсмен»).

А.Қ.У. лауазымы ҚР Президентінің 2002 жылғы 19 қыркүйектегі №3947 Жарлығымен тағайындалған.

Қазақстанда А.Қ.У. адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына мониторинг жүргізетін, өзіне берілген құзырет шегінде адам мен азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдайтын лауазымды тұлға болып есептеледі. Өз қызметі арқылы А.Қ.У. адамның және азаматтың бостандығы мен құқықтарының қолданыстағы тәсілдерін толықтырады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамаларына сәйкес, А.Қ.У. қызметі адам құқығын қорғайтын басқа мемлекеттік органдардың құзыретін шектемейді.

Осы лауазымға тағайындау мен босатудың тәртібі, қызметті жүзеге асырудың құзыреті мен тәртібі, белгілі бір жайтқа араласу әрекеттері, оның атына түскен өтініштерді қарау тәртібі Қазақстан Республикасындағы А.Қ.У. туралы ережемен ретке салынған.

А.Қ.У. жұмысын ақпараттық-талдау, ұйымдық-құқықтық т.б. жағынан қамтамасыз ету Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталыққа жүктелген. Бұл Орталық туралы ережені ҚР А.Қ.У. ұсынысымен ҚР Президенті бекітеді.

АДАМИ КАПИТАЛ (ор. *человеческий капитал*, ағыл. *human capital*) – әлеуметтік, экономикалық дамудың факторы. Ол игерілген білімді, зияткерлік еңбек құралдарын, өмір сүру жіне қызмет ету ортасын қамтиды; экономикаға инновациялар енгізудің басты факторы болып табылады. Адам капиталын жақсарту біржақты үрдіс емес: ол білім мен ғылымның дамуын, денсаулық пен қауіпсіздікті, мәдениетті, өнерді және адам қызметінің өзге де салаларын қамтуы тиіс. Адам капиталының маңызын бірқатар мемлекеттердің тәжірибесі растайды. Мысалы, Швеция өз әрекетін адам капиталы теориясына негіздей отырып, 2000-жылдары экономикада көшбасшы атанды. Финляндияның шикізаттық экономикадан инновациялық экономикаға ауысуы да адам капиталын жақсартуға негізделген. Көптеген жетекші еуропалық мемлекеттер және АҚШ аталмыш теорияны ұстану нәтижесінде белгілі бір жетістікке жетті. Ғылымда және іс жүзінде «адам капиталы» ұғымы өзінің қалыптасуы мен дамуында анағұрлым кең, бұрын да белгілі болған «адам әлеуеті» ұғымынан тарайды. Әлеуметтік мағынасында адам әлеуеті және адам капиталы- қоғамның ең инерциялық әлеуметтік сипаттамалары. Олар тығыз байланысты және онжылдықтар бойы салынып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін әлеуметтік институттарға негізделген. Қазақстанда адам капиталының қарқынды дамуы жаңғыртудың, соның ішінде ұлттық сананы жаңғыртудың негізгі векторы болып табылады. Әлеуметтік тұрақтылық және әділдік факторы, ары қарай демократияландыру, қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыру мәселелері эволюциялық даму мен мемлекеттік саясатты жаңартудың негізін құрайды.

АЗ ҰЛТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ (халықаралық стандарттар) (ор. *Права национальных меньшинств*, ағыл. *Rights of ethnic minorities, international standarts*) – ерекше этностық топтарға жататын адамдарға олардың арнайы сұраныс-қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатымен халықаралық-құқықтық кесімдер арқылы ұсынылатын қосымша мүмкіндіктер.

Халықаралық қоғамдастық аз ұлт деген ұғымға барша жұрт мойындайтын анықтама әзірлеп шығарған жоқ. Мамандар мынадай критерийлер ұсынады: мүдделі тұлғаның дара өзіндік таңдауы, этностық топтың өздерін аз ұлтқа теңдестіруі; оның шыққан тегі; айқын көрінетін әлеуметтік, мінез-құлықтық және мәдени сипаттары, ең алдымен, ортақ тілдерінің болуы; сол топтың ішіндегілермен және жұрттың басқа топтарымен ықпалдасуға мүмкіндік беретін әлеуметтік ұйымның болуы. А.ұ. деп танудың негізі ретінде олардың сан мөлшері анықталған жоқ.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік ұлттық саясат елде ратификацияланған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (1966 ж.) қағидаларымен және нормаларымен, Нәсілді кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы халықаралық конвенциямен (1965 ж.) толық сәйкеседі. Еліміз БҰҰ-ның арнайы құрылымдарына берілетін есептердің талабын орындап отыр. Елдің мұндай жұмысы БҰҰ, ЕҚЫҰ, ТМД адами өлшемдер мен мәдени мұра жөніндегі басқа халықаралық және өңірлік ұйымдардың өзге де құжаттарындағы сындарлы идеялармен, ұсыныстармен толығып келеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы бірегей институтын құру және адамның этностық һәм діни қатыстылығына қарамастан оның құқықтары мен бостандықтарының артықшылығына негізделген қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің қазақстандық үлгісінің қалыптастырылуы мемлекет пен қоғамның қоғамдық-саяси тәжірибесінде «ұлттық азшылық» ұғымы мүлде қолданылмайтын этносаралық қатынастар

үйлесімділігінің және көпэтносты қоғамның бірігуінің жоғары деңгейіне қол жеткізді. Объективті зерттеулер көрсеткеніндей, шығу тегі әртүрлі Қазақстан азаматтары өздерін бірегей халықтың негізгі және ажырамас бөлігі ретінде сезінеді, барлық құқықтарды пайдаланады әрі туған тілін қолдануда, мәдениетін, салт-дәстүрлерін дамытуда ешқандай қиындық көрмейді (қар. *Ұлттық азшылықтар, Ұлттық азшылықтар істері жөніндегі Жоғарғы комиссар*).

АЗАМАТТЫҚ (ор. *Гражданство*, ағыл. *Citizenship*) – конституциялық-құқықтық жағдай, адамның мемлекетпен құқықтық-саяси байланысы. Бұл байланыс адам мен мемлекеттің өзаралық құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіреді. А. терминімен қатар «бодандық» термині де қолданылады, бірақ бұл термин адам мен монархиялық билік түріндегі мемлекет арасындағы саяси-құқықтық байланысты білдіреді. Халықаралық құқықта және шетелдік салтта А. сөзінің синонимі ретінде «ұлтқа қатыстылық» деген ұғым да қолданылады.

А. институты Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен тәуелсіздігін, егемендігін анықтайтын белгі болып табылады. Қазақстан азаматтарының конституциялық-құқықтық мәртебесі олардың заң алдында теңдігін сақтай отырып, Конституция белгілеген құқықтар, бостандық пен міндеттердің кешеніне түгелдей ие болуын білдіреді.

ҚР Конституциясына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматын қандай жағдайда болсын өз азаматтығынан, өз азаматтығын өзгерту құқығынан айыру мүмкін емес, сондай-ақ ол Қазақстан аумағынан ешқашан қуылмайды.

ҚР А. Заңға сәйкес қабылданады және тоқтатылады, Аты қандай негізде алғанына қарамастан ол жалқы және бәріне бірдей тең болып саналады (10-бап).

А. қатынастарды реттейтін арнайы заң 1991 жылы 20 желтоқсанда қабылданған №1017-ХІІ «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» ҚР Заңы қолданылады.

Онда А. мәселелерін шешудегі мемлекеттік органдардың құзыреті де бекітілген. ҚР Президентінің 2006 жылғы 10 қазандағы №198 «Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Азаматтық мәселелері бойынша комиссия туралы» Жарлығында жекелеген мәселелер егжей-тегжейлі түрде қосымша берілген.

АЗАМАТТЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *гражданская идентификация*, ағыл. *identification civil*) – индивидтің (топтың) әлеуметтік-мәдени өлшемдер арқылы өзін қоғаммен байланыстыруының нәтижесі, осының арқасында ол өзін мемлекетпен, қоғаммен, елмен бірдейлестіреді; өзін «өзімдік» және «бөтен» топтармен қатыстырудың бағдарлары, межелері мен өлшемдерінің жиынтығын қалыптастыру (қар. *Сәйкестендіру*). Азаматтық сәйкестікті қалыптастырудың басты бағыттары - «азамат» санатының эмоционалдық-когнитивтік және әлеуметтік-саяси мазмұнын дамыту; негізгі азаматтық құқықтар, міндеттер мен рөлдерді меңгеру; азаматтық және топаралық сәйкестіктердің басымдықтарын орналастыру; ел дамуының мүдделеріне тартылу; қоғам мен мемлекетке қатысты жеке белсенділіктің маңызын арттыру. Азаматтық сәйкестікті қалыптастыру мен дамытудың негізгі тетіктері – бірдейлесудің сипаттарына еліктеу, ол сипаттарды міндетті әрі саналы түрде қабылдау. Мазмұндық жағынан А.С. жұрттың мемлекетпен ниеттестігін білдіреді, ал мұндай ниеттестік болу үшін билік пен азамат арасындағы құқықтар мен міндеттер рәсімделеді, елге шынайы сезіммен етене болу әрі барлық типтік әлеуметтік - мәдени өлшемдер (тіл, діл, әлем бейнесі, әлеуметтік-мәдени құндылықтар, қылық нормалары) арқылы елдің азаматтарымен өзін теңестіру қажет, бұл ниеттестік өзін-өзі саяси және қоғамдық тұрғыдан ұйымдастырумен бекиді (қар. *Сәйкестендіру, Этникалық сәйкестендіру, Тілдік сәйкестендіру, Діни сәйкестендіру, Мәдени сәйкестендіру*).

АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *ad* – к және *cultura* – білім беру, даму ор. *Аккультурация*, ағыл. *Acculturation*) – 1. Бір мәдениет аясында мәдениет элементтерін бір ұрпақтан келесі ұрпаққа беру (қар. *Әлеуметтену*). 2. Түрлі әлеуметтік және мәдени жүйелердің тікелей байланысы мен өзара ықпалы кезіндегі материалдық мәдениеттің, әдет-ғұрыптар мен нанымдардың өзгеріс үдерісі. (қар. *Ассимиляция*). А. үдерісі екі негізгі проблемамен байланысты: өз мәдениетін қолдау және мәдениетаралық байланыстарға қатысу. Осы аса маңызды екі сұрақтың жауаптарының комбинацияларына байланысты А.-ның төрт негізгі стратегиясы көрсетіледі: *ассимиляция*, *сепарация*, *маргиналдану* және *Интеграция*.

А.-ның соңғы нәтижесі – ортаның талаптарына сай жеке немесе топтық санадағы өзгерістері біршама тұрақты этномәдени топтың ұзақ уақыт бойы бейімделуге қол жеткізуі.

АЛУАНТҮРЛІЛІКТІ БАСҚАРУ (ор. *Управление разнообразием*, ағыл. *diversity management*) – алуантүрлілікті басқару ұлттық ұйымдастыру контексті аясында азаматтардың немесе иммигранттардың жұмыс күшін басқаруға жатады. Оның мысалы ретінде азшылықтар мен жуықта иммигрант болғандардың өкілдері арасында жұмыспен қамтуды арттыру мақсатында өз қызметкерлері үшін саясат пен оқу бағдарламасын енгізген неміс компаниясын айтуға болады. Екінші түрі алуантүрлілікті кросс-ұлттық басқару. Ол әр түрлі елдердегі азаматтар мен иммигранттардан құралған жұмыс күшін басқаруға жатады (мысалы, Жапонияда, Қытайда және Малайзияда филиалдары бар кәріс компаниясы бас кеңседе, сондай-ақ оның аталмыш елдердегі еншілес компанияларында қолданылатын саясатты қалыптастырып, тренингтер өткізеді). Алуантүрлілікті басқарудың әрбір түрі түрлі проблемалармен және дилеммалармен байланысты, әрқайсысы түрлі стратегиялар мен бағдарламалар қабылдауды қажет етеді. Өз елінің заңдары және әлеуметтік ережелері аясында қолданылатын нормаларға қоса, алуантүрлілікті

кросс-ұлттық басқару жұмыс берушілер өзге елдердің жұмыс күші қайда орналасқандығына қарай олардың заңнамалық және мәдени контекстін ескеруді талап етеді (қар. *Өзгерістерді басқару*).

АНА ТІЛІ (ор. *Родной язык*, ағыл. *mother tongue, native language*) – 1. *Тіл*, баланың сәби кезінде ересектердің сөзін ееліктеп санадан тыс игерген тілі, мұны қолдану дағдыларын ересек кезінде сақтап қала алады, ұмытуыда мүмкін. А.т. оның иесінің өмірінің түрлі кезеңдерінде бірінші немесе екінші ітіл, туған немесе басым тіл дәрежесінде болуы мүмкін. 2. Этноспен бірдейлесу тілі, кез келген халықтың тілдік санасынан маңызды орын алатын, «өзімдікі» және «өзгенікі» ұғымдарына жаратушы ділдік қалыптардың (ментальды стереотиптердің) ықпалымен байланысты тіл. А.т. әрдайым нақты бір индивидпен байланысты болады және сол индивидке тән ауызша жазбаша сөйлеу тәсілдерінің жиынтығы ретінде көрінеді (қар. *Сәйкестендіру, Этностықтіл, Этностықтоп, Этностық сәйкестендірілу, Этнос, Тілдік сәйкестендіру, Тілдік құқық*).

АССИМИЛЯЦИЯ (ор. *Ассимиляция*, ағыл. *Assimilation*, лат. *assimilation* уподобление) – 1. Екі немесе оданда көп *Этностық топтың /Этностардың/ Халықтардың* өздерінің ұндылық (кейде діни)бағдарларының, мәдени, этностық, тілдік ұқсастығының, іс-әрекеттерініңдәстүрлітүрлерініңжоғ алунаэтижесіндежаңақауымдастықтыңқұрылуы.

Әрекет ететін саласына байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:а) *Тілдік А.* – бір этностың басқа этностың тілін меңгеріп, кейін сол тілге ауысуы; біртілділікжағдайындағы *Тілдік саясаттың* түрі, мұндай саясатта кейбір этностар не мәжбүрлі түрде, не өз еркімен өздерінің тілдерінен және/ немесе мәдениетінен басқа басым тілдің және/немесе мәдениетінің т.б. пайдасы үшін бас тартады;ә) мәдени А. – Аккультурациямен бірдей;б) этностық А. – бір этностың/

халықтың басқамен тоғысуы. Әдетте, этностық А. бұрын тілдік А., мәдени А. болады. Этностық А. нәтижесінде ұлттық-психологиялық ерекшеліктер ішінара немесе толықтай трансформацияға ұшырайды, *Этностық бірдейлестіктің* ауысуы, басқа этносқа сіңіп кетуі байқалады. 2. А. – этностық және мәдени айырмашылықтарды жоюға және моноэтностық қауымдастық қалыптастыруға (мысалы, *Мигранттарды* көшіп келген елде қоластына алу) бағытталған ұлттық саясаттың бір түрі.

А. өткерілу тәсіліне қарай былайша жіктеледі: а) табиғи А. – бірлескен әлеуметтік, шаруашылық-экономикалық және мәдени өмірінің қажеттіліктерін қанағаттандырудың объективті үдерістерімен шарттас болатын және біртіндеп, бірнеше ұрпақтың өмір сүру барысында бейімделу (аккультурация, интеграция), этносаралық некелесу жолымен болатын А.; ә) зорлықпен жүргізілетін А. – мәжбүрлеу арқылы (ашық немесе табиғи емес, тікелей немесе жанама) этностың/халықтың өз тілінде сөйлеуге тыйым салу немесе шектеу, өздерінің салт-дәстүрінен бас тартуға мәжбүрлеу және оған басым топтың тілі мен мәдениетін таңу (А. күштеп жүргізу мектепте білім беруде, қоғамдық өмірде, ұлттық нәрсені қолдану аясын шектеуде, *Этносаясат* сипатында байқалады). Ассимиляцияға ұшырап отырған халықтың *Этнонимінің*, *Этнодіни қауымдастық пен құрылымының* жоғалуына, *Тілдің ауысуына* т.б. әкеп соқтыруы мүмкін, жоқ дегенде, жаңа *Этностық қауымдастықтың* құрылуына алып келеді. А. үдерістері мемлекеттің тұрақты өмір сүру кезеңінде күшейеді (бұл этносаралық некелердің санынан байқалады) (қар. *Саны аз халықтар*, *Этностық бейімделу*, *Этностық фузия*, *Тілдік саясат*).

- Ә -

ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ (ор. *Казахстанская модель социального государства*, ағыл. *Kazakhstan's pattern of social state*) –

ҚР Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бес әлеуметтік бастамасында және халықтың әл-ауқатын арттыру бағдарламаларында рәсімделген, ортақ мерзімді және ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламаларының маңызды құрамдас бөлігі (қар. *Мемлекет*).

ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛТАНУ (ор. *социоллингвистика*, ағыл. *sociolinguistics*, лат. *soci (etos)* қоғам + фр. *Linguistique* < лат. *lingua* тіл) – тіл білімінің қарқынды дамып келе жатқан қажетті салаларының бірі, лингвистика, әлеуметтану, тіл әлеуметтануы, әлеуметтік психология, лингвистикалық антропология, лингвосоциология пәндерінің т.б. ыңғайлары мен жетістіктерін біріктіре пайдаланудан келіп шығатын сала. Ә.Т. құзыретіне мына сияқты мәселелер енеді: тілдің әлеуметтік табиғаты мен стратификациясы, функциялары мен тірлік ету формалары, *Тілдік қауымдастықтың*, *Тілдік ахуалдың*, *Тілдік саясаттың* ерекшеліктері мен динамикасы, бұқаралық және дара *Қостілділіктің* формалары мен жағдайы, бірдейлестіктің алуан түрі, тілдердің түйісулері, *Шиеленістер* т.б. көптеген мәселелер. Қазіргі Ә.Т. «тілдіәлеуметтік контексте» зерттейтін ғылым ретінде өзіндік жүйесі бар, мәліметтерді жинаудың қатаң әдістемесі бар, айғақтарды талдаудың сандық-статистикалық әдістері бар, болжам ұсынудың экспериментпен тексерілу жолы т.б. бар (қар. *Демография*).

- Б -

БИЛИНГВИЗМ (ор. *Билингвизм*, *двуязычие*, ағыл. *Bilingualism*, лат. *bidu(x)* + *lingua* язык) – *Қостілділікпен* бірдей.

БӨЛІНГЕН ХАЛЫҚТАР (ор. *разделенные народы*, ағыл. *the divided peoples*). Бөлінген халықтар деп шоғырланып ықшам мекен еткен аумағыекі немесе онан да көп мемлекеттік түзілімдердің шекараларымен бөлініп жатқан, сонда да тұтас

қауымдастық екенін түсінетін этностық топты түсінген жөн. Мұндай халық өзіндік біртұтас мемлекеттік немесе автономиялық құрылыс шеңберінде өз этностық кеңістігін біріктіруге талпынады және мемлекеттік шекараларға бөлініп кеткен өз құрамдас бөліктерінің мәдени жіктеліске түсуін тежейтін өзіндік механизмдер қалыптастырады.

Бөлінген халықтар анықтамасы бөлінген халықтардың халықаралық-саяси жағдайға, жекелеген мемлекеттердің тұрақтылығына, аймақтық этносаяси және этномәдени үдерістерге ықпал ететін әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар келтірілген анықтама этностық топтардың бұл санатын өзге этносаяси және этномәдени құбылыстардан ерекшелеп тұратын өзіндік өзгешелігін айқындауға мүмкіндік береді. Этностық азшылық, диаспора және т.с.с. тірлігі контекстінде бұл феномен көбіне шектеулі түрде қарастырылатындықтан, мұндай ерекшеліктің маңызы зор.

Бөлінген халықтардың барлығы десе де болады, бірігуге талпыныс жасаумен болады. Олардың кейбірі осы мақсатта ұлт-азаттық күреске қосылып кетіп жатады. Бұл мәселе мемлекеттердің саяси мүдделеріне тікелей қатысты болғандықтан, шешілуі ең қиын мәселелердің бірі саналады (қар. *Депортация, Этностық кемсітушілік, Тарихи отан, Кіші отан*).

- Г -

ГЕТТО (итал. Тілінен *ghetto*, ор. *гетто*, ағыл. *ghetto*) – ұлттық, нәсілдік немесе діни белгілеріне қарай кемсітілген адамдарды оқшау тұрғызуға немесе қоныстандыруға орта ғасыр дәуірінде қаладан арнайы бөлінген аудан.

1939-45 жылдардағы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистер Шығыс Еуропадағы басып алған қалаларында еврей геттоларын құрған. Шын мәнінде, бұлар тұтқындары жаппай дерлік қырылған өзіндік концлагерлер еді.

Қазіргі кезде кейде «гетто» сөзі аз ұлттар тұратын қала аудандарын атау үшін қолданылады, бірақ көбінесе

бұл сөзбен жақсарудан үміт жоқ, адам төзгісіз тіршілік жағдайларындағы кедейлер тұратын қала аудандарын да атайды (қар. *Кемсітушілік, Сегрегация, Ксенофобия*).

- Д-

ДЕМОГРАФИЯ (ор. *демография*, ағыл. *demography*, грек. *demos* халық + *grapho* жазамын) – халық пен оның даму заңдылығын зерттейтін ғылым (ұрпақ алмасу, өсу мөлшерін, ұлттық құрамын, аумақ пен өңірге бөлінуін, сыртқы және ішкі көші-қондарын т.б.). Д. халық саны мен әртүрлі мемлекеттерде тілдердің таралуының арақатысын, сонымен бірге тілдер мен диалектілердің даму динамикасын ескереді, мысалы, әр тілде сөйлеушілер санына байланысты жұрттың демографиялық потенциалы анықталады. Демографиялық тұрғыдан бірдей тілдік ахуалдар мен демографиялық тұрғыдан тең емес тілдік ахуалдар болады. Мыс., Бельгияда демографиялық жағынан бірдей тілдік жағдаят байқалады: тұрғындарының 39,1% – франкгілді валлондар, 50,7%– фламандтар. Қазақстандағы тілдік ахуал демографиялық жағынан бірдей емес (қар. *Халық санағы, Тілдік ахуал*).

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЯСАТ (ор. *Демографическая политика*, ағыл. *Population policy or Demographic policy*) – мемлекеттің халықтың жаңғыру үрдістерін реттеуге бағытталған қызметі (қар. *Демография, Азаматтылық*).

ДЕПОПУЛЯЦИЯ (лат. *Populus* «халық», ор. *депопуляция*, ағыл. *depopulation*) – халық санының жүйелі түрде азаюы. Депопуляцияның негізгі себебі – туу деңгейінің шекті төмендеуі және халық иммиграциясымен толықтырылмайтын эмиграцияның жоғары деңгейі (қар. *Демографиялық саясат, Демография, Азаматтылық*).

ДИАСПОРА (грек. *διασπορά* – *шашыраңқылық*, ор. *диаспора*, ағыл. *diaspora*) – халықтың бір бөлігінің

(этностық қауымдастық) өз *Отанымен сәйкестік* сезімін сақтап, туған елінен тыс тұруы (Г.В.Осиповтың пікірінше). Д.-ның өзге халықтың ортасында тұратын басқа этностық қауымдастықтардан айырмашылығы – халқының негізгі немесе маңызды ұлттық ерекшеліктерінің сипаттарын сақтауға, тілді, мәдениетті, этностық сананы дамытуға жәрдемдесуге тырысуы (қар. *Ирредента*). Басқа этностық топтар сияқты, Д. қауымы да өзінің этномәдени шекараларын сақтайды. Д. оның өзіндік сана-сезімінің негізін қалаушы элемент болып табылатын ұжымдық жадыны белсенді түрде ұстанады. Сонымен қатар Д. жерлестер қоғамынан бастап қоғамдық, ұлттық-мәдени және саяси қозғалыстарға дейін жететін кейбір ұйымдық формалар арқылы әрекет етеді. Д. – өз халқының рухани мәдениетін қолдауға, дамытуға және нығайтуға, ұлттық салт-дәстүрлерді таратуға, *Тарихи отанымен* мәдени байланысты сақтауға белсенді қатысады. Ал оның ерекше қызметі – ұлттық мәдениетінің ретрансляторы болып табылатын ана тілін сақтау, өйткені одан айырылу оны ұлт ретінде көрсететін кейбір қасиеттерге, алдымен рухани жағына (салт-дәстүріне, өзіндік санасына) тікелей әсер етеді (қар. *Ирриденнта*).

ДИАСПОРА ТІЛІ (ор. *язык диаспоры*, ағыл. *language of diaspora*) – өзініңбайырғы аумағынан я мемлекетінен тысқары жерде тұратын нақты бір *Этностық топтың* (*Диаспораның*) тілі. Басым көпшіліктің тілімен тікелей араластықта болатын Д.тінің қызмет аясы мен пайдаланылатын аясы уақыт өткен сайын едәуір тарыла түседі. Уақыт өткен сайын Д.т. өзгеріске ұшырап отырады, онда интерференттік сипаттар (лексикалық ауысулар, фонетикалық өзгерістер т.с.с.) пайда болады, мыс., Қытайдағы, Монғолиядағы, Түркиядағы қазақ диаспорасының қазақ тілі, алғашқы эмиграция толқынымен АҚШ пен Еуропаға барып тұрып қалған орыс диаспорасының тілі. Бұқаралық ақпарат құралдарының кең тарауы, интернационалдандыру мен жаһандану үдерістерінің себебімен Д.т. мен негізгі

тілдің арасындағы алшақтау үдерісін тежеуге болатыны болжалданып отыр (қар. *Ассимиляция, Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты тіл, Жергілікті тіл, Ресми тіл, Ана тілі, Титулдық тіл, Этностық фузия, Этностық тіл, Қазақстан тілдері*).

ДНИСӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *религиозная идентификация*, ағыл. *identification religious*) – белгілі бір дінге қатыстылығының ділдік құндылық және мінез-құлықтық бағдарларын бекітетін әлеуметтену нормасын индивидтің игеруі (қар. *Сәйкестендіру*). Д.с. үдерісінде жеке адам өзін әлдебір таңдаулы, мистикалық негізбен, мінез-құлықтың ережелері, нормалары шығатын құдайлық болмыспен байланыстырады. Бұл нормалардың әдепкі адамгершілік нормалардан өзгешелігі сонда, бұлар канондарда, қасиетті жазбалар мен өсиеттерде, құдайлық, рухани құндылықтарға деген қатынастың жазылмаған, бақыланбайтын ережелерінде белгіленеді.

Д.с. жүйесі жанама түзілімдерге, жеке адам өзінің болмысы туралы түсініктерді адами ғұмыр кешу мақсатымен байланыстыратын киелі әлемге негізделеді. Д.с.-дің өзіндік ерекшелігі жеке адам мұнда өмірдің мәні туралы түсінігін бейнелейді және өзінің рухани әлемін қалыптастырады, бұл әлемде «іс әлемі» мен «сөз әлемі» діни түсініктерге лайық адамгершілік қылықтармен сәйкесуге тиіс. Д.с. кемел қоғамдастық бейнесін жасауға, адами тұрғылардың ұжымдық өмірге қосылуының модусы ретіндегі мистикалық ұжымдылықты жасауға мүмкіндік береді.

Д.с.-дің негізгі функциясы – тиянақталған утопия көмегімен діни нормалар, құндылықтар мен үлгілерге кеңістіктік-уақыттық координаттарының конъюктурасынан тәуелсіз, өзгермейтін, абсолютті адами болмысқа, әлеуметтік институттарға т.с.с. ие болатындай сипат беру, адами мәдениетті трансценденттікпен нығайтуға жету (қар. *Сәйкестендіру, Азаматтық сәйкестендіру, Этникалық сәйкестендіру, Тілдік сәйкестендіру, Мәдени сәйкестендіру*).

- Е -

ЕУРАЗИЯЛЫҚ СӘЙКЕСТІЛІК (ор. *Евразийская идентичность*, ағыл. – *Eurasian identity*) – Еуразия халықтарын тарихи, әлеуметтік-мәдени, экономикалық тұтас қауымдастық болып бірдейлестіру, Еуразия халықтарының мәдениетін – славяндық және түркілік, мұсылмандық және православтық мәдениеттерді – бір-бірімен қатысымда болатын және бірін-бірі байытатын кұбылыс ретінде қабылдау. Әдебиеттерде мұның анықтамасы әлі де тұрақталмағаны байқалады: Е.с.-тің өзегі не болатыны туралы ғылыми пікіргаластар баршылық. Мұны негіздеуге жасалған талпыныс пен бастау көздерді Л.Н.Гумилевтің «Көне Русь және Ұлы Дала», «Каспий маңындағы мыңжылдық» т.б. еңбектерінен табуға болады. Мұның негізінде екі ірі өркениеттің отырықшылық пен номадшылдық, жер өңдеушілер мен көшпелілер мәдениетінің тарихи тағдырының ортақтастығы мен өзара ықпалдастығы жатыр.

Түркі және славян жазуының бір-біріне өзара әсер ету үдерісінің сырларын ашатын маңызды еңбек – О.Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабы (1973). Қазіргі кезеңде Еуразия елдерінің интеграциясының ықпалымен еуразиялық сәйкестілікті жаңаша ұғынып, жаңаша бағалау қолға алынды.

Еуразиялық сәйкестілік Қазақстанның сыртқы саясатында этносаралық негізін, халықтардың этносаралық қарым-қатынасын сақтай отырып, мемлекет аралық атқа ие болады, басты еуразиялық ірі мемлекеттердің – Қазақстан және Ресейдің достық қарым-қатынастарының шарты және кепілі болады. Еуразиялық сәйкестілік мемлекеттердің сыртқы саясаттағы қадамдарын алдын-ала анықтай отырып, оларды тығыз байланыстырады.

Қазақстанның ішкі саясатында еуразиялық идея ұлттық идеяның әлдеқайда кең контекстінің құраушысы ретінде енгізіледі. Қазақстандағы Еуразиялық сәйкестілік – бүгінгі күннің шындығы: ең алдымен, Е.С. – мыңжылдықтар нәтижесі, ал екіншіден, ол номадтық ретінде қалыптастырылады.

Ол этникалық өзіндікті ассимиляцияламайды, басып тастамайды, керісінше этникалық өзіндікті және ұқсас еместікті көтермелейді. Этникалық өзін-өзі танытудың оригиналдылығы этностардың табысты қарым-қатынас жасауының, яғни *еуразиялық сәйкестіліктің* бірінші шарты болып табылады.

Бұл Е.С. өзін-өзі сәйкестендіру үрдісінің әр түрлі деңгейлерін білдіретін этникалық сәйкестілікті жоққа шығармайды. Этностардың қарым-қатынас жасауы ортақ идеялар, нормалар, құндылықтар комплексін қалыптастырады, оған ортақтана отырып, этностар өзінің ұлттық бейнесін сақтай отырып, еуразиялық сапаға ие болады (қар. *Ұлт коды, Қоғамдық сананы жаңғырту*).

ЕУРОПАЦЕНТРИЗМ (ор. *европоцентризм*, ағыл. *eurocentrism*) – өзінетән рухани қалпымен Еуропа әлемдік мәдениет пен өркениеттің орталығы деп қарайтын мәдени-философиялық бағдар, көзқарастар жүйесі. Көне Греция заманының өзінде-ақ Шығыс пен Батысты варвар мен эллин, «жабайылық» пен «өркениеттің» шендестіктерінің формасы ретінде қарама-қарсы қойылатын болған. XIV-XV ғғ. отарлау және басқыншылық кезеңдерінде еуропалық мәдениет Шығыстың «бөтен», бұлар үшін жаңа мәдениеттерін ашудың нәтижесінде мәдени есеңгіреуді бастан өткерді. XX ғғ. Е. идеяларын белгілі бір шамада басқаша түсіндіру Шпенглер мен Тойнби теорияларынан орын алды: олар дербес мәдениеттердің сабақтасуы мен байланысу мүмкіндігін жоққа шығарды.

Бұл тұжырымдамаға өзгеше бір қарсы тұратын бағдар шығысцентризм болды. Бұл бағдар бойынша, еуропалық мәдениетте жасампаз сипат жоқ, ол – өзгеден ауыстырып алған мәдениет. Сондай-ақ негрлік мәдениет құндылықтарының артықшылығы туралы негритюд теориясы т.б. Е. қарсы жауап іспеттес. Еуропаның озат ойшылдары, ағартушылары бастап, Е. сын көзбен қарай білді, адамзаттық мәдениет пен мәдениет тарихының біртұтастығы туралы идеялар ұсынды.

- Ж -

ЖАҢҒЫРТУ (ор. *Модернизация*, ағыл. *Modernization*, фр. *moderne* – қазіргі заманғы сөзінен шыққан) – 1) дәстүрлі қоғамдардың артта қалуын еңсеру және қазіргі заманғы қоғамға өту үрдісі, 2) адамдар арасындағы тығыз ынтымақтастық көмегімен табиғатты бақылаудың жылдам арту үрдісі. Ол өзіне интеллектуалды (соның ішінде рационализациялау және секуляризациялау), технологиялық (индустризациялау, урбандалу және т.с.с.), әлеуметтік (қоғамдық топтардың дифференциациясы және т.б.) төңкерістерді қосады (Д.Растоу берген анықтама). «Жаңғырту» түсінігінің қазақстандық дискурсының өзіндік мәні бар – бұл өзгерістерге ұмтылыс.

ЖЕР АУДАРУ /ДЕПОРТАЦИЯ/ (лат. *deportatio* – қуу, *жер аудару*, ор. *депортация*, ағыл. *deportation*) – жеке тұлғаны немесе адамдардың тұтас бір санатын басқа мемлекетке немесе басқа жерге мәжбүрлеп жер аудару.

Д. термині 18-19 ғасырларда Францияның қылмыстық заңнамасында жер аударудың айырықша түрлерін атау үшін пайда болған. Д. әкімшілік жолмен елден қуумен тегі бір болғанмен, соңғысы елдің аумағында заңды түрде жүріп көші-қонға қатысты құқық бұзған шетелдікті жазалау шарасы болса, ал Д. – елдің аумағында заңсыз жүрген шетелдікті жер аударудың арнайы шарасы. Д. ережелері халықаралық құқық нормаларымен және ұлттық заңнамамен белгіленеді.

Д.-ның ерекше түрі – халықтарды депортациялау – мемлекеттің жүргізетін ұлттық саясатының нәтижесі, бұл, әдетте, жағымсыз сипатта болады және ұлттар арасындағы қақтығыстарға жол ашады. Халықаралық қылмыстық соттың 1998 жылдың 17-шілдесіндегі «Д. немесе халықты мәжбүрлеп орын ауыстырту» Рим статусының 7-бабына сәйкес, Д. адамзатқа қарсы қылмыстар қатарына жатады және халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тартылады (қар. *Этникалық миграция*).

ЖЕРГІЛІКТІ ТІЛ (ор. *местный язык*, ағыл. *local language*) – белгілі біржерде қолданылатын (локалды) тіл; тілдің заңнамалық актілерде үнемі құптала бермейтін ерекше мәртебесі. Ж.т. көбінесе жазуы жоқ тілдер болып немесе қолданылуы *Этностық топтардың* шеңберімен шектелген жазба тілдер болып келеді. Солай бола тұра Ж.т. бастауыш білім беруде, жергілікті радиохабарда, теледидарда, газет-журналдарда қолданылуы мүмкін. Ресми түрде мұндай мәртебесі бектілмегенмен, Қазақстанда, мысалы, дүнген және ұйғыр тілдерін Ж.т. жатқызуға болады (қар. *Автохтон, Тұрғылықты этнос, Этностық тіл, Тіл, Диаспора тілі, Қазақстан тілдері*).

- И -

ИДЕОЛОГИЯ (грек. *idea*түсінік + *logos*ілім; ор. - *идеология*, ағыл. *ideology*) – қоғамдық сананың түрлі формаларынан көрініс табатын дүниетаным, дүниені қабылдау, көзқарас, идея, сенім мен бағдарлардың жүйесі. И. – қоғамның құрылысы мен қызметтік қағидаты жөніндегі, сондай-ақ қоғамның осы идея иелерінің мүддесіне сай жағдайға жету жолы жөніндегі өзара байланысты идеялар, түсініктер, тұжырымдамалар мен доктриналардың салыстырмалы түрде жүйеленген жиынтығы. Осы жиынтықты ұстану мақсат болуы да, болмауы да мүмкін, алайда дәл осы жиынтық саяси қарекетті ұйымдастыруға тірек болады.

Кең ауқымда алғанда, И. құрылымы идеялардың жүйесін, идеологиялық қатынастарды, идеологиялық қарекетті, идеологиялық мекемелерді, идеологиялық үдерістерді түзеді. Ал тар ауқымда алғанда, И. мазмұндық және құрал-тәсілдік элементтерден тұрады. Мазмұндық элементтерге рухани өмірдің түрлі салаларынан алынған элементтер (үлгілер, теориялар т.с.с.) жатқызылса, құрал-тәсілдік элементтерге мазмұнды бейнелейтін тәсілдер (ұғымдар, бейнелер, стереотиптер, мифтер, рәсімдер, ұрандар т.б.) жатады. Саяси ғылымда И. феноменін ұғынудың Маркс пен Мангеймнің

еңбектерімен байланысты ықпалды дәстүрі бар. Ол бойынша, И. – сананың тұтастай алғандағы шындықтың әлеуметтік-тарихи жағдайларға орайластырылып бұрмаланған және жартылай бейнесін беретін формасы; ал, нақтылай алғанда, шындықты танудың ерекшеліктерімен, танушы субъектінің шындықты санада жаңғырту ерекшеліктерімен, оның мүддесімен орайлас сана формасы (осыдан келіп идеологияның «жалғандығы», «қиялилығы» туралы түсінік шыққан).

Саяси И. міндеті – саяси әрекеттердің нақты стратегиясын саяси қолдауды жалғастыру мақсатында, белгілі бір топтың биліктен немесе билікті пайдаланудан дәмеленуін негіздеу мақсатында қазіргі әлеуметтік-тарихи жағдайдағы саяси шындық феномендерін түсіндіру, ақтау немесе сынау. И-ның өзіндік ерекшелігі қалыптастырудағы мақсаткерліктен, тірек болар қағидаттардың аксиомалығынан, эмоционалдық жігерлі реңкінің ашық көрінуінен, құндылық ыңғайында болуынан, бейтәжірибелілігінен (айғақтардың өзіне емес, оны парықтауға ден қойылады), өте бейімделгіштігінен көрінеді. Бейімделгіштігі сонда, іргелі тұрақтылық пен ахуалға ыңғайлануы, үйреншіктілік пен теориялық ойлау қағидаттары сабақтасып жатады, постулаттар стереотипті түрде пішімделеді.

Саяси мақсатқа жету стратегиясы бойынша идеологиялар реформизммен және саяси қарсыластарымен үнқатысуға бағытталған ұстамды және өз жақтастарын саяси идеалдар үшін белсенді күреске, тіпті қарулы қарсылыққа шақыратын радикалды болып бөлінеді. Хронологиялық өлшемге сәйкес, идеологияны ХІХ ғасырда қалыптасқан классикалық (либерализм, консерватизм, социализм) және ХХ ғ. пайда болған немесе белсенділік көрсетіп отырған баламалы идеологияларға – коммуитаризмге, феминизмге, альтерглобализмге т.б. жіктерге бөлу де дәстүрге енген (қар. *Мемлекеттілік*).

ИММИГРАЦИЯ (лат. *immigro* – қоныстанамын, ор. *иммиграция*, ағыл. *immigration*) – шет ел азаматтарының қарастырылатын мемлекетте тұрақты немесе ұзақ уақыт өмір сүру мақсатында, әдетте берілген ел азаматтығын алу ниетімен көшіп келуі (қар. *Этностықкөші-қон*, *Эмиграция*, *Эмигрант*). И-ның жұрттың дамуына, санының өсуіне, жастық-жыныстық және этностық құрылымына елеулі әсері бар.

Жұрттың И. қарқынына ықпал ететін тікелей факторлары төрт топқа жинақталады. Олар: 1) демографиялық жаңғырудың режимдерінде бір елдердегі жұрттың қартаюына, ал екінші бір елдердегі жұрттың құрамының жасаруына алып келетін айырмашылықтар; 2) өмір деңгейі қереғарлықтарының елеулі болып күшейе беруі; 3) көбінесе әлемнің мешеу өңірлерінде халықтың тығыз орналасуы; 4) еңбекке қабілетті жұрттың жұмыспен қамтылу дәрежесіндегі айырмашылықтар және бәрінен бұрын еңбек көші-қонына ұшырататын жұмыссыздық деңгейінің өсуі. И. дүние жүзінің кей бөліктеріне қоныстандыруда елеулі рөл атқарады, ал кейде жаңа мемлекеттерді жасақтауда, тіпті шешуші рөл атқаратыны да бар (қар. *Этникалық миграция*, *Эмиграция*, *Эмигрант*).

ИНКУЛЬТУРАЦИЯ (ор. *инкультурация*, ағыл. *inculturation*) – адамдынақты бір мәдениеттің дәстүрлері мен нормаларына оқытып-үйрету дегенді білдіреді; адам мен оның мәдениеті арасындағы алыс-берістік қатынастар үдерісі. Бұл қатынаста, бір жағынан, мәдениет адамның жеке басының сипаттарын белгілесе, екінші жағынан, адамның өзі мәдениетіне ықпал етіп отырады. Мұндайда жеке адам туған мәдениетімен етенелесіп тәрбиелі адамға айналады.

Гуманитарлық ғылымдардың әр түрінде бұл үдеріс «өз мәдениетінде әлеуметтену» немесе «этностық әлеуметтену» деген ұғымдармен де беріледі. Әлеуметтену дегенде біз адамның әлеуметтік ортаға үйлесіп кірігуін, мүшесі ретінде

табысты тірлік етуге мүмкіндік беретін осындай қоғамның құндылықтары жүйесін меңгеруін ұғынамыз. «Әлеуметтену» термині адамдардың қоғамда өздерін қалай ұстау керектігінің ережелеріне баулитын үдерістер мен механизмдерге байланысты қолданылады.

Ал «инкультурация» термині әлеуметтену үдерісінің өнімдеріне – адамның даму үдерісінде меңгерілетін мәдениеттің субъективті, ішкі психологиялық аспектілеріне байланысты қолданылады. «Мәдениет» пен «қоғам» ұғымдарының айырмашылығы және ұқсастығы қандай болса, «мәдениетке қосылу» мен «әлеуметтену» терминдерінің айырмашылығы мен ұқсастығы сондай.

Инкультурация – адамның белгілі бір этностың тірлігі мен дамуына орайлас белгілі бір тарихи кезеңге, белгілі бір мәдениет типіне тән дағдылар, әдеп-әдет, мінез-құлық нормаларын бірте-бірте қалыптастыруы. Бұл – адамның амал-тәсілдерді, нормаларды, тәжірибелік нұсқау-кеңестерді күнделікті өмірде ұзақ уақыт бойы бірте-бірте игеруі (қар. *Акультурация, Этномәдени бірлестіктер*).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ (лат. *inter* - ара + *natio* – халық, ор. *интернационализм* (пролетариаттың халықаралық ынтымағы; барлық ұлттардың теңдігін мойындау), ағыл. *Internationalism*) – ұлтаралық қатынастардың халықтардың нәсіліне, ұлтына қарамастан бәрінің тең құқығы болуына, өзара құрметіне, ұлттар мен этностық топтардың жан-жақты әріптестігіне негізделіп орнатылатын типін мақұлдайтын көзқарас. Интернационализм қоғамдық дамудың объективті үрдісі мен қажеттіліктерін білдіреді, ұлттардың жақындасуына жәрдемдеседі, ұлтшылдыққа да, ұлттық нигилизмге де қарсы қойылады. И., кең мағынада, қандай да бір әлеуметтік және саяси күштердің, сондай-ақ мемлекеттердің түбегейлі мүдделерінің ортақтығына негізделген идеялар мен саясатты, олардың ортақ мақсатқа жету үшін бірлесе, ынтымақтаса қимылдауға дайындығын білдіреді.

Адамзат дамуының қазіргі тарихи кезеңінде И. мемлекеттер мен халықтардың халықаралық лаңкестікке, өңірлердегі қарулы қақтығыстарға, кедейшілік пен қанауға қарсы күресте күш біріктірулерінен, ғаламдық сипаты ортақ шешім жасауды қажет ететін экологиялық және басқа түйткілдерді бірлесе шешуден көрініс табады (қар. *Космополитизм, Ұлтшылдық, Толеранттылық*).

ИРРЕДЕНТА (итал. *Irredenta* – босатылмаған, бөтен біреудің иелігінде, ор. *ирредента*, ағыл. *irredent*) – этностың осы мемлекеттің шегінде жұрттың аз бөлігін құрайтын, бірақ өздеріне жақын я өздерімен бірдей этнос басым көпшілігін құрап, ықшам тұратын мемлекеттің іргесіндегі бөлігі (қар. *Диаспора*). И.өз елінен тысқары жерде соғыс, аннексия, даулы шекара немесе отарлау үлгілері кешенінің салдарынан қалып қояды. И-ның негізгі ерекшелігі ішкі шоғырлану деңгейі салыстырмалы түрде төмен бола тұра, бұлардың саны көп болады. Қазіргі көпэтносты мемлекеттердің көбінде И. тарихи, саяси себептермен қалыптасқан. Көбінесе шекаралас, көрші көпэтносты мемлекеттерде өзара И. жиі болады. *Диаспора* сияқты, И. да өздерінің ортақтығын сақтау мен дамыту үшін де, көршілес көпшіліктерімен жә не/ немесе басқа И-мен байланысын сақтау үшін де әлеуметтік институттар торабын құруға талпынады. Мұндайда өздерін сол аумақтың байырғы тұрғыны деп есептейтіндіктен И., әдетте, өз құқықтарына көпшіліктің үкіметінің қол сұғуын күйзеліспен қабылдайды. Ал егер кемсіту оқиғалары жүйелі түрде қайталанатын болса, И. ішінде этностық көпшіліктердің аумағына қосылуды көздейтін ағым, ирредентизм, пайда болады. Алайда экономикалық жә не басқа себептерге байланысты И. өз көпшіліктерінің аумағына қосылуға әрдайым талпына да бермейді (қар. *Диаспора*).

- К -

КЕМСІТУШЛІК /ДИСКРИМИНАЦИЯ/ (ор. *Дискриминация*, ағыл. *discrimination*) – этностық, ұлттық немесе белгісіне қарай адамның құқықтары мен міндеттерінде болатын қисынсыз айырмашылық (құқыққа нұқсан келтіру немесе қосымша міндеттер жүктеу).

Этностық К. – дискриминацияның ең қатерлісі. Мұның салдарының қауіптілігі сондай, мемлекеттен, азаматтық қоғамның барлық институттарынан және азаматтардан идеология, құқық, сот, мемлекеттік басқару, көші-қон, еңбек, білім, тіл, мәдениет, тұрмыс салаларында, игілікті бөлу мен адамның қажеттіліктерін өтеу сияқты мәселелерде ерекше зейін қоюды, шешімді әрекеттер жасауды қажет етеді.

Қазақстан Республикасы К. қай түрін болса да тойтарады және заң алдында бүкіл адамдардың тең болуын конституциялық тұрғыдан бекіткен. ҚР Конституциясы 14-бабының 1- және 2-тармақтарына сәйкес «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды». Сондай-ақ ҚР Конституциясының 5-бабының 3-тармағында, 20-бабының 3-тармағында К-ке қарсы бірқатар кепілдіктер берілген, ал 39-бабының 2-тармағында елдегі этносаралық және конфессияаралық келісімді бұзуға бағытталған кез-келген әрекетті конституциялық емес деп таниды.

Заңнамада нәсілдік және ұлттық төзімсіздікке қатысты уәждермен қылмыс жасағаны мен құқық бұзғаны үшін жауапкершілік қарастырылған. Қылмыстық жауапкершілікті ауырлататын, жазаны күшейтетін жағдайға ұлттық, нәсілдік және діни уәждермен жек көру хәм жауласу жатады.

Қазақстанда қазақстандық этностардың бәрінің сақталуына және дамуына бағытталған қажет жағдайлардың

бәрін жасаған. 1998 жылдың 29 маусымындағы №245 ҚР Заңы бойынша Қазақстан Нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы Халықаралық конвенцияға қосылды. ҚР Президентінің 2008 жылдың 21 наурызындағы №558 Жарлығымен Халықаралық конвенция талаптарына орай Қазақстан Нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі комитеттің құзыретін таныды.

КОНФОРМИЗМ (кейінгі лат. *Conformis* – сияқты, ұқсас, сәйкес, ор. *конформизм*, ағыл. *conformism*) – қазіргі әлеуметтік тәртіптерді, саяси режимдерді т.с.с. жайбарақат қабылдауды, көне салуды, бейімделе қалуды, қоғамда кең тараған жалпы көңіл-күймен, үстем пікірлермен келісе салуға дайын тұруды білдіретін моральдық-саяси және моральдық-психологиялық ұғым.

К. іштей наразы бола тұра басым үрдістерге қарсы келмеушілік; әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайлардың бір қырларын сыннан өз бетінше шет қалдыру; өз пікірін білдіргісі келмеу; істелген әрекеттер үшін жеке жауапкершіліктен бас тарту; қоғам, партия, басшы, діни ұйым, патриар халды халды қауым, отбасы т.с.с. тарапынан болған кез келген талаптар мен ұйғарымдарға байыбына бармастан бағыну, еріп кету ретінде бағаланады (бұлайша бағыну ішкі сенім ғана емес, діл, дәстүрге де байланысты болуы мүмкін).

К. фанатизммен, догматизммен, беделді ойға бас ұрумен асқындауы діни секталарға тән болып келеді де, өз тұғыры мен ұстанымының жоқтығын я олардың тұншықтырылғандығын, сондай-ақ түрлі күштердің, жағдайлардың, шарттардың қысымымен ол тұғыр мен ұстанымдардан бас тартқандықты байқатады. Мұндайда басым көпшіліктің пікірі, бедел, дәстүрлер т.с.с. қатты ықпал етуі мүмкін.

Жеке тұлға деңгейінде К. әлеуметтік психология дәстүрінде конформальлық деп аталатын сипаттан жиі байқалады. Мұндайда жеке тұлға топтың нақты қысымына да, топ қысым жасайды дейтін долбарға да берілуге дайын тұрады, мұндайға ұмтылмайды деген күннің өзінде өз

тұрғысын һәм көзқарасын өзгертуге, оларды көпшіліктің пікірімен үйлеспейді деп санап тұруға бейім болады.

КОСМОПОЛИТИЗМ (грек. *Cosmopolitis* - әлем азаматы, ор. *космополитизм*, ағыл. *cosmopolitanism*) – кез келген адамның тұтас адамзатқа тиесілігінсезінуін, басқа барлық әлеуметтік байланыстардан гөрі мұның үстем болуы керек екендігіне сендіретін әлемдік азаматтық идеологиясы. Ұлттық негіз, ұлттық мәдениет, патриотизм идеяларын қабыл алмайды, ал саясат саласында мемлекеттік және ұлттық егемендіктен, ұлттық мүдделер мен дәстүрлерден бас тартуды насихаттайды. К. негізінде әлемдік мемлекет немесе мемлекеттердің әлемдік федерациясын құру идеясы жатыр, міне, осы үшін мемлекеттік егемендіктен, этносқа және ұлтқа қатыстылықтан, мәдениет пен дәстүрден бас тарту керек деп санайды.

К. қарама-қарсы интернационализм патриотизм, ұлттық сезімді теріске шығармай-ақ негізінен адамзаттық мүдделерді ұлттық мүдделермен сабақтастырады, сол себепті де оны космополитизммен ұқсастырып теңестіруге болмайды. Интернационализм қоғамдық өмірді жаһандастыруға объективті үдеріс ретінде қарайды. Дегенмен, ұлттық мәдениеттерді интернационалдандырудың болашағы ұзаққа созылмақ, бұл ұлттық ерекшеліктер мен дәстүрлерді шығарып тастауды емес, олардың құнды әлеуетін бүкіл адамзаттың терең де дәйекті түрде меңгеруін көздейді (қар. *Мемлекеттік сәйкестілік, Интернационализм, Патриотизм*).

КӨПТІЛДІЛІК (ор. *мультилингвизм, многоязычие*, ағыл. *multilingualism*, лат. *multum* көп + *lingua* тіл) – осымен бірдей: мультилингвизм; дара адамның я қоғамның екіден көп тілді пайдалануы (қар. *Екітілділік*).

КСЕНОФОБИЯ (грек. *Xanos* – бөтен + *phobos* – қорқыныш, ор. *ксенофобия*, ағыл. *xenophobia*) – бейтаныс

адамдардан қорқудың мендеуі, бөтендерден қорқу; басқа дін, мәде-ниет, ұлтты, жатжерліктерді, басқа аймақ өкілдерін, сонымен бірге бейтаныс, бөтен, кез келген үйреншікті емес зат я құбылысты жақтырмау, жек көру, оған төзбеу, өшігу. Этноәлеуметтанудағы ксенофобия – өз этностық бірлестігін өзгеше деп танумен, басқа қауымдастықтарға дұшпандық көзқараспен байланысты психология, идеология және әлеуметтік тәжірибе.

Әдетте, К. адам меңгерген этноцентризм бағдарлары мен жалған сеніміне, иланып қалған этноәсілдік стереотиптеріне байланысты пайда болады. К. әлеуметтік негізі – өз қауіпсіздігі үшін өзімшілдік қорқыныш тудыратын бәсекелестік, тіршілік етудің тұрақсыздығы, өмір сүру жағдайларының жетіспеушілігі. Осыдан өзін-өзі сақтауға деген түйсікті ұмтылыс туады.

Алайда, К. рудың, тайпаның, халықтың, ұлттың өз салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін, мәдениетін жат әсерлерден қорғауға табиғи талпынысы, қорғаныш реакциясы екенін де ескерген жөн. Тарихта жатжерліктердің мұндай әсер-әрекеттерінің ушыққан кезі көп болған, басқыншылықты көздейтін топтар мен елдер қандай да бір халықтың өзіндік ерекшелігін жою мақсатындағы, кемсіту және геноцидтік мақсаттағы жымысқы әрекеттерін іске асырып отырған.

Өшпенділік пен қорқыныштың кешені ретінде ксенофобия көбіне оқшау тұратын этностарға, сонымен бірге ұзақ уқыт бойы басқа халықтар мен мемлекеттік бірлестіктердің тарапынан ұлттық қысым, агрессиялық әрекеттер көрген шағын халықтар мен этностық топтарға тән. Бірақ шовинизмнің бір түрі ретіндегі ксенофобия ірі ұлт тарапынан басқа шағын халықтарға қатысты көбірек орын алуы мүмкін (қар. *Мигрантофобия*, *Толеранттылық*, *Этностық стереотиптер*).

КІШІ ОТАН (ор. *малая родина*, ағыл. *small homeland*)
– 1.Адамдардыңшағын тобының шағын, бастапқы тарихи

отаны (қар. *Отан, Тарихи отан*). 2. Этностық жағынан өзгеше жұрт қоныстанған және жекелеген себептерге байланысты салыстырмалы түрде алғанда басқа елдерден оңаша тұрған аумақ. Дүние жүзінің көптеген елінде белгілі бір этностар қоныстанған, көлемі шағын *Этностық анклавтар* сақталып отыр (мысалы, Испаниядағы баскілер). Мұндай анклавтардың жұртының көбінесе өзіндік мәдени ерекшеліктері болады. 3. Жеке адамның туған және адам болып қалыптасқан жері.

К.о. маңызды құрамдас бөлігі – онда тірлік ететін адамдардың қоғамдастығы түзетін әлеуметтік орта болып табылады. Осы әлеуметтік ортада адамның сөйлеу тілі, жүріс-тұрыс мәнері, мінезі қалыптасады. Адамның жеке басының сапалары өзінің К.о. өмір сүретін адамдардың ділі, мәдениетімен өлшенеді. Бұл ықпалдың сипаты өмір шарты сияқты ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырады да өркениеттің жалпы дамуының әсерімен өзгереді. Осыған орай жерлестердің әр түрлі ұрпағында К.о. табиғи бейнесін қайталанбас түрінде қабылдаудың бірдейлігі сақталып отырады, бірақ өз болмысы туралы әр түрлі әсерлер қалыптасады (қар. *Отан, Тарихи отан*).

- Қ -

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ – ЕЛБАСЫ (ор. *Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы*, ағыл. *The First President of the Republic of Kazakhstan- Leader of the Nation*) – Қ.Р.Т.П. -Е. қазақстандықтар алдында сіңірген тарихи еңбегіне деген құрметтің белгісі ретінде 2000 жылғы 20 шілдедегі №83-ІІ «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы» конституциялық заңмен Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа берілген халықтық құрметті лауазымдық атақ.

ҚР бұл конституциялық Заңында Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарының, әлеуметтік-экономикалық және демократиялық жаңарулардың сабақтастығын сақтау мақсатында елде жаңа тәуелсіз

мемлекеттің негізін салушы, ұлттың бірлігін, Конституциялық қорғауды, адамның және азаматтың құқығы мен бостандығын қамтамасыз еткен Ұлт көшбасшысы ретінде ҚР Тұңғыш Президентінің саяси және құқықтық мәртебесі белгіленген.

Конституциялық кеңестің 2000 жылы 3 шілдеде Мемлекет басшысының жүгінісі бойынша қабылданған № №16/2 «Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті туралы» конституциялық Заңының Конституцияға сәйкестігі туралы» қаулысында бұл Заң ҚР Конституциясының талаптарына сәйкес деп танылды.

2000 жылы енгізілген «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті» 2010 жылы «Елбасы» деген айқындауыш сөзбен толықтырылды.

Қазақстан Республикасының 15.06.2017 ж. № 75-VI Конституциялық заңына сәйкес «Ұлт көшбасшысы» (Лидер нации) сөзі «Елбасы» сөзімен алмастырылды.

Құрметті атақтың «Елбасы» деген екінші бөлігінде объективті жайт нышандалған, бұл ұғым Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқын Біртұтас Ұлтқа бірте-бірте айналдыру жолында біріктіруге сіңірген нақты да орасан еңбегін көрсетеді. Бүгінге дейінгі бағыттар мен нақты әрекеттердің көбі Мемлекет басшысының мәртебесі мен функцияларының көпшілік-құқықтық негізінің, мемлекеттік хаттаманың шегінен тым тысқары тұр, ал мұндай мүмкіндік Республиканың Тұңғыш Президентінің ізбасарларына ешқашан осындай көлемде бұйырмайды.

Осы тұрғыдан қарағанда, Конституциялық кеңестің 2000 жылы 3 шілдедегі аталмыш №16/2 қаулысында алғаш рет қолданылған «Қазақстан халқының көшбасшысы» деген тіркес көрнекті үлгі болып саналады (қар. *Конституция, ҚХА*).

2019 жылы Қазақстанда маңызды оқиға – биліктің берілуі болды – тәуелсіз мемлекетті 30 жыл басқарғаннан кейін, Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев 19 наурызда өзінің орнын босатты.

Оның мұрагері сенат (Парламенттің жоғары палатасының) спикері Қасым-Жомарт Тоқаев болды, ол 2019 жылдың маусым айында болған Президент сайлауында барлық дауыстың 70,96 % жинап, жеңіске жетті.

Осы кезде Н.Ә. Назарбаев Қауіпсіздік кеңесінің және Қазақстан Халқы ассамблеясының жұмысын қамтамасыз етеді, сонымен қатар «Нұр Отан» басқарушы партиясын басқарады және құрылуына қатысқан көптеген халықаралық мекемелерде төрағалық етеді.

ҚАЗАҚСТАН ТІЛДЕРІ (ор. *языки Казахстана*, ағыл. *languages of Kazakhstan*) -Қазақстан аумағында 117 тіл бар (2009), бұлардың қатарында қазақ тілі – Қазақстанның *Мемлекеттік тілі, Автохтондық тілі, Титулды тілі*, ал орыс тілі, Қазақстан Республикасы Конституциясы 7-бабының 2) тармағы бойынша, «қазақ тілімен ресми түрде тең қолданылатын» тіл, диаспоралар тілі, иммигранттық тілі бар.

Генеологиялық жіктеуге сәйкес, Қ.т. әлем тілдерінің аса ірі семьялары мен макросемьяларына жататын сегіз генетикалық топ пен кіші топтарға бөлінеді, олар: алтай тілдері, үнді-еуропа тілдері, орал тілдері, қытай-тибет тілдері, иберий-кавказ тілдері, семит-хамит (афразия) тілдері, палеоазия (чукот-коряк, чукот-камчат) тілдері, аустроазия тілдері.

Алтай тілдерінің ішінде мынадай топтар бар: түркі тілдері – әзірбайжан, алтай, башқұрт, гагауз, долған, қазақ, қарайым, қарақалпақ, қарашай-балқар, қырым татарлары, құмық, қырғыз, ноғай, татар, тоғалар, тыба, түрік, түркімен, өзбек, ұйғыр, хақас, чуваш, шор, саха (якут) тілдері; монғол тілдері – бурят, қалмақ, монғол (қалқа монғол) тілдері; тұңғұс-мәнжүр тілдері – нанай, негидал, орок, ороқ, удәге, улч, эвенк, эвен тілдері; оқшауланған тілдер – корей, жапон тілдері.

Үндіеуропалық семьяда мынадай топтар бар: славян тілдері – белорус, болгар, поляк, орыс, серб, словак, украин, хорват, чех тілдері; балтық тілдері – латыш, литва тілдері; герман тілдері – ағылшын, идиш, неміс, нидерланд, швед

тілдері; үнді тілдері – урду, хинди, цыган тілдері; иран тілдері – белудж, күрді, осетин, парсы, пушту, рушан, тәжік, талыш, тат, шугнан тілдері; роман тілдері – испан, италян, молдаван, румын, француз тілдері; оқшауланған тілдер – албан, армян, грек тілдері.

Орал тілдерінің семьясында мынадай топтар бар: фин-угор тілдері – венгер, вепс, ижор, карел, коми-зырян, коми-пермяк, лив, манси, таулық мари, жайылымдық мари, мордвалық мокша, мордвалық эрзя, саам, удмурт, фин, ханты, эстон тілдері; самоди тілдері – нганасан, ненец, селькуп, энец тілдері.

Қытай-тибет тілдерінің семьясында – дүнген, ханзу тілдері бар.

Иберий-кавказ тілдерінің семьясында мынадай топтар бар: абхаз-адыгей тілдері – абазин, абхаз, адыгей (кях), кабарда-шеркес тілдері; картвель тілдері – грузин тілі; нах-дағыстан тілдері – авар, агул, дарғын, ұңғыш, лак, лезгин, рутул, табасаран, удин, цахур, шешен тілдері.

Семит-хамит (афразия) семьясында мынадай тілдер бар: араб, ассирия (жаңа сириялық тіл), иврит тілдері.

Палеоазиялық тілдер семьясында мынадай топтар бар: чукот-камчат тілдері – ительмен, коряк, чукот тілдері; эскимос-алеут тілдері – алеут, эскимос тілдері; юкагир-чуван тілдері - чуван, юкагир тілдері; кет-асан тілдері – кет тілі; оқшауланған тілдерден – нивх тілі.

Аустроазия семьясына вьетнам тілі кіреді.

Қазақстан тілдерінің арасында тіл типтерінің төртеуі де бар: агглютинативті (жалғамалы) типке Қазақстан тілдерінің алтай, орал, палеоазия, иберий-кавказ текті тілдері; флективті типке үнді-еуропа тілдері; оқшауландырушы типке қытай-тибет, аустроазия тілдері; инкорпоративтік типке палеоазия текті тілдер жатады.

Қазақстан тілдеріне қатысты тілдік саясат пен тілді жопсарлау істері бірқатар мемлекеттік құжаттармен және актілермен реттелген (қар. *Тілдік ахуал*, *Тілдік заңнама*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ (ор. *народ Казахстана*, ағыл. *People of Kazakhstan*) – Қазақстан Республикасы азаматтарының қауымы, халықтың егемендік пен құрылтайшы биліктің иесі. Қ.Х. конституциялық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектісі болып саналады.

Конституцияның 3-бабына сәйкес, Қ.Х., оның ерік-қалауы – мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы. Халықтың құрылтайшы билігі 1995 жылдың 30 тамызындағы республикалық референдумда ҚР Конституциясын қабылдауынан көрінді. Бұл Конституцияда қоғам мен мемлекеттің маңызды бастаулары көрініс тапты әрі заңды түрде бекітілді. Халықтың құрылтайшы билігі басқа да тағдырлы мәселелерді қабылдаудан да көрінеді.

Қ.Х. өз билігін республикалық референдум және еркін сайлау арқылы тікелей жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды халық мемлекеттік органдарға тапсырады. Қ.Х. атынан сөз айтып, әрекет ету Республика Президентіне, сондай-ақ конституциялық өкілеттілік шегінде Парламентке тиесілі. Мұндай өкілеттілік ешқандай саяси партияға да, діни бірлестікке де, азаматтардың жергілікті қоғамдастығына да берілмеген. Билікті ешкім иелене алмайды, билікті иеленіп алғандар заң бойынша қудаланады (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы, Этнос, Қазақстан тілдері*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ (ҚХА) (ор. *Ассамблея народа Казахстана*, ағыл. *the Assembly of People of Kazakhstan*) – этносаралық қатынастар мен қоғамдық келісімді жарастыруға арналған қоғамдық-саяси институт, қоғамдық келісім және жалпыұлттық бірлікті қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың шешуші құралы. ҚР Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы Жарлығымен құрылды. 2007 жылға дейін «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы» деп аталып келді.

Ассамблеяның құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы»

арнаулы Заңымен, «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ережемен», «Қазақстан халқы Ассамблеясының 2025 жылға дейінгі даму тұжырымдамасымен» белгіленген. Бұл құжаттарда жасақтау тәртібі, басқару құрылымы мен органдары реттелген, ҚХА мақсаттары, негізгі міндеттері, қызметінің бағыттары және өкілеттіктері; сондай-ақ мемлекеттік органдармен және қоғамдық бірлестіктермен ықпалдасуды ұйымдастыруының ерекшеліктері, этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік саясатты әзірлеу мен жүзеге асыруға қатысу механизмдері белгіленген.

Ассамблеяның жоғарғы органы қажеттілігіне байланысты, бірақ жылына бір реттен кем емсе өткізілетін сессия болып табылады. Сессиялар арасындағы кезеңде ҚХА Кеңесі жұмыс істейді. ҚХА Төрағасы – ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы – Н.Ә.Назарбаев.

Ассамблеяның басты ерекшеліктерінің бірі – елдің жоғарғы заң шығарушы органы Парламентте Қазақстанның бүкіл этностарының мүдделеріне кепілді түрде өкілдік ету.

ҚХА депутаттық тобы – 28 Мәжіліс депутаты, оның негізін ҚХА сайланған 9 депутат құрайды, берілген топ саяси көзқарастар мен қызығушылықтарға тәуелсіз жалпыхалықтық ымыраластықты (консенсус) талап ететін мәселелер (тәуелсіздік, халықтың бірлігі, құндылықтардың бірегейлігі, қоғамдық келісім) бойынша партия аралық ынтымақтастықты ұйымдастыру қызметін атқарады.

Бұл депутаттық топтың жұмысы Мәжілістегі саяси партиялардың фракцияларымен, ҚХА Хатшылығымен, өңірлік ассамблеялармен тығыз байланыста жүргізіледі.

Ассамблеямен таңдалған депутаттар өзінің заң шығару бастамашылығы конституциялық құқығын қолдана отырып, ҚХА туралы Заңды және басқада бірқатар заң жобаларын дайындауға бастамашы болды, бірқатар заң жобаларын талқылау және түзету жұмыстық топтарының мүшесі ретінде тікелей қатысты, олардың көбі бойынша жұмыстық топты басқарды.

ҚХА-ның жұмыстық органы – Президент Әкімшілігі құрылымының дербес бөлімі ретіндегі Ассамблея Хатшылығы.

Маңызды қоғамдық, әлеуметтік және кеңесші органдар ретінде ҚХА құрылымына ҚХА Ғылыми-сарапшылық кеңесі, Этносаралық мәселелер бойынша жетекші журналисттер мен сарапшылардың Қазақстан халқы ассамблеясы жанындағы клубы; ҚХА кәсіпкерлер ассоциациясы.

Қазақстан халқы Ассамблеясы – мемлекеттік билік жүйесіне де қосылған институт әрі азаматтық қоғам. Мемлекеттік салаға қатысы Президентпен, әкімдермен, Президент Әкімшілігімен, өңірлердегі әкімдердің аппараттарымен, салалық атқарушы органдармен байланыстары арқылы жүзеге асады. Ал қоғамдық сипаты этномәдени бірлестіктерден және басқа қоғамдық маңызы бар құрылымдардан, азаматтық қоғам институттарынан көрінеді (қар. *Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі, Қазақстандағы этносаясат қағидаттары, ҚХА Төрағасы, ҚХА Хатшылығы, ҚХА кеңесі, ҚХА Ғылыми-сарапшылық кеңесі*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ КАФЕДРАЛАРЫ (ор. *кафедры Ассамблеи народа Казахстана*, ағыл. *Departments of the Assembly of People of Kazakhstan*) – Республиканың жоғарғы оқу орындарындағы ғылымижәне білім беретін орталықтар. ҚХА-ның алғашқы кафедрасы 2013 жылы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде ашылды. 2019 жылдың қазан айына сәйкес Қазақстанның жоғары және орташа оқу орындарында және мектептерде 30 кафедра, 7 орталық, 3 филиал қызмет атқарады. Кафедраның мақсаты – этносаясат саласымен байланысты пәндерді теориялық, әдіснамалық жағынан қамтамасыз ету, сондай-ақ этносаяси зерттеулердің әдіснамасын дамыту. Ал міндеттері – этносаясат менеджменті жүйесіндегі мемлекет институты мен мемлекеттік органдардың рөлін түсінуді

қалыптастыру; оқу үдерісі шегінде этносаралық қатынастың мәдениеті мен әдебін қалыптастыру; этносаралық келісім мен толеранттылықтың функционалды қоғамдық құндылығын түсінуге сеп болу; Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісінің қағидаттарын іске қосу.

Кафедра жұмысының бағыттары – іргелі және қолданбалы зерттеулерді, оқу процесін әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету.

Пәндер мен нысандары: Қазақстан Республикасы қарекетінің маңызды қағидаты ретіндегі қоғамдық келісім, Қазақстан Республикасы қарекетінің маңызды қағидаты ретіндегі саяси тұрақтылық; Қазақстан Республикасындағы этносаяси менеджмент; құқықтық және институционалды аспектілері, Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастарға ықпал ететін ішкі және сыртқы факторлар, этносаралық қақтығыстар және оларды реттеу амалдары, Қазақстандағы көпэтностық; тарих және қазіргі заман, Қазақстан Республикасы өмірінің конституциялық қағидаты ретіндегі қазақстандық патриотизм, толеранттылыққа тәрбиелеу жөніндегі интерактивтік білім беру бағдарламасы, мәдениетаралық коммуникация мен тілдесімнің психологиясы, Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі дін (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*).

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ ТУРАЛЫ ҚР ЗАҢЫ (ор. *Закон РК об ҚХА*, ағыл. *the Law of RK «on APK»*) – 2008 жылы 20 қазанда қабылданған №70-IV «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» ҚР Заңы. Бұл Заңның қабылдануы ҚХА дамуы жаңа кезеңге қадам басқанын жария етті. Бұған жол ашқан – конституциялық реформа жасалған 2007 жылғы 21 мамырдағы «Қазақстан Республикасы Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңда ҚХА-ға конституциялық мәртебе беріліп, ол 44-баптың 20-тармақшасында атап көрсетілді, ҚР Парламенті Мәжілісіне тоғыз депутат сайлау туралы ереже белгіленді.

1995-2008 жылдары ҚХА-ның ұйымдық және қызметтік мәселелерінің көбі Мемлекет басшысының жарлықтарымен бекітіліп әрі реттеліп отыратын. ҚХА туралы ҚР Заңы, оның кіріспесінде жазылғандай, Ассамблеяның мәртебесін, қалыптастыру мен ұйымдық жұмысының тәртібін белгілейді; ҚХА қызметін мемлекеттік ұлттық саясатты жүргізуге, елдегі қоғамдық-саяси тұрақтылықты сақтауға, этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік және азаматтық институттардың әрекеттестігінің тиімділігін арттыруға бағыттайды.

ҚХА туралы Заңның қағидалары мен нормаларын дамыту, ҚХА міндеттерін орындау мен мақсаттарына жету үшін ҚР Президентінің 2011 жылғы 7 қыркүйектегі Жарлығымен ҚХА туралы жаңа Ереже, ал 2015 жылғы 28 желтоқсанында №148 Жарлығымен ҚХА дамуының (2025 жылға дейінгі) тұжырымдамасы бекітілді.

2018 ж. 27 сәуіріндегі «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 149-VI ҚРЗ ҚР Заңына қол қойылды.

Берілген түзетулермен ҚХА медиация, қайырымдылықты дамыту бойынша функцияларымен бөленді. Алғаш рет ҚХА атқарушы органы түсінігі енгізілді, оған Ассамблея қызмет етуінің ұйымдастырушылық, қаржылық, материалды-техникалық және басқа да қамтамасыз етілуі міндеті жүктелді.

Этномәдени бірлестіктердің азаматтық қоғам институты ретіндегі қызметін жетілдіру мақсатында, олар Заңмен ҚХА құрылымына енгізілді, алғаш рет ҚХА этномәдени бірлестіктерін қоғамдық аккредитациялау институты енгізілді, олардың статусы және мақсаты заңнамалық бекітілді.

Қоғамдық аккредитациялау ережелері Аккредитация бойынша комиссиялар туралы Ережелермен бірге ҚХА Кеңесінің отырысында 2018 қараша айында бекітілді (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы, Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі*)

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-САРАПШЫЛЫҚ КЕҢЕСІ (ҚХА ҒСК) (ор. *Научно-экспертный совет Ассамблеи народа Казахстана* (НЭС АНК), ағыл. *Scientific Expert Council under the Assembly of People of Kazakhstan*) – ҚХА құрылымында үнемі жұмыс істейтін консультациялық-талдау органы.

ҒСҚ Ассамблеяның қызметін ғылыми қолдау үшін, Қазақстан Республикасының Президентінің 2011 жылғы 7 қыркүйегіндегі №149 Жарлығына сәйкес құрылды. ҒСК өз қызметінде Конституцияны, ҚР «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңын, ҚР заңдарымен ҚР Президентінің актілерін, Ассамблея Хатшылығы туралы Ережесін, сонымен бірге 2014 жылдың 25-қарашасындағы Қазақстан халқы Ассамблеясының Ғылыми-сарапшылық кеңесі туралы №1 Ережені басшылыққа алады.

Ғылыми-сарапшылық кеңестің негізгі міндеттері: 1) Қазақстан Республикасындағы этносаияси, әлеуметтік-экономикалық және конфессиялық даму үрдісін кешенді сарапшылық бағалау, аталған үдерістердің елдегі және әлемдегі дамуына болжам жасау; 2) Ассамблея қызметін этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік этносаиясаттың өзекті бағыттары бойынша ғылыми сарапшылық тұрғыдан сүйемелдеу; 3) этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіру; 4) Ассамблеяның демократияны дамытуда, қазақстандық қоғамның тұтастығын нығайтуда, жалпыұлттық келісімге қол жеткізуде саяси және азаматтық институт ретіндегі рөлін күшейтуге жәрдемдесу.

ҒСК төрағадан, оның орынбасарларынан және депутаттардың белгілі бір санынан (келісім бойынша), ғылымдардан, тәуелсіз сарапшылардан, әр түрлі салалардың мамандарынан, *Этномәдени бірлестіктер* өкілдерінен тұрады.

ҒСК өз қызметіне Ғылыми-сарапшылық кеңес мүшесі болып табылмайтын сарапшыларды, оның ішінде шетелдік, тарта алады.

Ассамблеяның заңнамалық актілерді және басқа да бағдарламалық құжаттарды әзірлеуге, ақпараттық-насихаттық, сондай-ақ басқа да іс-шараларға қатысуын қамтамасыз ету мақсатында ақпараттық-насихаттық, сарапшылық, басқа да жұмыс топтары құрылуы мүмкін. Ғылыми-сарапшылық кеңестің, комиссиялар мен жұмыс топтарының қызметін үйлестіру жұмыстарын ҚХА Хатшылығы жүзеге асырады.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК АХУАЛ (ор. *языковая ситуация в Казахстане*, ағыл. *state of language in Kazakhstan*) - Қ.т.а.экзоглосты,тендестірілмеген, диглосты және демографиялық жағынан тең емес сипаты бар. Қазақстан тегі жағынан және құрылымдық типі жағынан әр түрлі тілдерде сөйлейтін жұрты бар көптілді мемлекет болып саналады. Алайда, «атқаратын қызметтерінің көлемі жағынан этностық топтардың тілдерінің шамалары тең емес» («Қазақстан Республикасы тілдік саясатының тұжырымдамасы»), сондықтан коммуникативтік кеңістіктен тілдердің нақты орын алуы демографиялық және жұмсалымдық жағынан қуатты екі тілдің, қазақ және орыс тілдерінің, пайдасына шешіліп тұр, өйткені кәсіптік, үштілді қоғамдастықтардың көбі (ұйғыр, дүнген және кейбір басқа топтарды қоспағанда) шашыраңқы қоныстанған және олардың ұлттық-аумақтық құрылымдары жоқ. Қазіргі уақытта тілді мәртебесі тұрғысынан жоспарлау жүзеге асырылды, Қазақстанда қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейтетін жаңа тілдік ахуал заңдық жолмен жасалды, оны нормалау мен заманауиландыру жөніндегі іс-шаралар өткізілуде (қар. *Мемлекеттік тіл, Қазақстан тілдері, Тіл саясаты, Тілдік ахуал, Тілдік заңнама*).

«ҚАЗАҚТАНУ» (ор. *Қазақтану»,* ағыл. *«Kazakhstanu»*) – Қазақстан халқы Ассамблеясының ғылыми-ағартушылық жобасы «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру аясында Қазақстан халқын шоғырландыратын ортақ құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған.

Қ. Қазақстан жұртшылығының бойында біртұтас ортақ құндылықтарды қалыптастырудың негізі ретінде қазақ халқының тарихын, мәдениетін, философиясын, этикасын дәріптеуге бағытталған.

Жобаның мақсаты: ҚР халқының қоғамдық санасына қазақ халқының рухани және мәдени құндылықтарының біріктіруші әлеуетін сіңіруге арналған жүйе жасау. Бабалардан келе жатқан байырғы аумақта, қазақ халқының біріктіруші мәдени-тарихи рөлі мен ортақ тарих, азаматтық бастаулар негізінде қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісін одан әрі жетілдіру.

Жобаның міндеттері: Қазақстан этностарының қазақ халқымен өзара іс-қимыл жасау саласын кеңейту және коммуникацияның жаңа арналарын жандандыру; әртүрлі этностық топтар өкілдерінің қазақ халқының тарихы, дәстүрлері, мәдениеті, діні, рухани орталықтары, философиясы, әдебиеті, өнері, тұрмысы мен ойлау қалпы туралы неғұрлым толық білім алу жүйесін қалыптастыру; қазақ халқының тарихы, өнері, дәстүрлері, философиясы туралы ақпаратты басқа этностардың өкілдерінің қабылдауы және таратуы үдерісінде ҚХА құрылымдарының рөлін арттыру; қазақ халқының құндылықтарын түсіну, қабылдау және тарату үрдісіне жастарды белсенді түрде тарту, оның ішінде ҚХА-ның «Жаңғыру жолы» республикалық жастар қозғалысының құрылымдары арқылы, сондай-ақ солар бастамашылық жасаған және іске асыратын іс-шаралар, жобалар мен бағдарламалар арқылы; қазақ халқының құндылықтарын барша қазақстандық этностардың құндылықтар жүйесіне үйлесімді түрде қосу; қазақ халқының құндылықтарын қабылдау және рухани игеру арқылы Қазақстан этностарын шоғырландыру; қазақ халқының тұтас тарихындағы және қазіргі заман жағдайындағы оның мәдениетінің, құбылыстары мен өмір салты нысандарының бірегей сан алуандығына жаңа синтетикалық көзқарасты тұжырымдау.

Жобаның негізгі тақырыптық бағыттары: «Мықты елдің мықты адамдары»; «Сөздің ұлы құдіреті»; «Үшкір бұрыштары жоқ шеңбер» өмірлік философиясы»; «Туған жерім, отбасым-ошақ-қасым, ана тілім»; «Қазақ тәрбиесі жүйесіндегі арнамыс пен абырой»; «Жолаушылар – «жол балалары»: Ұлы даланың қонақты қадірлеу қасиеті»; «Ұлы даланың ұлы ойшылдары»; «Образ, ой, сөз (қазақ әдебиеті)»; «Мәңгілік Тәңірден Исламға дейін»; «Рухани киелі жерлер - ұлы бабалар мұрасы»; «Бабадан-балаға/Ел аузынан» - қазақтың ауызекі дәстүрі»; «Ғасырлар дәстүрлерін сақтау: қазақтардың мәдени коды және толеранттылық»; «Атымтай жомарттар елі: қазақ қоғамы және қайырымдылық» (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*).

ҚАНДАС (ор. *сородич, соплеменник*, ағыл *qandastar*) – (бұған дейін: *оралман*) бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи отанына келген және Қазақстан Республикасының «Халықтың көші-қоны туралы» Заңында белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері.

Қазақтарды таяу я алыс шет елдерден өзінің *Тарихи отанына* оралту Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының басты басымдықтарының бірі болып саналады. Қ. қазақстандық қоғамның әлеуметтік ортасына тарту мен қосу ұлттық *Бірдейлестікті* сақтауды, сондай-ақ тарихи әділет орнатып, оларды өз халқымен қайта қосуды, ұлттық мәдениет пен тілді сақтауды мақсат етеді. «Оралманды жасайтын» таза этноұлттық сипаттағы себептердің (уәждердің) қатарының алғашқы бірінші тобына «Отанды сарғая сағыну» факторы, кең мағынасында алғанда, этноұлттық ділді сағыну факторы жатады. Екінші тобына институционалдық-саяси сипаттағы себептер – бұрынғы Қ. саяси және құқықтық мәртебесі, олардың діни сенімі, әскери оқиғалар мен қауіпсіздік т.б., басқаша айтқанда, «азаматтық факторы» аталатын фактор жатады. Үшінші тобына таза әлеуметтік-экономикалық

сипаттағы себептерді – шаруашылық жүргізу мен кәсіпкерлік қызметтің шарт-жағдайлары, табыс пен әл-ауқаттың деңгейі, білім алудың, денсаулық сақтаудың және әлеуметтік сақтандырудың қол жетімділігін, басқаша айтқанда, «әлеуметтік-экономикалық жағдай факторын» жатқызуға болады. Ал төртінші тобына өзін Отанында кәдеге жарату уәждемесі, басқаша айтқанда, «патриотизм факторы» себеп болады (қар. *Репатриант, Мигрант, Эмигрант, Этностық көші-қон*).

ҚОҒАМДЫҚ САНА (ор. *общественное сознание*, ағыл. *social conscience*) – түрлі әлеуметтік топтар, таптар, ұлттардың, тұтастай қоғамның мүдделерінің, түсініктерінің адамдардың рухани қарекетіндегі көрінісі (Г.В.Осипов). Кез келген социум өзінің шамасына, тұрақты беріктігіне және ықпалдастық дәрежесіне қарамастан қандай да Қ.с. иесі болады. Тарихи болмыс адам ақылында көрініс беретіндіктен қоғамда көңіл-күй, идеология, әлеуметтік психология, ұлттық мінез т.б. тудырады. Ал бұлар өз кезегінде болмысқа ықпал етеді. Қ.с. мәдени қарекеттің негізі ретінде қызмет етеді де, социумға жататын әр адамның дара психологиясына әсер етеді. Қ.с. жекелеген адамдардың саналарының негізінен құралады, бірақ Қ.с. жай ғана жиынтық болмайды. Әрбір дара сана өзінше дербес, әрбір дара адам нақ осы дара сананың мазмұнына қарай бір-бірінен түбірлі түрде өзгеше болады. Сондықтан Қ.с. дара саналардың механикалық қосылысы бола аламайды, әрдайым сапасы жаңа құбылыс ретінде көрінеді, өйткені дара саналарды қамти алған көзқарастар мен сезімдер, идеялардың синтезі болып табылады. Қ.с. ішкі күрделі құрылымы бар, осы құрылымнан түрлі формалар, яғни болмысты зердемен және рухани игерудің тәсілдері айқындалып шығады, олар – саясат, құқық, мораль, философия, өнер, ғылым т.б. Адам зерделеп түсінетін әлеуметтік үдерістер қандай алуан түрлі болса, Қ.с. формалары да сондай әралуан болады.

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ (ор. *Модернизация общественного сознания*, ағыл. *Modernization of Kazakhstan's identity*) – ҚР Тұңғыш президенті– Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы, қазіргі заманғы барлық қауіптерді және жаһандану сындарын, қазіргі уақыт қажеттіліктерін ескере отырып, қазақстандықтардың рухани құндылықтарын қайта тудыруға бағдарланған мақаласы. «Р.ж.» бағдарламасы – ұлттық деңгейдегі ірі жоба, және оның бірегейлігі - қазақстандық қоғамның өмірінің барлық салаларымен жанасатындығында. Ол келесі алты бағыттарға сәйкес жүзеге асырылады: бәсекеге қабілеттілік; прагматизм; ұлттық бірдейлікті сақтау; білімге құлшыныс; қазақстанның эволюциялық дамуы; сананың ашықтығы.

«Р.ж.» бағдарламасы – бұл арнайы бағдарламалар: мемлекеттік тілдің латын әліпбиіне көшуі, «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі жаңа 100 оқулық», «Туған жер», «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы», «Жаһандық әлемдегі қазіргі заманғы қазақ мәдениеті», «Қазақстанның жаңа жүз есімі».

Оны қазақстандық қоғамның қазіргі заманғы сатыдағы және ұзақ мерзімді келешектегі дамуының идеологиялық платформасы деп айтуға болады.

2018 ж. қараша айында Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы шыққаннан кейін, «Р.ж.» бағдарламасы жаңа толықтыруға және жаңа сатыға ие болды, берілген мақалада ұлттың тарихи санасын жаңғырту міндеті қойылды.

Бұл мақалада ҚР Тұңғыш президенті– Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзіндік түп тамырларының, жалпы ұлттық тарихтың барлық тереңдігін және қиындықтарын түсінуге, өзіндік тарихқа жағымды көзқарас қалыптастыруға, өзіндік тарихты оның барлық қырларын және көп өлшемділігін түсінуге және қабылдауға, қатаң ғылыми фактілерге негізделе отырып, жаһандық тарихтағы біздің рольді сабырлы және объективті түсінуге шақырады.

Берілген мақсатқа жету үшін келесі жобалар жүзеге асырылады:

«Мұрағат-2025» жетіжылдық бағдарламасы. Берілген бағдарламаға барлық отандық және шетелдік мұрағаттарды, көне заманнан бастап қазіргі заманға дейінгі құжаттарды жете зерттеу; тарихшылардың, мұрағатшылардың, мәдениеттанушылардың арнайы топтарының отандық және ірі шетелдік мұрағаттармен жүйелі және ұзақ мерзімді әрекеттесе отырып іздеу-зерттеу жұмыстары; елдің барлық аймақтарындағы мектептер және өлкетану мұражайларындағы тарихи-археологиялық қозғалыстары енеді.

«Ұлы даланың Ұлы есімдері». Берілген бағдарлама аясында ашық аспан астындағы «Ұлы даланың Ұлы есімдері» оқыту-ағартушылық энциклопедия бағын құру қажет; бұрынғының ұлы ойшылдарының, ақындары мен билеушілерінің қазіргі замандағы әдебиетте, музыкада, театр және бейнелеу өнеріндегі бейнелерінің өзекті галереясын қалыптастыру; «Ұлы Дала тұлғалары» ғылыми-көпшілік сериясын құру және тарату бойынша қызметті жүйелендіру және белсендендіру; қазақстандық ғалымдармен бірге шетелдік мамандар қатар жұмыс істейтін халықаралық көпбейінді ұйымдар құру.

«Түркі әлемінің генезисі», берілген жоба «Түркі өркениеті: түп тамырынан қазіргі заманға дейін» бағдарламасын; Уикипедия үлгісі бойынша жалпы түркі туындыларының ортақ онлайн-кітапханасын құруды; халықаралық аренада Түркістанды – біздің халқымыздың рухани орталығы және бүкіл түркі әлемі үшін қасиетті жер ретінде жүйелі жайғастыруды қарастырады.

Ұлы даланың ежелгі өнер және технологиялар музейі – «Ұлы дала» ежелгі өнер және технологиялар Музейін қалыптастыру; «Ұлы даланың Ұлы өркениеттері» тарихи реконструкцияларының жалпыұлттық клубын құру және оның негізінде келесі тақырыптар бойынша фестивальдар өткізу: ежелгі сақтар, ғұндар, ұлы түрік қағандарының дәуірі;

қалалық орта объектілерін – үйлерді, көшелерді, қоғамдық орындарды, су құбырын, қала қабырғасын қалпына келтіре отырып, ежелгі Отырар қаласын қалпына келтіру бойынша туристік жоба.

Дала фольклоры мен музыкасының 1000 жылы – «Дала фольклорының антологиясын» құру; «Ұлы даланың көне сарындары» жинағын – дәстүрлі қазақ музыкалық аспаптарына: қобыз, домбыра, сыбызғы, сазсырнай және т.б. арналып шығарылған маңызды туындылар жинағын шығару; фольклорлық дәстүрдің ортақ тарихи негіздерін іздеу үшін Қазақстанның әртүрлі аймақтарына және басқа елдерге ғылыми-іздеу экспедициялары сериясын ұйымдастыру.

Тарихтың кино өнері мен телевизиядағы көрінісі – Қазақстанның өркениеттік тарихының үздіксіздігін бейнелейтін деректі-қойылымдық фильмдердің, телевизиялық хикаялардың және толық метражды көркем фильмдердің арнайы циклін өндіріске жіберу (қар. *Ұлт коды*).

ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ МЕН ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ БІРЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ (ор. *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства*, ағыл. *Kazakhstan's model of social harmony and national unity*) – Қазақстанның көпэтносты қоғамындағы этностар арасындағы қатынастардың дамуының теориялық тұрғыдан негізделген, Қазақстан Республикасы саясатында тәжірибеде жүзеге асырылған үлгісі.

Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті нығайту бойынша қазақстандық модельдің мынадай артықшылықтары қалыптастырылды.

Біріншіден, елдің Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың мақсатты саясатының арқасында этностық және діни тиесілілігіне қарамастан азаматтық тең құқықты іске асырудың тетіктері жасалды және жетілдіріліп келеді.

Екіншіден, Қазақстандағы этностардың өкілдігі және олардың мүдделерін іске асыру ең жоғары мемлекеттік

денгейде жүзеге асырылады - Конституцияның кепілі, ел Президенті, Ассамблея Төрағасы болып табылады.

Ассамблеяның жоғары органының – Сессияның шешімдерін барлық мемлекеттік органдардың қарауы міндетті.

Үшіншіден, ел Парламентіндегі этностардың кепілді өкілдігі Ассамблеяның Мәжіліске 9 депутат сайлауы арқылы қамтамасыз етілген.

Төртіншіден, ортақ азаматтық қағидаттарға, ортақ рухани-мәдени құндылықтар мен жалпыұлттық тарихи санаға тұғырланған құндылықтың негізі қалыптастырылды.

Бесіншіден, мемлекет Қазақстан этностарының тілдерін, дәстүрлері мен мәдениеттерін дамыту үшін жағдай жасады және қолдау көрсетіп келеді.

Алтыншыдан, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық моделі азаматтық бастамашылдықтың, азаматтық қоғам институттары мен мемлекеттің сындарлы диалогының негізінде дамуда.

Жетіншіден, Қазақстанның үзілді-кесілді ұстанымы этникалық мәселелерді саяси мақсаттарда пайдалануға жол бермеуге негізделеді.

Қазақстанда этносаралық қатынастар саласында жалпыға бірдей танылған нормалар енгізілген.

Тұтастай алғанда, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті қамтамасыз ету мен нығайтудың тиімді саяси-құқықтық және институционалдық-басқарушылық жүйесі жұмыс істеп тұр (қар. *Толеранттылық, Қоғамдық сананы жаңғырту*).

ҚОС АЗАМАТТЫҒЫ БАРЛАР (ор. *бипатриды*, ағыл. *Bipatrides*) – Қ.А.Б. – бір мезгілде екі және одан да артық елдің (көп азаматтылық) азаматтығын алып жүрген адамдар. Азаматтығы жоқ адамдарды апатридтер деп атайды.

ҚР Конституциялық кеңесінің 2003 жылғы 1 желтоқсандағы №12 «Қазақстан Республикасы Конститу-

циясының 10-ыншы және 12-баптарын ресми түрде түсіндіру туралы» қаулысына сәйкес, ҚР Конституциясы 10-бабының 3-тармағындағы «Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды» деген норманы Қазақстанда көпазаматтық, соның қатарында қосазаматтық та қабылданбайды деп түсінген жөн (қар. *Азаматтық*).

ҚОСТІЛДІЛІК (ор. *двоязычие*, ағыл. *Bilingualism*, лат. *bidvu(x) + lingua* язык) – *билингвизммен* бірдей; индивидтің/ қоғамның екі не одан да көп тілдерді игеруі/ пайдалануы. Қостілділіктің бірнеше көрінісі бар: дара Қ. – белгілі бір *Этностың* жеке мүшелерінің екі тілді білуі мен қолдануы және бұқаралық Қ. – этнос көпшілігінің екі тілді білуі мен қолдануы; өңірлік Қ. – елдің белгілі бір ауданының тұрғындарының екі тілді білуі мен қолдануы және ұлттық Қ. – ел этносының екі тілді білуі мен қолдануы; табиғи Қ. – осы тіл иелерінің тікелей өзара әрекеттесуі нәтижесінде екі тілді білуі мен қолдануы және жасанды Қ. – екінші тілді үйрену үшін арнайы және әдейі жасалған жағдайлардың т.б. салдарынан екі тілді білуі мен қолдануы.

Жер бетіндегі бүкіл жұрттың шамамен жартысы Қ. екені анықталған. Кейбір елдер үшін Қ. – сирек құбылыс (АҚШ, Франция, Ұлыбритания және т.б.), басқалары үшін бұл – норма (Үндістан, Батыс Африка, Таиланд, Папуа Жаңа Гвинея, Камерун және т.б.) (қар. *Ассимиляция, Мемлекеттік тіл, Жергілікті тіл, Ресми тіл, Тіл ассимиляциясы, Тілдік саясат, Тілдік ахуал, Тілдік жоспарлау*).

- М -

МӘДЕНИ АССИМИЛЯЦИЯ (ор. *культурная ассимиляция*, ағыл. *Cultural assimilation*) – әр түрлі мәдениетке жататын адамдардың ұзақ мерзімге мүшеболған қоғамдастыққа (елге, ұйымға, қауымға, әлеуметтік топқа және т.с.с.) тән мәдениетті жаңа мәдениет ретінде игеруі (қар. *Ассимиляция*). Басқа мәдениеттермен байла-

ныстың нәтижесінде мәдениеттің өзгерісін білдіретін *Аккультурацияға* қарағанда, М.а. мәдени ерекшеліктерді толығымен тоғыстырады. М.а. жалпы мәдени дәстүрлердің өзгерісімен қатар, адамдардың тұрмыс салты мен кәсіби іс-әрекетіне қатысты басқа да барлық білімдерін өзгертуді көздейді. Тиімді М.а. мәдениеттердің өзара кірігуінің екі жақты үдерісін көздейді және мәдени факторлармен бірге белгілі бір әлеуметтік-мәдени өзгерістерді де қамтиды. М.а. қоғамды жаңарту жағдайында, қоғамның қарқыны мен формасын қамтамасыз ете отырып М.а. қоғамның заманауилануы жағдайында үлкен мәнге ие болады (қар. *Ассимиляция, Этникалық ассимиляция, Тілдік ассимиляция, Этникалық бейімделу*).

МӘДЕНИ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация культурная*, ағыл. *cultural identification*) – дара адамның өзін белгілі бір мәдениеттің өкілі екенін санамен сезіну үдерісі, ол мәдениеттің құндылықтарын өзінің өмірлік жолына енгізуі, соған тиесілік сезімін бастан кешіріп отыруы (қар. *Сәйкестендіру*). М.с. сипаты дара адамның өзін-өзі теңестіруден, яғни өзін мәдени құрылымның қандай да бір типологиялық формаларымен, ең алдымен, мәдени дәстүрмен, теңестіруден көрінеді. Қазіргі заманда М.с. үлкен өзгерістер болып жатыр. М.с. сипаты мен формасын ғасырлар бойы жазмыш етіп келе жатқан адамның тумысы бұл күнде индивид үшін міндет-парыз жүктеуден қалды. Белгілі бір от-басының мүшесі ретінде дүниеге келуіне, нақты бір мәдени-тарихи дәстүрде тәрбие алуына қарамастан адамның таңдайтын мәдени сәйкестену жолы жаһандану үдерісінің күшеюіне байланысты анағұрлым кеңейіп, көбейіп барады. Бүгінде субмәдени түзілімдер ретінде қолданылатын жаңа М.с. топтарының пайда болуы жаппай нормаға айналуға. Әлеуметтік даму қарқынының үдеуі М.с. үдерісіне елеулі түрде әсер етіп отыр. М.с. формаларының адамның алдағы өміріне тұғыр болу дәрежесі анағұрлым азайып, күннен-

күнге мерзімі қысқарып, түрі өзгеріп, жағдайға икемделуі күшейіп барады. Анағұрлым гетерогенді және айырымды қоғамға ауысқан кезде осының салдарынан сәйкестендіудің алуан түрлі болуының көбейе түсуін күтуге тура келеді. Алайда, М.с. қандай нақты формаларға ие болуына, бір әлеуметтік топтардың мәдениетінің шектері қандай негіздермен ажырауына қарамастан, М.с. қағидатының өзі экзистенциалдық қажеттікті қанағаттандыратын әрекет ретінде сақталып қалады (қар. *Сәйкестендіру*, *Азаматтық сәйкестендіру*, *Этникалық сәйкестендіру*, *Тілдік сәйкестендіру*, *Діни сәйкестендіру*).

МЕМЛЕКЕТТІК СӘЙКЕСТІЛІК (лат. *Identicus* – тең, ор. – Государственная *идентичность*, ағыл. – *identity*) – жеке адамның бір мемлекетке, этносқа, тілге, мәдениетке, дінге, әлеуметке, жынысқа, жас ерекшелігіне, кәсіпке, тапқа т.с.с. өзін-өзі бірдейлестіруі, теңестіруі, сәйкестендіруі, өзін соған тән етуі, соны санамен ұғынуы) – азаматтардың мемлекетпен арақатыстылығы.

Сәйкестілік – жиынтық ұғым, сәйкестіліктің бәрі адам санасында жиынтық сәйкестіліктердің мынадай жиынтығын түзеді (мұны сәйкестілік матрицасы деп те атайды): азаматтық сәйкестілік, мемлекеттік сәйкестілік, этностық сәйкестілік, тілдік сәйкестілік т.б. (қар. *Мемлекеттілік*).

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ (ор. *Государственный язык*, ағыл. *official, statelanguage*) – 1. Конституцияда, Тіл туралы Заңда бекітілген ең жоғары саяси-құқықтық (заңды) мәртебесі бар Тіл, оны тарату мен қолдау мемлекеттің міндеті болып саналады («Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл және барлық басқа тілдер мемлекеттің қорғауында болады. Мемлекеттік органдар бұл тілдердің қолданылуы мен дамуына қажетті жағдай жасайды». «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы » Заңның 23-бабынан). 2. Мемлекеттіліктің Ту, Елтаңба, Әнұранмен бірдей рәмізі әрі мемлекетпен

бірдейлестіктің рәмізі болып саналатын тіл. 3. Қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірінде біріктірушілік қызмет атқаратын тіл. 4. «Мемлекеттік және қоғамдық өмірде анағұрлым маңызды қызмет» атқаратын, қоғамға – мемлекеттік басқаруға, заң шығаруға, сот ісін жүргізуге және дипломатиялық өкілдікке (мемлекеттің аумағында және одан тыс жерде) барынша қызмет ететін тіл («Қазақстан Республикасының тіл саясаты Тұжырымдамасы»); мемлекет ішіндегі әкімшілік-саяси және әлеуметтік-экономикалық әрекеттестіктің тілі; мемлекеттің этностық құрамының қандай екеніне қарамай оқытудың барлық сатысында білім беру тілі; бұқаралық ақпараттар құралының және жаңа ақпараттық технологиялардың тілі.

Ұғымдық ауқымы жағынан М.т. *Ресми тілмен* бірдей, бірақ құқықтық жағдайы жағынан кейбір елдерде бұларды ажырата қарайды.

Қазақстанда М.т. – қазақ тілі. Оның мәртебесі бірқатар құжаттармен: Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабына сәйкес; 1989 жылдың 22 қыркүйегіндегі «Қазақ КСО тілдер туралы» заңымен; Қазақстан Республикасының 1997 жылы 11 шілдедегі «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңымен; 1996 жылдың 4 қарашасындағы «Тіл саясаты Тұжырымдамасымен» анықталып, бекітілген.

Тәуелсіздік жылдарында ҚР-да тілдердің дамуы және қызмет етуінің 1998-2000; 2001-2010; 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік жобалары жүзеге асырылды, бұл бағдарламаларда тұжырымдалған басым бағыты тұжырымдалды – қазақ тілінің қоғамдық маңызды салаларда М.т. мәртебесіне орай ұйғарылған қызметтерін атқаруы үшін оған саналы да мақсатты түрде қолайлы жағдай жасау.

Бүгінгі таңда «Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» жүзеге асырылуда, бұл бағдарламада Қазақстан территориясында этносаралық қарым-қатынас тілі ретіндегі терең тарихи, мәдени және психологиялық

базаға ие, мемлекеттік тілдің толыққанды қызмет етуіне қажетті шаралар қарастырылған. Сонымен қатар, бағдарлама этникалық топтардың тілдерін және мәдениетін дамытудың, соның ішінде еліміздің азаматтарының тілдік капиталының артуының негізі болып табылады (қар. *Мемлекеттік сәйкестік, Жергілікті тіл, Титулдық тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік саясат*).

МЕМЛЕКЕТТІЛІК (ор. *Государственность*, ағыл. *Statehood, Statesystem*) – 1) өз мемлекетін құрған халықтың (ұлттың) өзін-өзі билеу хақысын жүзеге асыру деңгейі; 2) қоғамның мемлекет болудан үміттеніп ұйымдасуына лайық келетін критерийлердің жиынтығы.

Қазақ мемлекеттілігінің тарихы Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттердің болған кезінен басталады. Б.д.д. алғашқы мыңжылдықтардан бастап Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттік түзілімдер (үйсін, қаңлы, ғұн) пайда болды. Орта ғасырдың ерте кезеңінде Түркі қағанаты (552-651 жж.), Түргеш қағанаты (704-756 жж.) құрылған. 1227 жылы Дешті Қыпшақ аумағында Алтын Орда құрамында түпқазактық мемлекет Ақ Орда (Еженнің Ұлыс Ордасы) бой көтерген. Қазақ хандығы Жәнібек пен Керей сұлтандардың бастауымен 1465 жылы тарих сахнасына шықты.

XVIII ғасырдың басында қазақ жүздері Ресей Империясының бодандығында болды. 1917 жылдан бастап 1991 жылға дейін Қазақстан КСРО құрамында болды. 1991 жылы Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігін алды.

Мемлекеттік тәуелсіздік кезеңінде Қазақстан Республикасы шектес елдермен мемлекеттік шекарасын халықаралық нормалар негізінде бекіткен өз аумағы бар; көпұлтты халқы, қазақстандық азаматтары бар; Конституциясы мен қолданыстағы құқықтық жүйесі бар; жоғарғы және жергілікті мемлекеттік органдары бар; өз валютасы теңгені қоса алғанда, қаржылық жүйесі мен банкілік мекемелері бар; құқық қорғау органдары мен қарулы күштері,

дипломатиялық қызметі бар мемлекет ретінде қалыптасты. Меншіктің алуан түрлілігі мен саяси плюрализмге негізделген қазіргі нарықтық-экономикалық және демократиялық саяси жүйелері қалыптасып шықты.

МИГРАНТ (лат. *Migratio* – қоныс аудару, ор. *мигрант*, ағыл. *migrant*) – тұрғылықты мекенін өзгерту мақсатында мемлекеттік шекараларды кесіп өтетін тұлға. Адамдардың аумақтарда орын ауыстыру үдерісіне қосылып кетуіне мәжбүрлейтін я түрткі болатын себептер әр түрлі. Мұндай себептер ретінде түрлі құбылыстар мен факторлар ықпал етуі мүмкін. Әдетте, миграцияның негізгі себептері: әлеуметтік-экономикалық (жұмыс орындарын, өзін іске асыру мүмкіндіктері, білім алу, некеге отыру және т.с.с.); саяси (саяси себептермен қуғынға ұшырау, саяси наразы-лық, өз саяси көзқарастары мен ұстанымдарын таратуға талпыну); этностық (этнос араздығы, этностық белгілеріне қарай қысым көру және қуғынға ұшырау, этносына қайта қосылуға ұмтылу); діни (діни төзбеушілік пен алауыздық, діни тәуап ету); әскери (белгілі бір аумақтағы әскери әрекеттер және адамдардың сол әрекет салдарларынан құтылу ниеті); экологиялық (өңірдің жайсыз табиғи жағдайлары, экологиялық апаттар және т.с.с.) себептер (қар. *Иммиграция*, *Этнос*).

МИГРАНТОФОБИЯ (лат. *migratio* – қоныс аудару + грек. *φόβος* – қорқыныш, ор. *мигрантофобия*, ағыл. *migrant-phobia*) – Мигранттардан қоркунемесе оларды жек көру, оларды бөтен және түсініксіз адамдар, сондықтан қауіпті және дұшпан деп қабылдау (қар. *Миграция*, *Этностық миграция*, *Мигрант*). *Этностық сәйкестену* теориясы бойынша, әлеуметтік құбылыс ретінде М. индивидтердің бір этностық топқа қатысты болуға ұмтылуының нәтижесінен пайда болады, өйткені индивид өзін сол топпен теңдестіреді, сол топтың арқасында соның өкілі ретінде өзін әлеуметтік, экономикалық және психологиялық жағынан қорғай алатынын

біледі. М. пайда болуында терең психологиялық негіз бар: М. адам санасында *Мигрантқа* қатысты интолерантты толқыныстар мен реакциялар тудырады, өйткені индивидтер мұндайда бейбіт өмірге қауіп төнетінін, ортаны игеруге қабілетсіздігін ойлайды, сондай-ақ қалаған мақсатына я көкейтесті қажеттілігіне жетер жолда еңсерілмес кедергіге тап болғандай күйзелісті (фрустрация) бастан кешеді. М. этносаралық шиеленістің, этностық төзімсіздік пен даулардың өршуіне себеп болады. М. жағымсыз салдары тек жайсыздық, қауіп пен үрейдің жасырын сезімдерін сезетін жергілікті тұрғындар арасында ғана емес, М. жағдайында дұрыстап бейімделе алмайтын және әлеуметтік маңызды, толыққанды азаматтар бола алмайтын *Мигранттардың* арасында да болады. Сондықтан М.-ның қалыптасуы мен көрінуіне әсер ететін факторларды төмендетудің этносаралық қатынастарды тұрақтандыру үшін, жалпы қоғам үшін маңызы зор (қар. *Көшу-қону, Этникалық көшу-қону, Этнос*).

- Н -

НӘСІЛШІЛДІК (ор. *расизм*, ағыл. *racism*) – физикалық және психикалық жағынан адамзат нәсілдері тең емес, «жоғарғы» нәсілдердің «төменгі» нәсілдерге үстемдік етуіне болады немесе солай ету қажет деген түсінік пен идеяларға сүйенетін психология, идеология және әлеуметтік тәжірибе. Нәсілшілдіктің саяси тәжірибесі халықтардың нәсілдік белгілеріне қарай бөлу, бір жағдайларға байланысты әлсіз дамып және толық құқықты болмай қалғандарды тікелей тұқырту әрі қысым жасау мақсатын ұстанады. Нәсілдік кемсіту қарапайым азаматтық құқықтарын шектеу және тұлғалардың белгілі бір нәсілге жататындығын желеу етіп қысым жасаудан келіп шығады.

Н. бағынышты нәсілдік топтар мен индивидтерге қысым көрсету сияқты жекелеген актілер түрінде ашық әрі нақты, сонымен қатар әлеуметтік топтар арасындағы бағыныштылықтың құрылымдық қатынасын тұспалдайтын

жасырын институционалды болуы мүмкін. Ашық индивидтік нәсілшілдік тәжірибесі әдейі жасалатын әрекеттерге қатысты болса, институционалды нәсілшілдік алдын ала ниеттенбей-ақ нәсілдік теңсіздіктің өзінен туған салдарларымен байланысты.

Әлем қоғамдастығы нәсілшілдік тәжірибесін ресми түрде айыптап отыр. 1965 жылы Нәсілдік кемсітудің барлық түрін тоқтату жөнінде халықаралық конвенция қабылданып, онда нәсілдік артықшылық немесе жек көруге негізделген идеяларды тарату және жүзеге асырудың кез келген түрі заңмен жазаланатын қылмыс деп жарияланды. Сондай-ақ нәсілдік кемсітуге арандату, зорлық-зомбылық әрекеттері немесе кез келген нәсіл не этностық жағынан өзге адамдар тобына қарсы бағытталған әрекеттерге арандатудың барлық түрі, нәсілшілдік әрекет жасауға қандай да бір көмек көрсету, оны қаржылай қолдау қылмыс деп танылатын болды (қар. *Кемсітушілік, Сегрегация, Радикализм, Экстремизм*).

- O -

ОТАН (ор. *родина*, ағыл. *motherland*) – 1.Адамның туған және өзі азаматыболып жүрген елі, ата мекені. 2. Бір нәрсенің туған, шыққан, пайда болған жері. 3. Г.В.Осипов бойынша, О. – белгілі бір халыққа мемлекет аумағының табиғатымен, халқымен, тарихи, тілдік, мәдени, тұрмыстық және әдет-ғұрып дамуының ерекшелігімен де тарихи тән болуы. О. туралы түсінікті жеке тұлғаның жеке әлеуметтік мінез-құлқы анықтайды және этностық, гендерлік және кәсіби қатыстылығына қарамастан оның рухани өмірінің бір белгісі болып табылады. Мұндайда О. бейнесінің ділдік құрамдас бөлігі аймақтың ерекшелігіне тікелей тәуелді, яғни ол нақты елдің тарихымен, мәдениетімен, сондай-ақ әлеуметтік практикасымен өзектес. О. бейнесі қоғамды нығайтуға немесе саяси амал жасау үшін қажетті «әлеуметтік тапсырыстың» нәтижесі болуы мүмкін (қар. *Тарихи отан, Кіші отан, Патриотизм*).

ОТАНДАСТАР (ор. *соотечественники*, ағыл. *compatriots*) – бір мемлекетте туған, ұлтына, тіліне, дініне, мәдени мұрасына, салт-дәстүрлеріне қарамастан бір мемлекетте тұратын немесе тұрған азаматтар. Мемлекеттердің О. қатысты ішкі және сыртқы саясаты, негізінен, олардың азаматтық, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және басқа да құқықтары мен еркіндіктерін және мекен ететін мемлекеттеріндегі заңды мүдделерін халықаралық құқықтың жалпы мақұлданған принциптері мен нормаларына сәйкес қамтамасыз ететін құқықтық, дипломатиялық, әлеуметтік, экономикалық, ұйымдастырушылық ақпарат, білім беру, мәдениет салаларындағы шаралардың жиынтығынан тұрады (қар. *Қандас, Репатриант*).

- Ө -

ӨЗГЕРІСТЕРДІ БАСҚАРУ (ор. *управление изменениями*, ағыл. *change management*) – бұл индивидтерді, командаларды және ұйымдарды қазіргі жағдайдан олар қалайтын болашаққа ауыстырудың құрылымдық тәсілдемесі. Өзгерістерді басқару ұйымның сапа және жалпы даму жүйесін табысты енгізудің негізгі факторларының бірі болып табылады. Ұйымда қандай өзгерістердің орын алуы мүмкін екендігін түсіне білу және оларды басқару, ұйымдардағы өзгерістердің заңды қасиеттері туралы түсініктің болуы. Бұл ұйымдастыру үрдісінің мақсаты қызметкерлердің өздерінің ағымдағы жағдайында өзгерістерді қабылдау және қолдау құқығы мен мүкіндіктерін кеңейту болып табылады. Субъектінің орын алмастыру үрдісін басқара отырып, біз жағдайдың бір нүктеден екінші нүктеге ойысуын бақылаймыз. Мұндай басқаруды қимыл-қозғалысты басқару деп санаймыз. Ал өзгерісті басқара отырып, басқару субъектінің өзгерісін де (оның әдеттерін, жағдайын) басқарамыз. Яғни егер субъект осыған дейін үнемі тек бір траекториямен қозғалса, біз оған басқа траекториямен жылжуды үйреттік – өзгеріс енгіздік. «Ағымдағы замануилық» деп сипатталатын әлеуметтік уақыттың жоғары жылдамдығы

жағдайында терең әлеуметтік-саяси трансформациялар қоғам дамуының негізгі императиві болуда (қар. *Алуантүрлілікті басқару*).

- П -

ПАТРИОТИЗМ (грек. *patriótes* – *жерлес, отандас, patris* – *отан, туғанел*, ор. *патриотизм*, ағыл. *patriotism*) – азаматтың(патриоттың)адамгершілікжәне саяси ұстанымы, әлеуметтік-саяси сезімі, бұл – отанға сүйіспеншілік пен шын берілгендіктен, оның өткені мен бүгінін мақтан ету, өзінің жеке мүддесі мен топтық мүддесін елдің ортақ мүддесіне бағындыру, отан алдындағы парызын саналы сезінуден, ол парызын өтеуге отанға қызмет ету және оны қорғау арқылы, елдің дамуына, әлемдегі беделінің артуына сеп болатын істер мен әрекеттер жасау арқылы ұмтылудан көрінеді. Ұлттың құралуы мен қалыптасуы, ұлттық мемлекеттердің құрылуы кезінде, ұлттық және ұлт-азаттық қозғалыстардың дамуы кезінде П. қоғамдық сананың ажырамас бөлігіне айналып, саяси мәнге ие болады. Жаңа мыңжылдық табалдырығында интернационалдандыру, ғаламдасу, мемлекетаралық өңірлік интеграциямен байланысты, мемлекеттік және ұлттық егемендіктің рөлі мен маңызы артумен байланысты П. проблемасы да шиеленісе түседі.

Қазақстан Республикасы Конституциясына (1-баптың 2-тармағы) сәйкес, П. Республика қызметінің негізі болатын қағидат болып табылады да, мыналарды қамтиды: қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, бүкіл халықтың игілігі үшін экономиканы дамыту, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік өмірдің анағұрлым маңызды мәселелерін демократиялық әдіспен шешу (қар. *Тарихи Отан, Кіші Отан*).

ПОПУЛЯЦИЯ (лат. *populus* – жұрт, халық, ор. *популяция*, ағыл. *population*) – белгілі бір аумақты қоныстанған, бір-бірімен туыстық тығыз қатынастағы адамдардың тобы; иммигранттардың елеусіз қосылуынсыз-ақ бірнеше ұрпақ

бойы сақталуға қабілетті топталым; бұл көбінесе биологиялық (генетикалық) ұғымда қолданылады, сондықтан да адамдардың әлеуметтік қауымдастығы ретіндегі *Этностан* айырмашылығы бар (қар. *Этнос, Иммиграция, Этностық топтар*).

- Р -

РАДИКАЛИЗМ (лат. *radix* – түбір, ор. *радикализм*, ағыл. *radicalism*) – 1. Шешуші шараға, соңғы шешімге ұмтылыс, бейімділік. 2. Қандай да бір жік пен топтың өмір сүруіне, дәстүрлеріне қатер төнген дүдәмал тарихи өтпелі кезеңдерде сол кездегі институттарды үзілді-кесілді өзгертуге бағытталған әлеуметтік-саяси идеялар мен әрекеттер. Р. өзара шарттас екі қыры бар:радикалды идеология және радикалды әрекет. Р. қолданыстағы саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылысты қоғамдық-саяси бағыт ретінде түбегейлі өзгертуге бағытталады. Р. ұстанушылардың басты мақсаты төңкеріс жасауға келіп тіреледі. Сондықтан радикализм деген түсінік қандай да бір біртұтас тұжырымдама емес, күрес әдістерімен анықталады. Радикалдар дүниенің орналасу қалыбын да, реформалық баяу эволюциялық жолды да қабылдамайды. Әдетте, олардың ұстанымы ымырасыздығымен, ал кейде тоталитарлық ұйым реңкімен де ерекшеленеді. Радикалдар үшін барлық әрекет бірыңғай мақсатқа бағынады, ал мақсат тәсілді ақтап шығады.

Р. күрделі мәселелерді шешудің оңай тәсілдерін іздеу, өзгерісті шешімді түрде жоспарлап қоюға ұмтылу, рационалды басқару мүмкіндіктерін абсолюттендіру, саяси әрекеттің тәсілдері мен мақсаттарының арасының ажырауына соқтырып оқиғаны жеделдетуге талпыну (мақсаттар игілікті, жүзеге асыру тәсілдері абыройсыз болуы мүмкін) тән; төтенше саяси әрекеттерді қолдануға табанды түрде ұмтылу, мұның соңы зорлық-зомбылыққа, қандай да бір саяси мәселені осылай тиімді шешуге болады деген сенімге әкеледі; құқықты елемеу, мұнысын өздері бостандық көрінісі ретінде қарастырады және т.с.с. (қар. *Сепаратизм, Экстремизм, Терроризм*).

РЕПАТРИАНТ (лат. *repatriate* – қайтамын, ор. *репатриант*, ағыл. *repatriate*) – әр түрлі жағдайларға байланысты басқа ел аумағында қалыпқойған тұлғалардың тұрақты мекені немесе шығу тегі, азаматтығы тиесілі өз еліне қайтуы. Р. қайтуы халықаралық шарттардың (мысалы, Р.-әскери тұтқындар) негізінде жүзеге асады, алайда кейде шарттан тыс та жағдайлар болуы мүмкін, мұндайда оны жүзеге асыру мүмкіндігі бұған мүдделі мемлекеттің немесе мемлекеттердің заңдары негізінде алдын ала қарастырылуы керек. Әскери тұтқындарды атамекеніне қайтару міндеттілігі 1949 жылғы Соғыста құрбан болғандарды қорғау туралы Женева конвенциясында қарастырылған. Р. құқықтық жағдайы халықаралық шарттармен, сондай-ақ мемлекетшілік актілермен реттеледі. Мәжбүрлі түрде басқа елде болған жылдары «этностық жадын» сақтау тәжірибесі болса да, олар *Отанына* қайтқанда, *Отаны* да қанша дегенмен бөгде мәдени орта болып табылатындықтан, кейбір қиындықтар туады, осыған байланысты олар толыққанды әлеуметтік тіршілік қарекетіне кірісуге септесетін бейімделу іс-шараларын жүргізуді керек етеді (қар. *Қандас, Этностық көші-қон*).

РЕСМИ ТІЛ (ор. *официальный язык*, ағыл. *official language*) – 1.Мемлекетте ерекше мәртебесі бар *Тіл*. 2. Халықаралық ұйымдарда, конференцияларда, саммиттерде т.с.с. жұмыс тілі ретінде қабылданған тіл. Ұғымдық көлемі жағынан Р.т. *Мемлекеттік тілмен* бірдей, алайда, құқықтық жағдайы жағынан кейбір елдерде өзгеше қабылданады. Соған орай, кейде Р.т. мен *Мемлекеттік тілдің* мынадай айырмашылығы көрсетіледі:Р.т. –мемлекеттікбасқару, заң шығару, сот жүргізу т.с.с. тілі, ал *Мемлекеттік тіл* – саяси, әлеуметтік, мәдени салаларда пайдаланылып, символикалық және интеграциялық функциялар атқаратын тіл (қар. *Мемлекеттік сәйкестілік, Жергілікті тіл, Миноритарлық тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік саясат*).

- С -

САНЫ АЗ ХАЛЫҚТАР (ор. *малочисленные народы*, ағыл. *minoritypeople*) – Өкілдерінің аздығымен ерекшеленетін, бірақ белгілі бір шамада өздерінің *Этностық бірдейлестігін, Тілін, Тілдік бірдейлестігін*, өзіндік мәдениетін, дәстүрлері мен салттарын, дәстүрлі шаруашылығының формасын, дінін сақтап қалған *Халықтар, Этностар, Этностық топтар*. Мұндай халықтардың қатары жер шарында жаһанданудың, *Ассимиляцияның, Этностық фузияның* және т.б.таралуына байланысты көбейіп келеді.Ресей Федерациясының тұрғылықты С.а.х. соңғы Бірыңғай тізіміне (2010) абазин, аллотор, вепс, долган, ижор, ительмен, манси, нанай, нганасан, негидал, ненец, нивх, орок, ороч, селькуп, тазы, ханты, чуван, чукча, эвенк, эвен, юкагир және т.б. кіреді. Ресейдің осы аталған және өзге де тұрғылықты С.а.х. Қазақстан Республикасында да С.а.х. қатарында (қар. *Ассимиляция, Тұрғылықты этнос, Тұрғылықты тіл, Диаспора тілі, Тілдік ассимиляция*).

СӘЙКЕСТЕНДІРУ (лат. *identifico* – *теңестіремін*, ор. *идентификация*, ағыл. *identification*) – 1. Бір белгілердің негізінде нысандардың теңдестігін анықтау. 2. Дара адамның бір нысанмен, адамдармен я топпен оларға тән қасиеттерді, стандарттарды, құндылықтарды, әлеуметтік бағдарларды игеру арқылы бірдейлестіру үдерісі. С. үдерісі әлеуметтендіру қызметін де, бейімдеу қызметін де атқаруға арналған. Бірдейлестік матрицасынан «түсіп қалуы» адамның әлеуметтік өміріндегі мінез-құлығын өзгертеді, өйткені ол содан былай бөтен ретінде, дұшпан ретінде санала бастайды.

С. құрылымынан, әдетте, үш негізгі компонент ажыратылады, олар – когнитивтік (өз тобының ерекшеліктері жөніндегі білетіндері, түсініктері, белгілі бір сипаттарға сүйеніп өзін сол топтың мүшесі деп санамен сезіну), аффективтік (өз тобының сапаларын бағалау, ол топтың

мүшелігіне қалай қарайтындығы, осы мүшеліктің маңыздылығы) және қылықтық (белгілі бір топтың мүшесі екендігін санамен сезінудің ғана емес, сол топтың мүшесі екендігін көрсетудің нақты механизмі, түрлі ауыс-түйістер кезіндегі әрекеттер мен қарым-қатынастар жүйесін құру) компоненттер (қар. *Этностық сәйкестендіру, Тілдік сәйкестендіру, Діни сәйкестендіру, Мәдени сәйкестендіру*).

СЕГРЕГАЦИЯЛАУ (соңғы лат. *Segregatio* – бөліну, ор. *segregacia*, ағыл. *segregation*) – жұрттың қандай да бір тобын немесе бірнеше тобын мәжбүрлеп бөлу саясаты. Әдетте, діни және нәсілдік кемсітушіліктің бір түрі ретінде ескеріледі (нәсілдік немесе этностық белгілеріне қарай топтың бөлінуі). С. заңмен және фактіге қарай бөлу болып бөлінеді. Заңды немесе әкімшілік жолмен сегрегаттау Орта ғасырларда және Жаңа заманда герман және англо-саксондық елдерде, сондай-ақ олардың отарларында (Германия, АҚШ, Британ империясы, ОАР, Ирландия, Прибалтика және т.б.) өте кең тараған. С. бұл түрі нәсілдік және этностық азшылықтарды арнайы бөлінген жерлерге (резервацияларға, геттоларға, бантустандарға және т.б.) мәжбүрлі түрде орналастырған және оларды еріксіз окшаулап, жүріп-тұру бостандығын, мамандық таңдауын, мүліктік құқығын шектеген, әртүрлі нәсілдік және этностық топтарды оқыту мен қызмет көрсету бөлек жүрген. С. тұрақты түрде жүргізу тәжірибесі ОАР мен гитлерлік Германияда байқалды. С. бұл түрлері ХХ ғғ. екінші жартысында адам құқығын қорғау қозғалысы жетістікке жеткеннен соң, іс жүзінде жойылды. Қазір өте сирек кездеседі.

Алайда бір уақыттарда заңды түрде болған көп елдерде С. осы күнге дейін факт ретінде орын алуы мүмкін. С. фактісі көпұлтты қауымдастықта спонтанды түрде пайда болатын әртүрлі нәсілдік және этностық топтар өкілдерін бөлек орналастыру, белгілі бір кәсіби бағыт бойынша тиісті мамандыққа оқыту деп ұғынылады. Қазір С., ең алдымен, ірі қалалар мен қалалық шоғырланған жерлерде көрініп жүр.

Батыс елдерінде мигранттарды шағын этностық анклавтарға орналастыру кең таралған, бұлар мемлекеттік басқару тарапынан бақылаудан шығып барады.

Сарапшылар қоғамдастығы, этносаياسي үдерістерді зерттеушілер С. негізгі үш түрін атап жүр: бірінші деңгейі, шағын С. – қоғамдық және жұрт баратын жерлерді бөлу; екінші деңгей, мезосегрегациялау – ақ түстілерді және басқа да халықтарды тұратын аудандары бойынша бөлу; үшінші деңгей, макросегрегациялау – тұтас бір халықты белгілі бір аумақтарға (бантустандарға, резервацияларға және т.б.) оқшаулауды білдіреді.

С. кемсітушіліктің қалдықтары әлі де сақталғанымен, сегрегацияға қарсы белсенді және заңды түрде күресушілердің ресегрегация және интеграция (бірігу) әрекеттері күш алып келеді.

Соңғы жылдары гиперсегрегациялау сияқты жаңа сегрегаттық феномен пайда болды. Кейбір ұлы державалардың ұлттық-мемлекеттік деңгейде, тіптен, планетаның өңірлері көлемінде сегрегаттау жүргізуінің кесірінен этностар ұлттық-мәдени дәстүрлерін, саяси бағдарларын, экономикалық мүдделерін белсеніп қорғау мүмкіндігінен айырылуда. Бөлгендерге белгілі бір тыйымдар салынады (қызыл сызық практикасы), бұл тыйымдарды бұзу санкциялар мен басқа да жазаларға әкеп соқтырады (қар. *Кемсітушілік, Мигрантофобия, Бөлінген халықтар*).

СЕПАРАТИЗМ /ЖІКШІЛДІК/ (лат. *separatio* – бөліну, ор. *сепаратизм*, ағыл. *Separatism*) – 1. Бөлінуге, оңашалануға ұмтылу. 2. Кейбір топтардың, ұйымдардың үлкен ассоциациядан бөлініп, дербестік алуға ұмтылған қозғалысы. С. себептері биліктегі элитаның шовинистік саясатына, этностық көпшіліктің саяси қысымына, көрші мемлекеттің агрессиялық-ирреденталық саясатына қарсылық көрсетуінен болуы мүмкін. С. конфессиялық, лингвистикалық, әлеуметтік-экономикалық тағы басқа да себептері болады.

Белгілі бір этносаяси қарама-қайшылықтар жиынтығы мен тарихи алғышарттары жағынан жікшілдік қозғалыстар бір-бірінен едәуір өзгеше болады. Алайда, оларды бірыңғай құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін елеулі ұқсастықтары да бар: ол – *Радикализм*, яғни этностық көпшілік пен азшылықтың арасындағы қарым-қатынастың саяси үйлесімсіздігіне қарсы радикалдық әдіспен күресу, талап қоюдағы ымырасыздық, саяси күресте қарулы әдісті қолдану (қар. *Ирредента*).

СИНОФОБИЯ (лат. *Sinae* – Қытай және көне грек *φύβος* – қорқыныш, үрей) – Қытайға, қытайлықтарға және қытаймен байланысты барлық заттарға төзімсіздік. С. Қытаймен шектес елдердің барлығында, әсіресе оңтүстік-Шығыс Азияда кеңінен тараған.

С. негізінен Қытайдан тыс тұратын қытай диаспораларына қатысты болады және Қытаймен шектес елдердегі иммиграция, ұлттық өзін-өзі тану мәселелерімен, әр түрлі елдердегі байлықтардың сәйкес келмеуімен, қоғамдағы қарым-қатынастардың бұрынғы құндылықтар жүйесінің бұзылуына байланысты ушыға түсуде. С. себептеріне Қытайдың коммунистік билігін қабылдау, тарихи өкпелер, экономикалық бәсекелестік қорқынышы және расизм жағады. Сонымен қатар синофобия жапондық ұлтшылдық, корейлік ұлтшылдық, үндістандық ұлтшылдық және вьетнамдық ұлтшылдық сияқты бұрынғы этникалық тенденциялардан туындайды (қар. *Ксенофобия*, *Ұлтшылдық*).

СУПЕРЭТНОС (лат. *Super* – жоғары + грек. *Ethnos* – халық, ор. *суперэтнос* ағыл. *Superethnos*) – бірнеше этностан тұратын, әдетте, көпэтносты мемлекет шекараларында немесе бір өңірде тарихи тағдыры, үстем мәдениеті, өмір салты, қалыптасқан дәстүрлері жағынан мәдени-тарихи тұтастық негізінде пайда болған этностық жүйе. С. терминін Л.Н.Гумилев енгізге дейін, бұл тектес тұтастықтар

«өркениет», «мәдениет» немесе «әлем» деген сияқты әр түрлі сөздермен сипатталды. Мысалы: «Ислам әлемі», «Византия мәдениеті», «Қытай өркениеті». С. бірлігі көбінесе әралуан этностарды шоғырландыратын ортақ ділдің болуынан көрінеді. Сондықтан С. идеялық-адамгершілік және мәдени тұтастықты кейіптейді. Мұның мәнісі мұнан гөрі тереңде жатыр, өйткені мәселе С. ішіндегі экономикалық, саяси және идеологиялық байланыстарды қамтиды.

Бір өңірде пайда болған және этностық доминантаның маңына топтасқан этностардың тобы С. негіз болады. Мәселен, араб С. VI ғасырда ислам негізінде құрылса, Византияда біріктіруші тірек православие христиандығы болды. Осылайша бірігуден соң қалыптасып қалған С. басқа текті халықтар да қосылуы мүмкін. Мысалы, Ресей С. Сібірде өз бетімен дербес түрде пайда болған этностар қосылып кетті.

С. бірнеше этностарға бөліне алады. С. идеялық-мәдени дәстүрлері одан ары да сақтала беруі мүмкін, басқа жаңаша формаларды қабылдауы да мүмкін. Мысалы, Византия мәдениеті құлдырауға тірелгенде православиелік Ресейге көшті. С. мысалына «америкалық халық», «үнді халқы» сияқты қауымдастықтарды, сондай-ақ «совет халқы» т.с.с. түзілістерді жатқызуға болады.

С. славяндар, түркілер немесе ирантілдес халықтар, Латын Америкасы халықтары т.б. сол сияқты метаэтностық қауымдастықтармен шатастырмаған жөн (қар. *Мемлекеттік сәйкестендіру*).

- Т -

ТАРИХИ ОТАН (ор. *историческая родина*, ағыл. *historical homeland*) – 1. Нақты бір адамның туған жері, яғни аумағында ол туған мемлекет (қар. *Отан, Кіші отан*). 2. Қай жерде туғанына қарамастан, сол адам тумысынантиұлды ұлтына жататын мемлекет. 3. Адамның өзі азаматы болып саналатын мемлекетпен байланысы. Т.о. маңызды сипаты – оны жанымен ұғыну немесе қасиеттеу, яғни Т.о. аумағын

киелі деп санау. Т.о. психологиялық субстраты – мінсіз Отан-Ананың архетипі, этностық топтың *Қоғамдық санасында* сақталатын сезім. *Отанға* деген сезім болса ғана, яғни, елге ынтықтық, оның аумағын туған жерім деп шын беріле жақын тартса ғана, оның мәдениеті, дәстүрі мен тілін қабылдаса ғана *Мемлекетке* Т.о. ретінде қарауға болады (қар. *Кіші Отан*).

ТЕРРОРИЗМ (лат. *terror* – *қорқыныш, үрей*, ор. *терроризм*, ағыл. *terrorism*) – лаңкестер мүддесі үшін әлдеқандай шешім қабылдауға немесе одан бас тартуға тікелей немесе жанама түрде ықпал ету мақсатында халықты немесе әлеуметтік топтарды үрейлендіруге бағытталған, ашық түрде жасалатын жалпыға бірдей қауіпті әрекеттер немесе осындай әрекеттер жасау қатері. Т. – *Экстремизмнің* шектен шыққан көрінісі, жекелеген адамға немесе адамдар тобына зақым келтіру үшін ұйымдасып зорлық-зомбылық жасау, қатер төндіру немесе күш пайдаланудың бір түрі. Т., әдетте, алдарына әлдебір саяси немесе өзге мақсаттарын орындатуды көздейтін, адамдардың жақсы ұйымдасқан тобы болады. Т. көбінесе саяси мақсаттар үшін пайдаланылады. Қылмыстық Т.: билік орындарынан белгілі бір жеңілдіктерге қол жеткізу, билікті, халықты қорқыту т.б. мақсатында да қылмыстық элементтердің терроризм актілерін жасауы да кездеседі. Т. саяси уәж жоғары, ал бұқараның қатысу деңгейі төмен болады. Т. әрекет жасауға бұқарадан қол үзген адамдардың шағын тобы қатысады (бұл – Т. ұлт-азаттық қозғалыстан, революциядан және басқа да бұқаралық саяси қозғалыстардан айырмашылығы). Т. әрекеттер, әдетте, жай халыққа қарсы жұмсалады. Т. үшін «кінәсіз» деген ұғым болмайды. Террорлық күрес тұжырымдамасының мензеуі бойынша, белгілі бір қоғамға, белгілі бір ұлтқа, дінге және т.б. қатыстылығына байланысты барша адам жаппай кінәлі бола алады. Т. акцияда құрбанға тікелей зақым келтіріп қана қоймайды, адамдардың қалың тобына қатер төндіріп, үрей туғызып ықпал ету көзделеді (қар. *Экстремизм, Радикализм*).

ТИТУЛДЫ ТІЛ (ор. *титульный язык*, ағыл. *title language*) –с ол мемлекет я ұлттық-мемлекеттік (ұлттық-аумақтық т.с.с.) құрылым соның атымен аталатын *Этностың* тілі. Т.т. терминінің мағынасында бірқатар эмоционалдық коннотациялар бар, солай бола тұра мына сияқты себептерге байланысты қолданылады: а) *Тұрғылықты тіл* ұғымының көлемімен сәйкес келмейді; ә) (*Халықтың* немесе *Этностың* емес) *Этностық топтың* тілін белгілеу үшін жиі қолданылатын *Этностық тіл* терминімен шендестіріледі; б) ТМД елдеріндегі тілдік ахуалды талдайтын қазіргі еңбектерде кеңінен қолданылады (қар. *Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты этнос, Жергілікті тіл, Ресми тіл, Титулды этнос*).

ТИТУЛДЫ ЭТНОС (ор. *титульный этнос*, ағыл. *title ethnos*) – ғылыми, этносаияси айналымға «тұрғылықты этнос» терминінің баламасы ретінде енгізілген термин, айырмашылығы сол мемлекеттік құрылымға аты берілген этносты белгілейтіндігінде. Мыс., Қазақстан Республикасында қазақтар Т.э. болып саналады. Солай бола тұра, Қазақстан сияқты көпмәдениетті мемлекетте оның аумағында тұратын этностық топтардың барлық құқығы, оның ішінде тілдік құқықтары да, сақталады (қар. *Этностық топтар, Тілдік жоспарлау, Тілдік ахуал*).

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ (лат. *Tolerantia* деген сөзінен – төзімділік, ор. *толерантность*, ағыл. *tolerance*) –бөтен өмір салтына, тілге, мәдениетке, тәртіпке, әдеп-ғұрыпқа, сезімдерге, пікірлерге, идеяларға, сенімдерге төзімділік. Әлдебір нәрсеге төзу, оны хош көру. Т. – саяси плюрализм қағидаты.

Т. – демократиялық мемлекеттерде мемлекеттік саясатты құрайтын маңызды құрамдас бөлік ретінде танылған. ЮНЕСКО Бас конференциясы 1995 жылғы 16 қарашада бекіткен Т. қағидаттарының декларациясы БҰҰ Жарғысына және Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына, сондай-ақ жеке адамның азаматтық және саяси құқықтарын

қуаттайтын басқа да негізгі халықаралық құжаттарға енгізілген өзгеше бір саяси толықтыру болып саналады. Декларацияда тұжырымдалған Т. ұғымында «Т., бұл, ең алдымен, адамның әмбебап құқықтары мен негізгі бостандықтарын тану негізінде тұжырымдалатын белсенді көзқарас» деп көрсетілуі кездейсоқ жайт емес.

Т. – төзімділік, басқа пікірді, сенімді, тәртіпті және мәдени басымдықтарды құрметтеу. Керісінше, әлдеқандай бір мәдени стандарттар мен құндылықтарды күшпен таңу интолеранттылықтың көрінісі болып табылады. Бұл орайда Т. әлеуметтік әділетсіздікке төзіммен қарау ретінде немесе өзінің наным-сенімінен бас тарту және бөтен біреулерге мойын ұсыну ретінде пайымдала алмайды. Толеранттылық көзқарас басқалардың тату-тәтті өмір сүру және өздерінің жеке-даралығын сақтау құқықтарын мойындауды білдіреді. Т. дегеніміз – күрделі қоғамдастықтарды ұйымдастырудың аса маңызды қағидаты. Осы қағидатпен халықтың әртүрлі этностық, нәсілдік, діни топтары қатар өмір сүрмек, осы ұстаным бойынша, бейбітшілік пен әлеуметтік ортаның көп өлшемді болып табылатынын түсіну, демек, бұл дүниеге көзқарастар да әртүрлі екенін және бұл көзқарастар бірыңғайлыққа немесе әлдебіреудің пайдасына келіп сайымауға тиіс екенін түсіну қоғамдық өмірдің тиісті нормасы болуға тиіс (қар. *Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі*).

ТҰРҒЫЛЫҚТЫ ТІЛ (ор. *коренной язык*, ағыл. *native language*) – дәстүрлі тұрғылықты аумағымен мызғымас тарихи байланысы бар, өсіп келе жатқан ұрпақ үшін мәдениетін, салт-дәстүрін, *Тілін* сақтап қалуға, дамытуға, қалдыруға талпынатын *Тұрғылықты* этностың тілі. Т.т. – *Тұрғылықты этностардың* этностық бірдейлестігі мен Тілдік бірдейлестігінің негізгі белгісі болып табылатын, Халық санағында негізгі тіл ретінде көрсетілетін тіл. Т.т. ұғымы *Титулды этнос* тілі ұғымынан гөрі танымал. Т.т. құқықтарын тұрғылықты халықтікі сияқты

Тұрғылықты халықтардың құқықтары туралы декларация, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және т.б., қорғайды (қар. *Жергілікті тіл, Халық, Этностық тіл, Тіл, Диаспора тілі, Қазақстан тілдері, Тілдік құқық*).

ТҰРҒЫЛЫҚТЫ ЭТНОС (ор. *коренной этнос*, ағыл. *native, indigenousethnos*) – осымен бірдей: дәстүрлі жолмен қоныстанған аумақта мекен ететін (қазіргі мемлекеттік шекараның қалыптасуына дейін) және сол жермен ажырағысыз тарихи байланыстағы тұрғылықты *Халық, Этнос*, жұрт. Т.э. түсінігінің бұлдырлығы сонда, «дәстүрлі қоныстанудың» хронологиялық шек-межелерін әр жағдайға орайластырып анықтайтын мүмкіндік жоқ. Бұрынғы КСРО-да Т.э-қа көбінесе *Титулды этностар* жатқызылды. Т.э., тұрғылықты халық, *Тұрғылықты тіл* ұғымдарынан гөрі БҰҰ мен басқа халықаралық ұйымдардың құжаттарында *Автохтон, Автохтонды тіл, Миноритарлық тіл* деген терминдер қолданылады (қар. *Ассимиляция, Диаспора, Этностық топ, Этностық фузия, Тілдік ассимиляция*).

ТІЛ (ор. *язык*, ағыл. *language*) - 1. Адами қарым-қатынастың (коммуникацияның) халықтың ойлауымен, ділімен, *Мәдениетімен* ажырағысыз байланыста болатын маңызды да әлеуметтік шартты құралы. Т. - адамдар арасындағы әлеуметтік, тілдік, саналы әрекеттесудің негізі, олардың мінез-құлықтарын реттеудің, қоғам мен оның құрылымдық элементтерін басқарудың маңызды құралы. 2. Шартты, бірақ құрылымдық жағынан негізделген мәні бар таңбалар мен нышандардың жүйесі (қар. *Мемлекеттік тіл, Тұрғылықты тіл, Жергілікті тіл, Ресми тіл, Ана тілі, Титулдық тіл, Этностық тіл, Қазақстан тілдері, Ұлтаралық қатынас тілі*).

ТІЛ ОРТАҚТЫҒЫ (қаз. *языковая общность*, ағыл. *linguistic community*) – 1. Жалпы тілдік белгілермен

біріктірілетін адамдардың тұрақты жиынтығы. Т.о. осындай белгілерді тасымалдаушылардың саны бойынша ерекшеленеді, мысалы., Т.о. тіл, диаспора тілі, этникалық Тіл және т.б. 2. Өзін тіл, диаспора тілі, этникалық Тіл және т.б. тасымалдаушы деп санайтын адамдардың тұрақты жиынтығы. (қар. *Этникалық қауымдастық, Қазақстан тілдері, Тілдік ахуал*).

ТІЛ РЕФОРМАСЫ (ор. *языковая реформа*, ағыл. *language reform*, лат. *reformare* өзгерту, қайта құру) - тілді жетілдіру мен дамыту жолындағы мақсатпен әлеуметтік-тілдік шаралар жасау (жаңалықтар енгізу), мыс., емлені реформалау, жазуды реформалау т.с.с. (қар. *Тіл саясаты, Тілдік жоспарлау, Тілдік ахуал*).

ТІЛ САЯСАТЫ (грек. *Politike* мемлекет басқару өнері, ор. *языковая политика*, ағыл. *language policy, language politics*) - мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі; тілді жоспарлаудың белгілі бір субъектілерінің (мемлекеттік билік, әлеуметтік топтар, элиталар, халықаралық ұйымдар, партиялар, таптар т.б.) тіл қызметіне, тіл дамуына саналы әрі мақсатты түрде ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі; қолданыстағы тілдердің қызмет етуіне мақсатты және ғылыми негізде басшылық ету және тілдік қатынас құралдарының жаңа түрлерін жасау және жетілдіру.

Т.с. елдегі тілдік ахуалдың дамуындағы стратегиялық бағытты белгілейді, жүзеге асатын тілдік жоспарларды реттейді, тілдік заңнамада және тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламаларында бекітіледі. Т.с. көмескі болуы да (мыс., АҚШ-тағыдай, жарияланатын құжаттарсыз, акцияларсыз және іс жүзінде көрсетілмей), заңдармен, кесімдермен, мемлекеттік бағдарламалармен бекіп көрінеу жүргізілуі де мүмкін. Канадада «мәдени және тілдік мозаика» саясаты бар, ол бойынша орталықтандырылған Т.с. (Оттаваның федералды үкіметі тарапынан) және тілдік федерализмнің өңірлік Т.с. (провинциялық үкімет,

соның ішінде Квебек үкіметі тарапынан) қатар жүргізіледі. Вестерндік тіл саясаты еуропалық тілдердің қолданылу аясын кеңейтуге бағдарланады (мыс., әліпбиді латыннандырып, бір кездерде сөздік құрамның 90%-ына дейін жеткен араб пен парсы сөздерінен тазартылған түрік тілдік үлгісі). «Истерндік» тіл саясаты Ирандағы «Ұлы дәстүрден» толық байқалады, онда араб тілі мен жазуы киелі болып саналады, батыс өркениетінің жетістіктері қабылданбайды, мұны Орта Азияның кейбір мұсылман елдерінен де байқауға болады, олар араб жазуын оқытады, халықаралық сөздер мен терминдерді араб және парсы баламаларымен ауыстырады т.с.с. Демократиялық тіл саясаты тіл мәртебесіне қарамай тілдердің бәрінің құқығын қорғайды.

Қазақстандағы Т.с. мемлекеттің тілдік тірліктің мәселелеріне деген қатынасының шоғырланған көрінісі болып табылады. Қазақстандағы Т.с. сипаттарын былайша бағалауға болады: орталықтандырылған (өйткені бұл саясатты мемлекет жүргізеді және міндетті іс-шаралардың жүйесін қарастырады), келешекті (өйткені Қазақстандағы қазіргі тілдік ахуалдың өзгеруіне бағытталған), демократиялық (өйткені қалың бұқараның мүддесін ескереді), интернационалдық (өйткені негізгі стратегиялық бағыт ретінде қазақ тілін, орыс тілін және басқа этностық топтардың тілдерін дамыту таңдалған), сындарлы (өйткені тіл қызметінің аясын кеңейтуге, қазақ тілінің қолданылу аясын, әлеуметтік-коммуникативтік рөлін және өміршеңдігін молайтуға, орыс тілінің, сондай-ақ басқа тілдердің қолданылуы мен дамуын қолдауға бағытталған) (қар. *Мемлекеттік тіл, Тілдік заңнама, Тілдік жоспарлау*).

ТІЛДІК АССИМИЛЯЦИЯ (ор. *языковая ассимиляция*, ағыл. *Assimilation*, лат. *assimilation* ұқсастыру) – 1. Әсері жағынан (*Этностық ассимиляциямен, Аккультурациямен* қатар) *Ассимиляция* түрлерінің бірі. 2. Бір *Этнос* өкілдерінің басқа *Этнос* тілін меңгеру және Ана тілінен басқа тілге ауысу үдерісі мен соның нәтижесі. 3. Көптілділік саясатының

түрі, мұндайда жекелеген этностар басқа басым тілдің және/немесе *Мәдениеттің* пайдасы үшін өз тілінен және/немесе *Мәдениетінен* ерікті я мәжбүрлі түрде бас тартады. Тіл тілдік шовинизмнің, сегрегацияның, рухани-мәдени және *Тілдік экспансияның* қысымымен ерікті немесе мәжбүрлі түрде ассимиляциялануы мүмкін, бұл, әрине, шиеленіссіз (*Конфликт*) болмайды. Т.а., әдеттегідей, *Билингвизмнің* ұзақ кезеңінен кейін болады, салдарынан *Этностық бірегейліктің* жоғалуы (ауысуы), *Тілдің ауысуы*, *Тілдің өлуі* мүмкін (қар. *Саны аз халықтар*, *Тұрғылықты этнос*, *Этностық фузия*, *Тілдік саясат*, *Тілдік ахуал*, *Тілдік құқық*).

ТІЛДІК АХУАЛ (лат. *situacio* положение, ор. *языковая ситуация*, ағыл. *language situation*) - қоғамда тілді/тілдерді шынайы пайдаланатын ортаның жағдайы; белгілі бір тарихи кезеңде сол бір әкімшілік-аумақтық бірлестікте (этностық қауымдастықта) қолданылатын тілдердің жиынтығы, тілдің, аумақтық және әлеуметтік диалектілердің, койненің, жаргондардың тірлігінің формасы. Т.а. бірнеше шешендік түрлерге бөлінеді: эндогlostық (бір тілдің ішкі жүйесінің жиынтығына тән) және экзогlostық (әр түрлі тілдердің жиынтығына тән), теңдестірілген (коммуникативтік қуаты бірдей, жұмсалымдық мәні әр түрлі тілдердің/тіл нұсқаларының жиынтығына тән) және теңдестірілмеген (коммуникативтік қуаты әр түрлі, жұмсалымдық жағынан беделді және беделсіз тілдер мен олардың нұсқаларының жиынтығына тән), демографиялық жағынан теңдес (демографиялық қуаты бірдей тілдердің жиынтығына тән) және демографиялық жағынан тең емес (демографиялық қуаты әр түрлі тілдердің жиынтығына тән), диглосты және диглостық емес. Т.а. Мыс., Венгриядағы Т.а. эндогlostы, теңдестірілмеген және диглосты болып саналады (мажар тілінде жұрттың 99,4%-ы сөйлейді, 8 диалектісі және кодификатталған әдеби тілі бар) (қар. *Автохтондар*, *Тіл саясаты*, *Қазақстандағы тілдік ахуал*, *Тілдік заңнама*, *Тілдік жоспарлау*, *Тілді реттеу*).

ТІЛДІК ЖОСПАРЛАУ (фр. *Planer* біртегістеу, ор. *языковое планирование*, ағыл. *language planning*) - осымен бірдей: *Тілдік құрылыс*; Т.ж. белгілі бір субъектілерінің тіл иелерінің (*Т.ж.нысандарының*) тілдік іс-әрекеттеріне ықпал етуі үшін жасалатын саналы да нақты іс-шаралар (талпыныстар). Мұндағы мақсаттар – тіл қолданысын өзгерту (*Тілді мәртебе тұрғысынан жоспарлау*), тіл құрылымын реттеу (*Тілді қорпустық жоспарлау*), тілді игеруге жағдай туғызу (*Тілді игеруді жоспарлау*) және/немесе саяси, біліми, экономикалық, қоғамдық, лингвистикалық институттар арқылы тілді мемлекет ішінде және мемлекеттік шекарадан тыс жерлерге тарату (*Тілді таратуды жоспарлау*). Т.ж. мынадай істерді қамтиды: *Тіл мен Тілдің дамуына* осы үшін құрылған, осыған орай өкілеттігі бар саяси, біліми, лингвистикалық және басқа ұйымдар жоспарлаған өзгерістерді саналы түрде енгізу (Мыс., КСРО-дағы 20-30-жылдардағы Алфавит комитеттері); тиісті *Тілдік қауымдастықтың* мүдделері, орынды әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық және психологиялық өзгермелі шамаларды ескеріп тілді қарастыру және реформалау. Т.ж. мынадай жолмен жүзеге асады: а) қабылданған тиісті саяси шешімдерді қоса отырып *Тілдік идеология* мен *Тілдік саясатты* қалыптастыру; ә) іс-әрекеттің егжей-тегжейлі бағдарламасын түзу (*Тілді қолдану салаларын ұлғайту, Әліпби реформасы, еміле реформасы, Тілді нормалау, Тілді кодификаттау, Тілді стандарттау* т.с. сияқты нақты істерді қамтиды); б) белгіленген бағдарламалардың тиімділігін бағалау, аралық және аяққы кезеңдерде істер мен мақсаттарға түзету жасау (қар. *Тілдік ахуал, Тілдік заңнама*).

ТІЛДІК ЗАҢНАМА (ор. *языковое законодательство*, ағыл. *language legislation*) - тіл саясатын білдіретін заңдық форма; жеке бір мемлекет шегінде тілдің/тілдердің/тіл нұсқаларының қолданылуын реттейтін заңдар, конституциялардың жекелеген баптары т.с.с. Конституциялар белгілі бір тілдің қолданылуына кепілдіктер мен жалпы

нұсқаулар берсе, заңнамалық кесімдер /актілер/ бұларды егежей-тегежейлеп жүзеге асыруға ықпал етеді. Парламенттер мен үкіметтердің жанынан арнаулы комиссиялар құрылып Т.з. жүзеге асуына қызмет етеді, мыс., Түрік тіл қоғамы, Индия парламентінің жанындағы ресми тіл мәселелері бойынша комиссия, ГФР сыртқы істер министрлігі жанындағы неміс тілі мәселелері бойынша жұмыс тобы, Франциядағы француз тілі мәселелері бойынша жоғарғы комитет, Ресей Федерациясы Президенті жанындағы орыс тілі жөніндегі кеңес т.б. Т.з. деструктивті түрі (бір тілден басқасын қолдануға тыйым салу, мыс., Францияда Ұлы революция кезінде «ұлт бірілігі» үшін өңірлік тілдер мен диалектілерді толықтай жою идеясы болған) және сындарлы түрі (тілдердің қатар өмір сүруін қамтамасыз ету) болады.

Қазақстанда заң жолымен (Конституция, Тіл саясаты туралы тұжырымдама, Тіл туралы заңдар т.б.) *Мемлекеттік тіл* қазақ тілінің қолданылу аясын кеңітетін жаңа *Тілдік ахуал* жасалуда, сонымен қатар тілді нормалау мен жетілдіру шаралары жүргізілуде.

Қазақстанның тіл туралы және тіл саясатын реттейтін заңдарының және басқа мемлекеттік құжаттарының ұстанымдық ерекшелігі көпсубъектілі сипатында: бұл заңдарда титулды ұлттың тілінің ғана емес, орыс тілінің, Қазақстанның басқа тілдерінің жағдайын реттеудің тәртібі белгіленген.

Елде қолданыста жүрген «Қазақстан Республикасы тілдік саясатының тұжырымдамасы» (1996 ж., 4 қараша) және соған сәйкес Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламалары Республикадағы лингвистикалық өрісті қалыптастырудың функционалдық қағидаттарына сәйкес әзірленіп, тілді жоспарлауды жүзге асырудың мынадай стратегиялық үш бағытын көздеген: а) мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметтерінің аясын кеңейту және нығайту; ә) орыс тілінің жалпымәдени функцияларын сақтау; б) Қазақстанның басқа этностарының тілдерін

дамыту. Сонымен бірге Қазақстан заңнамасында Тіл туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту жайы да қарастырылған: «Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңының бұзылуына кінәлі мемлекеттік органдардың бірінші басшылары не жауапты хатшылары немесе Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын өзге де лауазымды адамдары, кез келген меншік нысанындағы ұйымдардың бірінші басшылары, сондай-ақ заңды және жеке тұлғалар Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады. Лауазымды адамның мемлекеттік тілді білмеу желеуімен азаматтардың өтініштерін қабылдаудан бас тартуы, сондай-ақ мемлекеттік тілде және басқа тілдерде қызмет атқарылатын салада олардың қолданылуына кез келген кедергі келтіру Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жауаптылыққа әкеліп соғады» (Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңы, 24-бап) (қар. *Тілдік ахуал, Тілді реттеу*).

ТІЛДІК ҚҰҚЫҚ (ор. *языковое право*, ағыл. *language right*) - жеке өмірде және қоғамдық өмірде белгілі бір тілді/тіл нұсқасын таңдау, үйрену және пайдалану құқығы. Т.к. әзірлеуге адам құқығы туралы халықаралық құжаттар тірек болады. Ол құжаттарда Т.к. БҰҰ Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында (1948 ж.), Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (1966 ж. Пактіде «әр адам туған тілін пайдалануға құқылы» екендігі көрсетілген /27-бап/), «Баршаға білім беру жөніндегі бүкіләлемдік декларацияда» (1990 ж.), «Ұлттық азшылықты қорғау туралы шектік конвенцияда» (1996 ж.), «Адамның тілдік құқығының жалпыға ортақ декларациясында» (1992 ж.) т.б. мазмұндалған қағидалардың табиғи дамуы ретінде қарастырылады. Өңірлік тілдер мен азшылықтың тілдері жөніндегі еуропалық Хартияда (1992 ж.) кейбірінің біржола жоғалу қаупі бар өңірлік тілдер мен миноритарлық тілдерді қорғау Еуропаның мәдени байлығы мен дәстүрлерін сақтап,

дамытуға септесетіні атап көрсетілген. Т.қ. жөніндегі соңғы құжаттардың бірі – Ұлттық және этностық, діни және тілдік азшылыққа жататын адамдардың құқығы туралы декларация (1992 ж.). Мұның 1-бабында «тиісті аумақтарда ұлттық не этностық, мәдени, діни және тілдік азшылықтың тіршілік етуі мен дербестігін мемлекет қорғайды және осы дербестіктің дамуына жағдай туғызуға ынталандырады» деген нұсқау бар (қар. *Автохтондар, Мемлекеттік тіл, Ұлттық азшылық, Ана тілі, Тілдік ахуал, Тілдік заңнама*).

ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫС (ор. *языковое строительство*, ағыл. *Language construction*) – *Тілдік жоспарлаумен бірдей* (қар. *Тілдік ахуал, Тілдік заңнама, Тілдік жоспарлау*).

ТІЛДІК РЕТТЕУ (лат. *regula* норма, ереже, ор. *языковое регулирование*, ағыл. *language regulation*) – тілдік қауымдастықта тілдердің теңгерімін сақтау, тіл иелерінің қалауына орай тілдің дамуын қамтамасыз ету үдерісі. Т.р. *Тіл саясатының* ерекшеліктерімен тікелей үйлесімде жүреді. Т.р. плуралды болуыда (*Миноритарлық тілдерді* дамыту мен қолдауға септесу арқылы), тілдерді қайта жаңғырту үдерістерімен қабысуы да, *Тілді жоспарлау* ісінің бөлігіне айналуы да мүмкін. Мәселен, «Ресей Федерациясы халықтарының тілдері туралы» Заңда Ресей Федерациясы халықтарының тілдері түгелдей «Ресей мемлекетінің ұлттық игілігі» ретінде белгіленген, осы Заңның 3-бабында «Ресей Федерациясы халықтарының барлық тілдерінің тең құқықтығы» туралы тұжырым қолданылады, демек, тілге құқық субъектісі құқығы берілу мүмкіндігі көрсетілген. Ал «Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңының» 6-бабында «Қазақстан Республикасының әр азаматының ана тілін қолдануына, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдауына құқығы бар» екендігі айтылады. Осы заңның «Тілдердің қолданылуына кедергі келт іруге жол бермеу» деп аталатын 7-бабында: «Қазақстан

Республикасында тілдік белгісі бойынша азаматтардың құқықтарын кемсітуге жол берілмейді. Қазақстанда мемлекеттік тілдің және басқа да тілдердің қолданылуына және оларды үйренуге кедергі келтіретін лауазымды адамдардың іс-әрекеттері Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылыққа әкеп соқтыратындығы » ескертіледі (қар. *Ана тілі, Тіл саясаты, Тілдік заңнама, Тілдік жоспарлау, Тілдік құқық*).

ТІЛДІК СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *языковая идентификация*, ағыл. *Language identification*) – индивидтің өзін белгілі бір тілдің иесі екенін анықтауыныңүдерісі (қар. *Сәйкестендіру*). Тіл өзінің иелерінің ұлттық сипатының ерекшеліктерін белгілей отырып, ойлау мен қабылдаудың түрлі тәсілдерін қалыптастыратындықтан Т.с. *Этностық сәйкестендірудің* құрамдас бөлігі болып саналады. Т.с. тілдесім тілі, тілдік сана және нақты лингвомәдени ортақтықтың көріну белгілері арқылы танылады. Тіл бір мезгілде әрі этносты ажырататын, әрі этносты біріктіретін фактор болып табылады. Бұған тілдің құрылысының (фонетика, лексика, грамматика және синтаксис) өзі де, сондай-ақ осы этностық қауымдастыққа тән мәдени құбылыстардың тілдегі көріністері де сеп болады (қар. *Сәйкестендіру*).

ТІЛДІК СӘЙКЕСТІК (каз. *языковая идентичность*, англ. *language identity*) – жеке тұлғаның саналы (өзін-өзі тану, өздігінен анықтау, өзін-өзі анықтау) тілге қатыстылығы; тілді /тілдерді білуден, тілдерді қолданудан тұратын индивидтің немесе топтың тілдік сипаттамаларының жиынтығы (қар. *Сәйкестендіру, Азаматтық сәйкестендіру, Мәдени сәйкестендіру, Діни сәйкестендіру, Этникалық сәйкестендіру, Тілдік сәйкестендіру*).

ТІЛДІК ЭКСПАНСИЯ (лат. *expansio* кеңейту, тарату, ор. *языковая экспансия*, ағыл. *language expansion*)

- *Тілдің мәртебесін өзгерту* жолымен бір *Тілді* басқа *Тілдік қауымдастыққа* тарату. Мыс., орыс тілінің экспансиясы Кеңес Одағында мақсатты және дәйекті түрде жүзеге асырылды (Т.э., әсіресе, КСРО ұлттық тілдерінің ортақ лексикалық қорын жасау идеясынан айқын көрінді), бұл экспансияның идеологиялық негіздемесі мемлекеттік және тілдік *Бірдейлестік* болды. Диахрониялық әлеуметтік тілтануда Т.э. субстраттардың түзілуіне әкеп тірейтін үдерістер ретінде ұғындырылады, мыс. Еуропаға Рим империясының тілі латынды тарату – осының бір көрінісі (қар. *Мемлекеттік тіл, Этнос, Тілдік саясат, Тілдік жоспарлау*).

- Ұ -

ҰЛТ (*лат. natio – племя, народ, ор. нация, ағыл. nation*) - өзінің бірлігін сезінген және белгіленген аумақта биліктің толық болуын талап ететін адамдардың саяси қоғамдастығы.

Ұ. дәстүрлі ұғымы XVIII ғ.екінші жартысында азаматтық қоғам ретінде пайда болды, ол сословиелік немесе этникалық ынтымақтастыққа емес, барлық азаматтардың теңдігі мен бостандығына негізделген. Ұлы француз революциясына Ұ. - демос (Ұ. - азаматтылық) және Ұ. - этнос (Ұ. - этноұлт) екі негізгі тұжырымдама шығады. Біріншісі, Ұ. азаматтық және саяси идеалдармен біріктірілген қоғамдастық ретінде қалыптасады, екіншісі Ұ.негізін этникалық топ құрайды деген тұжырымға негізделген.

«Ұлт» ұғымының бірыңғай анықтамасы жоқ. Бір зерттеушілер үшін Ұ. – бұл сезімдердің ортақтығы (М. Вебер), басқалары үшін – елестететін ортақтылық (Б. Андерсон), үшіншіден – «күнделікті плебисцит» (а. Ренан), төртіншісі үшін-иерархиялық емес, тікелей және бірдей түрде байланысқан «категориялық» қоғамдастық (к. Калхун).

Ұ. - бұл мәдени мұраға ие қоғамдастық, оны бірлескен мәдени тәжірибе, сенім немесе сөйлеу ерекшеліктері емес, бірлескен мәдени мұра сипаттайды. Бұл-өзіндік қауымдастық, демек, оның жеке аты. Ұ. мәдени мұрасы нақты аумақтармен

байланысты және бұл аумақтар Ұ.мүшелері үшін ерекше құнды. Жиі Ұ.тіл мен мәдениеттің ортақтығы бар, біртұтас территориясы мен саяси институттары бар және оның мүшелерінің ынтымақтастығы арқасында тұрақтылықты сақтайтын үлкен әлеуметтік топ ретінде анықталады.

Қазіргі саяси тәжірибеде Ұ. азаматтық қоғам ретінде түсінігі басым. Мұндай түсінікке сүйене отырып, халықаралық саяси институттар (БҰҰ) және халықаралық құқық жүйесі қалыптасады. Ұ. «мемлекет» ұғымына тікелей байланысты және бұл байланысты атап көрсету үшін Ұ.-мемлекет анықтамасы қолданылады (қар. *Ұлттық мемлекет*).

ҰЛТ КОДЫ (ор. *код нации*, ағыл. *nation code*) – қоғамдық-мемлекеттік тұтастықты құратын топтар белгілі бір этникалық топ немесе этникалық топтар мүшелері арасындағы өзара байланыстардың (соның ішінде әлеуметтік, тарихи және биологиялық) ерекше түрінің сипаттамасы. Әркім Ұ.К. ұғымын өзінің жеке тәжірибесі негізіндегі түсінігіне сәйкес қолданады және ол өзгелерге қол жетімсіз, белгілі бір жеке кеңістікте жасырынған құндылық ретінде түсініледі. Ол «тарихпен, мәдениетпен, тағдырмен, қанмен, өмірмен...», жеке жадымен, жеке өмірмен тудырылады. Бір ұлттың құндылықтары екінші ұлтқа үнемі келе бермейді, «... әрбір халықта, әрбір этникалық топта өзіндік ерекшеліктері бар» және берілген факторды саясатта және этносаралық қарым-қатынастар саясатында ескеру.

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің 2017 жылдың 12 сәуіріндегі «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласында «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай» екендігін атап кетті.

Бұл ұлттық өзіндік санадағының барлығын – болашаққа сенім ұялататын заттарды да, бізді артқа тартатындарды да консервациялауды білдірмейді.

Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет.

Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Бұл, тарих және ұлттық дәстүрлер міндетті түрде ескерілуі керек екендігін білдіреді.

Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы.

Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыруы рухани жаңғырудың маңызды міндеті екендігіне сенімді.

2004 жылдан бастап Қазақстан территориясынағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен объектілерді қалпына келтіруге бағытталған «Мәдени мұра» жобасы жүзеге асырылды.

2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік.

Осы кезде келесі міндеттер алға қойылды: «күшті және жауапкершілігі мол адамдардың бірегей Ұлты болу үшін, қоғамдық сананы өзгерту».

Осы орайда, *Р.Ж.* бағдарламасының басыңқы бағыттарының бірі болып «Ұлттық сәйкестікті сақтау» қабылданды, дәлірек айтқанда, Елбасы «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіретіндігін» атап өтеді. Оның екі қыры бар.

Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту.

Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана.

Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді.

Мысалы, жершілдікті алайық. Әрине, туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен дұрыс. Бірақ, одан да маңыздырақ мәселені – өзіңнің біртұтас ұлы ұлттың перзенті екеніңді ұмытуға әсте болмайды.

Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді.

Осының бәрін егжей-тегжейлі айтып отырғандағы мақсатым – бойымыздағы жақсы мен жаманды санамалап, теру емес. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын.

Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» (қар. *Қоғамдық сананы жаңғырту*).

ҰЛТТЫҚ (ЭТНОСТЫҚ) АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *ac+ cultura* – өңдеу, ор. национальная (этническая) аккультурация, ағыл. national (ethnic) acculturation) – мәдени бейімделу, адамның, әлеуметтік топтың немесе этностың басқа мәдени ортаға сол мәдениеттің кейбір ерекшеліктерін (нормаларын, құндылықтары мен дәстүрлерін) алу арқылы бейімделу үдерісі мен нәтижесі; этностық мәдениеттер мен тілдердің бірінін

(әдетте азырақ дамығанының) басқа мәдениет элементтерін қабылдау кезіндегі өзара ықпалдасуынан болатын үдеріс пен шығатын нәтиже; саяси құндылықтардың байланысатын жүйелерінің өзара әрекеттестігі мен сіңісуі (диффузия).

Ассимиляциямен салыстырғанда аккумулярация адамның, әлеуметтік топтың немесе этностың дәстүрлі мәдениетін толығымен жоғалтуына әкеліп соқтырмайды, алайда қос мәдени-тілдік сананың қалыптасуын тудыруы, қос тілділік, бикультурализмның дамуына жағдай жасауы мүмкін.

Сонымен қатар аккумулярация мемлекеттің бағытталған саясатының нәтижесі деп те түсіндіріледі, осы саясатқа сай азаматтық алу үшін мемлекеттік тілді немесе халықтың басым бөлігі сөйлейтін тілді меңгеру, қоғамның мінез-құлық нормалары мен мәдени стереотиптерін қабылдау қажет (қар. *Аккумуляция, Инкультурация, Этностық ассимиляция*).

ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚ немесе «этностық азшылық», (ор. *национальные меньшинства*, ағыл. *ethnic minorities*) – халықаралық тәжірибеде қолданылатын термин Қазақстанда ресми түрде қолданылмайды. 1. Қандай да бір мемлекеттің аумағында тұратын, бірақ жергілікті ұлтқа жатпайтын және өздерін ұлттық қауымдастық деп танитын этностық топтардың өкілдері; 2. Бөтен ұлт ортасында өзінің негізгі мекенінен бөлек тұратын, бірақ өз этносымен туыстығын және атауы, тілі, мәдениеті мен этностық ерекшеліктерінің кейбір басқа да сипаттары жағынан байланысын сезетін этностың бір бөлігі. Ұлттық азшылықтың құқықтары туралы БҰҰ Декларациясының (1992 жыл) 1-бабында Ұ.а. өзіндік ұлттық немесе этностық, мәдени, діни және тілдік топтар ретінде сипатталып, оларды қорғау жауапкершілігі мемлекетке жүктелетіні көрсетілген. Ұ.а. болуы – фактілік жағдай, оның объективті (этностық, тілдік немесе діни қауымдастықтың болуы) және субъективті (индивидтердің өздерін бірдейлестіруі) факторлары бар (қар. *Ұлттық азшылықтар істері жөніндегі жоғарғы комиссар, Ұлттық азшылықтардың құқықтары*).

ҰЛТТЫҚ АЗШЫЛЫҚ ІСТЕРІ БОЙЫНША ЖОҒАРҒЫ КОМИССАР (ор. *Верховный комиссар по делам национальных меньшинств*, ағыл. *OSCE Supreme Commissioner for National Minorities*) – ЕҚЫҰ-ның лауазымды тұлғасы, 1992 ж. Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық кеңесінің (ЕҚЫҰ) Хельсинки саммитінде бекітілген.

Ұ.А.І.Б.Ж.К. – қызметінің негізгі бағыттарына мыналар жатады: этносаралық себептен туындайтын шиеленістерді ескерту және резолюция әзірлеу, шиеленістердің алдын алу үшін білімнің ықпалын арттыру, аз ұлттар мен үлкен этностар тілінің қатар өмір сүруіне септесу, аз ұлттардың қоғамдық өмірге етене араласуына қолдау жасау, олардың БАҚ-пен өзара ықпалдастығын кеңейту, көпэтносты қоғамдағы қоғамдық тәртіпті полициямен қорғау, мемлекетішілік қатынастарда аз ұлттардың белсенділігін арттыру, сондай-ақ аз ұлттарды қоғаммен ықпалдастыру (қар. *Этникалық шиеленіс*).

ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ (ор. *гациональное государство*, ағыл. *national state*). Ұлттық Мемлекет - орталықтан басқарылатын ортақ билігі, шаруашылық-экономикалық негізі, халқының ортақ территориясы және тарихи-мәдени құндылықтары бар мемлекет. Халқының этникалық және діни құрамы әр түрлі Ұ.М. үлкен аймақтық өзгешеліктерге ие болады. Тұлғаның мемлекетке қатыстылығы азаматтық категориясы бойынша анықталады. Мемлекет-ұлттардың қалыптасуы XVIII ғасырдың соңында, қоғамдық санада ұлт идеясы және жеке құқықтар мен еркіндіктерге ие азамат идеясы орныққан кезде басталды. Жаһандану теоретиктері ұлттық мемлекеттердің қазіргі замандағы маңызы азаюда деп тұжырымдайды, өйткені оның функцияларының ұлттық институттардан жоғары тұртын институттарға және халықаралық институттарға берулі нәтижесінде оның ықпал ету аясы тарылуда. Ұ.М. түсінігін «моноэтникалық мемлекет» және «полиэтникалық мемлекет» түсініктерінен ажырата білу керек.

ҰЛТТЫҚ ЭГОИЗМ (ор. *национальный эгоизм*, ағыл. *ethnical egoism*) – басқа ұлттардың (халықтардың) мүдделерін елемей өз ұлтының мүддесін бәрінен бұрын қанағаттандыруды ақтау, негіздеу.

Әдебиеттерде мұны ұлттық айырықшылықтың бұқара санасындағы деңгейі және ұлттық қатыныстардың іс жүзінде шектеулілігі көрінісінің бір формасын білдіретін құбылыс ретінде де, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан алғанда, жершілдік, этноцентризм түрінде көрінетін құбылыс ретінде тұжырымдайтын анықтамалар кездеседі.

ҰЛТШЫЛДЫҚ (фр. *nathionalifime*. лат. *natio*, ор. *национализм*, ағыл. *nationalism*). – түп бастауында адамдардың өз ұлтының (этнотының) құндылықтарына берілгендігін, өз этнотының мүдделерінің басқа этнос мүдделерінен бірінші тұратындығы туралы түсінікті тірек ететін идеология мен топтық мінез-құлықты білдіретін ұғым. Ұлтшылдықтың психологиялық негізін этноцентризм құрайды.

Ұ. патриотизм тектес ұлттық сезімге сүйенеді. Бұл идеология қоғамның түрлі топтарын біріктіруге ұмтылып, топтық қарама-қайшы мүдделерге қарамастан экономиканың, саясаттың, мәдениеттің қазіргі заманғы формаларына өту кезеңінде ортақ саяси мақсаттар үшін түрлі этностардан тұратын халықты жұмылдыра алды.

Жеке тұлғалар арасындағы және топ деңгейіндегі Ұ. этностық ұнатушылық пен жаратапаушылық, артық көрушілік ұлттық психологияның басқа көріністерінен байқалады. Саяси доктрина ретіндегі Ұ. идеологтары қоғамдық байланыстардың басты түрі – ұлттық байланыстар, ал тарихтың басты субъектісі адамдардың тірлік үшін бір-бірімен айкасатын я бірлесе қимылдайтын ұлттық (этностық) қауымдастықтары деп санайды.

Ұ. стихиялы түрде пайда болады, сондай-ақ белгілі бір мақсатқа жету үшін қоғамдық санамен «ойнаушылардың» әрекетінің арқасында әдейі болуы да мүмкін. Ұ. белгілі

бір ұлт өкілдерінің әлеуметтік басымдықты тартып алуға, басқа ұлттық топтардан артықшылығын нықтауға ұмтылған қозғалысқа ұласуға бейім болып келеді.

Мұндайда Ұ. сол қоғамның жетекші идеясы ұлттық идея деп танып, осы идеяның нақты мазмұнына қарай кейде шовинизм мен нәсілшілдікке ұласып кетеді. Радикалды қозғалыстардың көбі өзінің ұлттық бейнесін алға тарта беруі себепті Ұ. көбінесе этностық, мәдени және діни төзімсіздікпен немесе басқа ұлттарды жек көрудің кез келген көрінісімен астасып кетеді.

Қандай да бір қоғамдастықта бірыңғай тұрса да этностардың шовинистік және нәсілшілдік көзқарастарды сөзсіз қолдауы – іс жүзінде сирек болатын жағдай. Алайда мұның бәрі нақты саяси ахуалдың әуеніне қарай болады. Мұндай төзімсіздік Ұ. ұстамды ағымды жақтаушылар тарапынан көбінесе айыпталып жатады.

XX ғасырдың екінші жартысында дүние жүзі елдерінің көбінде Ұ. пайда болды. Әрине, бәрі бірдей болған жоқ, алуан түрлі сипатта болды. Бір жағдайда, Батыс Еуропадағы сияқты, интеграциялық үдерістерге, мемлекеттер арасындағы шекараларды өшіруге қарсылық ретінде пайда болды; өйткені өңірлердегі халықтардың ұлттық дербестігінің, мәдениетінің, дәстүрлерінің сақталуына қауіп төнуінен қорғанды.

Теріс мазмұндағы ұлтшылдық өзінің ұлттық өзгешелігін басқа ұлттардың ерекшелігімен субъективті түрді қарама-қарсы қою мен жасанды түрде ұлғайтудан басталады. Басқыншы Ұ. ұлттық дүрдараздықты қоздырудан, бір ел ішіндегі ұлттар арасына дұшпандық енгізуден, бір елдің халқын келесі бір елдің халқымен арандатудан көрінеді. Және әдеттегідей, біреулердің ұлтшылдығы екінші біреулердің ұлтшылдығын оятады. Мұндайда Ұ. қарсы жауап ретіндегі әрекет болады, мұндай әрекет «сақтану» ұлтшылдығы немесе «қорғанысты» ұлтшылдық деп аталады (қар. *Ксенофобия*, *Патриотизм*, *Нәсілшілдік*).

- Ф -

ФЕДЕРАЛИЗМ (ор. *федерализм*, ағыл. *federalism*) – 1) мемлекеттің саяси-аумақтық ұйымының құрылу қағидатының бірі, бұл жеке бір мемлекеттің ішінде елеулі дәрежеде саяси дербестігі бар аумақтық түзілістердің болуынан көрінеді; 2) мемлекеттің ішкі құрылымының сипаты, аумақтың орталығы мен бөлігінің өзара қарым-қатынасы.

Бірегей мемлекеттегі Ф. саясаты билікті қайта бөлу, елді басқаруда аумақтық (өңірлік) түзілістердің мүмкіндіктерін оларға өз конституциясын қабылдауға, мемлекеттік органдар жасақтауға, өз азаматтығын, федерацияның басқа да атрибуттарын тағайындауға дейін кеңейтуге бағытталады. Федеративті мемлекеттегі Ф. саясаты федерация субъектілерінің құқығын оларға сыртқы қатынастарын дербес жасауға мүмкіндік және сецессияға (федерация құрамынан шығып тәуелсіз мемлекет құруға) құқық беруге дейін құқықтарын кеңейтуге ұмтылыс жасаудан көрінеді.

Орталықсыздандыру дәрежесі жағынан Ф. саясаты автономия саясатынан өзгеше болады, жекелеген елдердің мысалы етіп бұлардың арасынан айқын шегара сызу тым қиын (қар. *Мемлекеттілік*).

- Х -

ХАЛЫҚ САНАҒЫ (ор. *перепись населения*, ағыл. *population census*) – белгілі бір уақыт мерзімінде елдегі немесе оның айқын шектелген бөлігіндегі барлық адамдарға қатысты демографиялық, экономикалық және әлеуметтік мәліметтерді жинақтаудың, жалпылаудың, талдау және басылымға шығару немесе басқа тәсілмен таратудың бірегей үдерісі. Х.с. ретті түрде шамамен он жылда бер рет, ел тұрғындарын түгелдей сауалдау жолымен және белгіленген мерзім ішінде өткізіледі және Біріккен Ұлттар Ұйымының кеңестеріне сәйкес дүниежүзілік санақтың кезекті уақытына орайластырылады. Егемен Қазақстанда халық санағы 1999 жылы және 2009 жылы өткізілді.

Тәуелсіз елдің бірінші Х.с. Қазақстан Республикасында 1999 ж. жүргізілді. Қазақстан Республикасындағы 2009 жылғы ұлттық санақтың қорытындылары ҚР Ұлттық экономика Министрлігінің Статистика жөніндегі Комитетінің сайтына орналастырылған, сондай-ақ «Қазақстан Республикасының 2009 жылғы халық санағы. Қысқаша қорытындылар» атты статистикалық жинақ жарияланды. Онда санақ жүргізілген жылдар бойынша (1959, 1970, 1979, 1999, 2009 жылдар) Қазақстан Республикасындағы тұрақты жұрттың санындағы өзгерістер туралы мәліметтер берілген. Х.с. тұрақты жұрттың саны Қазақстан аумағының бәрін қамти беріледі: өңірлерді қалалық және ауылдық жұртқа қарай, жынысына қарай жіктеп көрсетеді; 1999 жылғы санақ пен 2009 жылғы санақ арасындағы кезең бойынша жекелеген этностық топтарға жататын жұрттың саны туралы ақпарат беріледі; ана тілі туралы, жұрттың жекелеген тілдерді меңгеру дәрежесі туралы мәліметтер келтіріледі; жұрттың діни сенімі туралы мағлұматтар жария етіледі.

2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша Қазақстан Республикасы халқының саны 16.004,8 мың адам болды, адам саны 1999 жылғы санақпен салыстырғанда 1.022,9 мыңға (6,8 %-ға) өскен. Бұл санақ Қазақстан тұрғындары санының төмендеуден көтеріліп, өсуге бет алғанын көрсетіп берді. Мұның себептері – еуропалық этностар эмиграциясының азаюы; қазақтардың санының өсуі (1989ж. – 1999 ж. +22,9%-дан 1999 ж. – 2009 ж. +26,2%-ға дейін), мұның ішінде оралман қазақтардың есебінен өсу де бар; орыстардың (-15,3% 1999 – 2009 жж.) және немістердің (-49,6%) елден кетуінің азаюы . Бұрынғыдай, елдегі саны ең көп ұлттар – қазақтар (10,1 млн.) мен орыстар (3,8 млн.). Ел халқының ішіндегі қазақтардың үлесі – 63,1% (1999 жылы 53,4%), орыстардың үлесі – 23,7%, (1999 жылы 30,0%), өзбектердің үлесі – 2,8% (1999 жылы 2,5%), украиндардың үлесі – 2,1% (1999 жылы 3,6%), ұйғырлардың үлесі — 1,4% (1999 жылы 1,4%), татарлардың үлесі — 1,3% (1999 жылы 1,7%), немістердің үлесі — 1,1%

(1999 жылы 2,4%), басқа этностар — 4,5% (1999 жылы 5,0%)

Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика Министрлігінің Статистика комитетінің мәліметтері бойынша 2020 жылдың басында Қазақстан халқының жалпы саны 18 631 779 адамды құрайды. Оның ішінде: қазақ ұлты халықтың көп бөлігін құрайды (68,51%), орыстар (18,85%), өзбектер (3,25%), ұйғырлар (1,47%), украиндер (1,47%), татарлар (1,08%) және басқалары (5,42%) (қар. *Демография, Қазақстан тілдері, Тілдік ахуал, Тілдік жоспарлау*).

ХАЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫ (ор. *Народная экспедиция*, ағыл. *The people's expedition*) – ҚХА «Тұңғыш Президент жолымен» халықтық экспедициясы» жобасы халық санасында Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстанды қалыптастыру және құрудағы көрнекті қызметін бекітуге, Елбасының бағдарламалық концепцияларының негізінде бірлік және келісім жиынтық жалпыұлттық құндылықтарын жалпы қоғамдық санада нығайтуға, Елбасының стратегиялық бағытының мирасқорлығын қамтамасыз етудің әлеуметтік негізін нығайтуға және мемлекеттік құрылыстың жаңа сатысында экономикалық және әлеуметтік реформаларды жүзеге асыруға барлық этностарды тартуға бағытталған.

Жобаның мақсаты – халық арасында, әсіресе жас қауым арасында бейбітшілік және бірлік саясатын кеңінен тарату үшін, Тұңғыш Президент – Елбасы, Қазақстан Халқы Ассамблеясының Төрағасы Н.Ә. Назарбаевтың қоғамдық келісім және жалпыхалықтық бірліктің Қазақстандық үлгісін нығайту және дамыту мәселесі бойынша ақпараттық-насихаттаушылық қоғамдық-саяси, мәдени-көпшілік шараларды ұйымдастыру. Жобаның міндеттері: Елбасының «Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы», «Мәңгілік ел», «Тәуелсіздік туралы сөз», «Ұлытау етегіндеой толғау», «Тәуелсіздік дәуірі», «Рухани жаңғыру» бағдарламалық концепцияларын Қазақстанның қазіргі заманғы дамуы кезеңіне сәйкестендіре

отырып, қоғамдық санада жалпыхалықтық шоғырландырушы бірлік және келісім құндылықтарын жаппай нығайту; берілген жұмысқа, әсіресе аймақтық деңгейде, этномәдени бірлестіктердің және ҚХА құрылымдарының белсенділерін, ғылыми және шығармашылық интеллигенцияны, жастарды, БАҚ кеңінен тарту; халықтық экспедиция материалдарын дайындау және баспа және электронды БАҚ, интернет-ресурстарда, әлеуметтік желілерде таралымын көбейту; бірлік және келісім саясатын, халық бірлігін нығайтуды насихаттау бойынша ғылыми-мәдени және басқа көпшілік шараларды ұйымдастыру;

Күтілетін нәтижелері: тәуелсіз Қазақстанды құру және қалыптастырудағы Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың көрнекті қызметін көпшілік санасында өзекті ету; Елбасының бағдарламалық концепциялары негізінде жалпыұлттық шоғырландырушы құндылықтарды көпшілік санасына енгізу және оларды қазіргі заманға сәйкестендіру; мемлекеттік құрылымның жаңа сатысында қоғамдық сананы және жалпыұлттық бірлікті нығайту; халықтың көпшілік бөлігінде мемлекеттегі түрлену процестеріне қатыстылық сезімін қалыптастыру, экономикалық және әлеуметтік реформалардың әлеуметтік базасын кеңейту; Қазақстандағы бейбітшілік және келісімнің әлеуметтік фундаментін одан әрі нығайту (қар. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*).

ХАЛЫҚТЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ (ор. *расселение населения*, ағыл. - population settlement) – халықтың территория бойынша таралу және қоныстар желісін қалыптастыру үрдісі. Этностың қоныстануы адамдар тобының бұрынғы этникалық территориясы шегінен көшуі кезінде немесе өзге ұлт өкілдерінің берілген территорияға көшіп келуі кезінде, сонымен қатар урбандалу процестерінің әсерімен өзгереді.

Этникалық қауымдастықтың дисперсиялы (аралас) қоныстануы – тіл тасымалдаушыларының үлкен территорияда кішкентай және өте кішкентай топтармен қоныстануы. Өзге

этностар өкілдерімен көршілікпен және рілдік байланыстар орнатуымен қатар жүреді.

Қоныстанудың анклавтық тәсілі – тіл тасымалдаушыларының бір-бірінен алыста орналасқан және өзге тілді қоныстанушылармен қоршалған, жеткілікті дәрежеде ірі топтармен орналасуы, өзге тілді қоныстанушылар тілдегі дивергенттік үрдістердің дамуына ықпал етеді.

Ықшам қоныстану – бір аймақ, елді-мекен, аудан (өмір сүру) ареалы шегіндегі белгілі-бір территорияда бір этностың өкілдерінің саны көп топтарының концентрациясы (қар. *Мигрант, Бөлінген халықтар*).

- Э -

ЭКСТРЕМИЗМ (лат. *extremus* – шектен шыққан, ор. *экстремизм*, ағыл. *extremism*) - саясат пен идеяларда шектен шыққан көзқарастар мен әрекеттерді жақтау). Э. түпнегізінде, әдетте, белгілі бір идеология жатады. Э. сипатында әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни немесе тілдік тиесілігіне қарай я дінге қатысына қарай адамның ерекшелігін, басымдығын немесе кемшілігін мақұлдатуға негізделген идеология, сондай-ақ әлдебір әлеуметтік топқа қатысты саяси және идеологиялық, нәсілдік және ұлттық немесе діни өшпенділікке я жек көрушілікке негізделген идеялар болады. Э. әлеуметтік те, биологиялық та табиғаты бар, бұл адамның (топтың) жалпы жұрт қабылдаған нормалар шегінен шығып кетуінен білінеді. Э. адамның өмір қарекетінің әртүрлі салаларынан байқалады. Оны этностық, саяси, діни, экономикалық, жыныстық, жеке адамаралық Э. деп және жеке адам, топ, мемлекет (қоғам) деңгейінде байқалуы мүмкін өзге де түрлерге бөледі. Қазіргі замандағы діни Э. қоғам үшін дәстүрлі діни құндылықтар мен догматикалық қалыптар жүйесін теріске шығарады, сондай-ақ оларға қайшы келетін идеяларды агрессивті түрде насихаттайды (қар. *Радикализм, Терроризм*).

ЭМИГРАНТ (лат. *emigrans, emigrantis* – қоныс аударған, ор. *эмигрант*, ағыл. *emigrant*) - өзінің азаматтығы тіркелген елді немесе тұрақты тұратынынелін тастап , басқа мемлекетке тұрақтап тұруға көшіп кеткен адам. 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактісінде өз елін қоса алғанда кез келген елді тастап кету жөніндегі әрбір адамның құқығы (яғни, *Эмиграцияға* құқығын) қарастырылады. Э. жаңа әлеуметтік, мәдени ортада қалыптасуының, бейімделу барысының негізгі кезеңдері мынадай: а) эйфориялық, б) туристік, в) бағдарлаушылық, г) депрессиялық, д) іскерлік кезеңдер. Осы кезеңдердің әрқайсысы жеке адамның ерекшеліктеріне (типология, әлеуметтік мәртебе, білім деңгейі мен сипаты, біліктілігі, мамандығы, туыстық байланыстары, сана-сезімінің ерекшеліктері) орайлас болады. Э. жеке санасы жеке адамның жағдайы мен өзіндік санасын айқындайтын объективті факторлардың (*Эмиграция* елі, тіл, экономикалық және құқықтық қорғалу деңгейі, мәдениет сипаты, эмигранттық ортаның этностық құрамы, жергілікті халықтың көзқарасы сияқты) белгілі бір жиынтығынан көрінетін әлеуметтік жағдайларға байланысты қалыптасады. Бұл объективті факторлар біркелкі әрі өзінен-өзі (автоматты түрде) әсер ете бермейді. Бұл әсер субъективті факторлардың әсер ету дәрежесіне байланысты болады, ондай факторлар қатарына мыналар кіреді: Э. жаңа ортаға қосылу ниеті, осы үдерістің белсенділік дәрежесі, жаңа мәдени феномендерді игеру, ақпараттық оқшауланудан шығу, жаңа ортамен коммуникативтік байланыстар орнатуға ұмтылу және маргиналдық күйді еңсеру (қар. *Мигрант, Этностық көші-қон, Қандастар, Репатриант*).

ЭМИГРАЦИЯ (лат. *emigro* - қоныс аударамын, ор. *эмиграция*, ағыл. *emigration*) -әдетте азаматтығын өзгерте отырып, бір елден екінші елге тұрақты мекен етуге (кейде белгісіз ұзақ уақытқа) көшу. Елден өзге елде тұрақты мекен ету

(немесе ұзақ уақыт мекен ету) үшін көшетін адам «эмигрант» ұғымымен анықталады (қар. *Мигрант, Этностық көші-қон, Қандастар, Репатриант*).

ЭТНИКАЛЫҚ АНТРОПОЛОГИЯ (грек. *anthropos* – адам+ *logos* – ұғым, ілім, ор. *антропология этническая*, ағыл. *Ethnic anthropology*) – адам мен оның нәсілінің физикалық бітімінің пайда болуы мен эволюциясы туралы ғылым. Этнография (этнология) мен антропологияның түйісіндегі пән, негізінен, этностың пайда болу проблемасын нәсіл генезисі үдерісімен септестіре зерттеумен, нәсілдік белгілердің уақытқа байланысты өзгеруін, дүние жүзінің әр түрлі өңірлеріндегі алмасу - нәсіл аралық метисацияны (будандасуды) зерттеумен айналысады. Этностық антропология (*мұнан былай – Э.А.*) сондай-ақ нәсілдік ырымдардың пайда болуы мен көріністерін нәсіл аралық және этносаралық түйістердегі арнаулы құбылыстар ретінде де қарастырады (қар. *Нәсілтану*).

ЭТНИКАЛЫҚ МИФОЛОГИЯ (грек. *Rnythos* – аңыз, әфсана, *logos* – ілім, ор. *этническая мифология*, ағыл. *ethnic mythology*) – қазіргі саяси лексиконда этноұлттық аядағы көрінеу жалған пайымдау, тұжырым мен түсініктерді ақтауға арналған дәлелдер мен қағидалар жүйесі. Бұл жерде мифологияның терминдік мағынасын әдеби формаға келіп тоғысатын аңыздар, хикаялар, әфсана мен эпостардан айыра қарау керек.

Рәміздік мифтерге қарағанда, әрекетке шақыратын әлеуметтік мифтерді әйтеуір миф деп сөзбе-сөз түсіну адамды тікелей шатастырады. Мифтің күштілігі сонда, сезімдік түсініктердің сипаты мол болады, адамның жергілікті түсініктерін саяси өмірге араластырады. Ұлттық мифология қасиетті құпияны қолданып, асыл арманды іске асыратын ғажаптығымен тартымды болады, сондықтан да мифологияның ұлттық мәдениетте тамыры тереңге жайылған.

Түрлі тақырыпты қамтитын мифтер көп, солардың негізгісі тілегенінді тірлікке көшіруді көздейді. Фашизм теорияшыларының «үшінші рейхтің мыңжылдық патшалығы» туралы постулаттарының, нәсілшілдік туралы «жиырмамыншы ғасыр мифі», яғни неміс халқының орны туралы нәсілшілдік мифтің т.с.с. осындай сипаты бар. Мифология көмегіне сүйеніп бұқара санасын бұлдырататындардың ұлттың қандай да бір сезімін саудаға салып ұлтшылдық ауандарды отқа салып адамдарды орынсыз әрекеттер жасауға арандататын кездері аз болмайды (қар. *Этностың ділділігі, Қоғамдық сана, Идеология*).

ЭТНИКАЛЫЛЫҚ (ор. *этничность*, ағыл. *ethnicity*) - топтық мәдени ұқсастық құбылысы, этностың мәдениетіне қатыстылығына негізделген сезімдер мен сезімдер кешені, соның нәтижесінде жалпы этникалық бірегейлік қалыптасады. Э. - бұл мәдени айырмашылықтарды әлеуметтік ұйымдастыру нысаны, алайда әлі күнге дейін Э. не Батыс, не отандық әдебиетте жалпы қабылданған түсіну жоқ (қар. *Этникалық топ, Этникалық мифология, Этнос*).

ЭТНОӘЛЕУМЕТТАНУ (грек. *Ethnos* халық, тайпа + *societas* қоғам + *logos* ғылым, ілім, ор. *этносоциология*, ағыл. *ethnosociology*) - *Әлеуметтанудың* этносаралық қатынастарды (бұған тіл де жатады), этностардың дамуының жалпы заңдылықтарын, генезисін, мәнін, функцияларын зерттейтін саласы. Э. әлеуметтанудың, этнография мен тарихтың түйісуінен қалыптасқандықтан мынадай күрделі кешенді мәселелерді нысан етеді: ұлттық факторлардың әлеуметтік жұмылыс пен көші-қонға әсері; этностық тиесілікті ескере отырып еңбек ресурстарын тиімді пайдалану және ұтымды бөлу проблемалары; халықтардың тілі мен мәдениеттеріндегі өзгерістердің әлеуметтікпен шарттастығы; ұлттық сана-сезімнің, ұлтаралық қатынастардың (бұған тілдік шиеленістер де кіреді) әлеуметтік тұрғыдан анықталуы;

Әлеуметтік топтардағы құндылық бағдарларының, мінез-құлықтың қасаң қалыптарының, мәдени мүдделер мен қажеттіліктердің ұлттық ерекшеліктері; этнотілдік үдерістердің әлеуметтік қырлары т.б. (қар. *Этнография, Этнолингвистика, Этнология*).

ЭТНОАҒАРТУШЫЛЫҚ МЕКТЕПТЕР МЕН КЕШЕНДЕР (жексенбілік мектептер) (ор. *этнопросветительские комплексы*, ағыл. *ethnoeducational schools and complexes*) – негізгі міндеті балаларға тіл арқылы өз этносының тарихын, әдет-ғұрпын және мәдениетін оқытып-үйрету болып табылатын ерікті ұйым. Қазақстанда жүзеге асып отырған этносаралық келісімнің бірегей үлгісінің арқасында этностардың өкілдері туған тілі мен мәдениетін оқып-үйрену арқылы өз дербестігін сақтап отыр. Бұған Қазақстан халқы Ассамблеясына кіретін этномәдени бірлестіктер ықпал етеді. Ассамблея қызметінің, сондай-ақ жексенбілік мектептер қызметінің басым жағы – өсіп келе жатқан ұрпақты толеранттық пен этносаралық келісім рухында тәрбиелеу. Қазақстанда әзірбайжан, армян, корей, поляк, неміс, татар-башқұрт, қырғыз, тәжік, украин, шешен-ұңғыш жексенбілік мектептері жұмыс істейді (қар. *ҚХА, Тілдік жоспарлау, Тілдік ахуал*).

ЭТНОГРАФИЯ (грек. *Ethnos* тайпа, халық + *grapho* жазамын, ор. *этнография*, ағыл. *ethnography*) - 1. Осымен бірдей: *Этнология*; халықтардың тұрмыстық және мәдени ерекшеліктерін, олардың шығу тегін, қоныстануын, өзара мәдени-тарихи қарым-қатынасын зерттейтін ғылым. Э. – Этностар туралы кешенді ғылым: археология, тарих, демография, тілтану және басқа ғылымдармен тығыз байланыста қаралады. Э. білу әлеуметтік қызметтердің жұмысының тиімділігін арттырады, әсіресе, *Этностық топтармен* әлеуметтік-тілтанулық жұмыстар жүргізгенде пайдасы мол. 2. Белгілі бір қоғамдастықтың немесе

Әлеуметтік топтың көзқарастары мен тәжірибесін (мұның ішінде тілдік көзқарас пен тәжірибе де бар) жүйелі түрде зерттеу. Бұл мәнінде Э. *Әдістану* ретінде танылады, өйткені: а) топтарды табиғи жағдаят үстінде ұзақ уақыт зерттеу нұсқалады; ә) талдау санаттарын алдын ала белгілеп қоюға болмайды, олар талдау барысында пайда болады; б) зерттеуші ахуалды оқиғаларға қатысушылардың көзімен іштен көруге талпынады; в) түрлі дереккөздердің (кұжаттар, тарихи және статистикалық мағлұматтар т.б.) мәліметтері пайдаланылады; г) міндетті түрде *Қосыла бақылау* жүргізіледі. Әлеуметтік тілтануда Э. көбінесе солайымен емес, кейбір этнографиялық әдістер мен амалдарды пайдаланылып әдістанулық ыңғай ретінде қолданылады (қар. *Этностық тіл*, *Этноним*, *Этностық рәміз*).

ЭТНОДЕМОГРАФИЯ (грек. *ethnos demos* - халық және *grapho* – жазып жатырмын, ор. *этнодемография*, ағыл. *ethnodemography*) – этностардың құрылымын, санының өзгеруін, қоныстануын және қоныс аударуын зерттейтін пәнаралық ғылыми бағыт. Э. экономикалық, әлеуметтік, биологиялық және географиялық факторлардың негізінде халықтың құрылымында, орналасуында, орын ауыстыруында және өсіп көбеюінде болып жататын үдерістер мен құбылыстардың заңдылығын зерттейді. Э. әртүрлі қоғамдық ғылымдармен, ең алдымен әлеуметтанумен тығыз байланысты, екеуінің де нысанасы қоғам болып табылады. Әлеуметтануда да Э. бастапқы бірлік адам болып табылады. Олардың арасындағы айырмашылық сонда, әлеуметтану адамды индивид, жеке тұлға, даралық (адамның үш белгісі) және қоғам мүшесі ретінде қарастырады, ал Э. адамды қауымдастық элементі, әлеуметтік «дененің» – халықтың молекуласы ретінде қарайды. Кез келген басқа ғылым секілді, Э. тәсілдердің белгілі бір кешенін пайдаланады. Бұған Э. әдістері, онымен шектес кейбір ғылымдардың жалпы ғылыми (талдау, саралау, салыстыру, жинақтау және

басқалар) әдістері де, арнайы әдістер де кіреді. Негізінен, этностық статистика, яғни этностық тегін (ұлтын) ескеретін халық санағы мен жаппай зерттеулердің материалдарын, сондай-ақ әртүрлі этностық топтардың демографиялық тәртібінің ерекшеліктерін түсіндіретін басқа да материалдар пайдаланылады (қар. *Демография, Этноәлеуметтану, Халықсанағы*).

ЭТНОКОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚ (ор. *этноконфессиональная общность*, ағыл. *ethno confessional unity*) – этностың немесе оның жеке бөліктерінің дінмен тығыз байланысынан түзілетін құрылым. Этнос пен діннің септесуінің негізгі екі түрі бар: 1) этностың кейбір бөлігінің қандай да бір конфессиямен бірігуі және сол бірігудің нәтижесінде этноста ерекше мәдени қасиеттердің пайда болуы (субэтноконфессиялық топ); 2) мәдениеті жағынан жақын және ықшам қоныстанған бірнеше этностардың бір конфессиямен қосылуы және сол этностарда ортақ сананың пайда болуы (метаэтноконфессиялық топ).

Субэтноконфессиялық топты этностың ішіндегі қарапайым конфессиялық топпен бірдей деп санауға болмайды. Мысалы, лютеран-немістерді, реформатор-немістерді және католик-немістерді неміс этносының субэтноконфессиялық топтары деп санауға болмайды, өйткені конфессиялық айырмашылықтар бар демесеңіз, бұл топтарда оларды бір-бірінен ажыратарлықтай бір өзгеше мәдени сипаттар пайда болған жоқ. Орыс баптистерін де ерекше субэтноконфессиялық топ деп атауға болмайды. Алайда православ болгарлардан тек дін жағынан ғана емес, мәдениетінің көптеген ерекше сипаттарымен де өзгешеленетін мұсылман болгарларды ешқандай күмәнсіз субэтноконфессиялық топ деп атауға болады. Сонымен қатар, субэтноконфессиялық топтарға Латвиядағы латгалдар, Италиядағы вальденстер, Ирактағы араб-мандейлер, Ирактағы, Түркиядағы, Ирандағы және Сириядағы курд-йезидтер (йазидтер), Ирандағы гебрлер

(парсы-зороастрийлер), Индиядағы панджаб-сикхтер мен малаяли-христиандар, Бирмадағы арақандар, Мысырдағы араб-коптар, АҚШ-дағы меннониттер мен мормондар, орыс ескі дәстүршілері және басқалар жатады.

Э.к. құрылғанда конфессиялық және этностық ерекшеліктер тығыз байланысып жатады. Ұзақ уақыт өзара әрекеттескен соң этностық құбылыстар мен қасиеттер діни құндылықтармен астасып кетеді, яғни «конфессияланады» және керісінше, құндылықтар кешенінің жекелеген құрамдас бөліктері этностық құбылыстар сипатын қабылдайды, этностық өң алып «этностанады». Метаэтноконфессиялық топтардың анағұрлым айқын мысалы ретінде Филиппин халықтарының діни жағынан айырмашылығы бар үш тобын алуға болады: христиан халықтары (тагалдар, илоктар, пан-гасинандар, пампангандар, биколдар және басқалар); мұсылман халықтары, әдеттегі атауы – моро (магинданаолар, маранаолар, сулулар және басқалар); негізінен тайпалық діндер ұстанатын тау халықтары (канканаилар, ифугаолар және басқалар).

Э.к. уақыт өте келе дербес этностарға айналып кетуі мүмкін, осындай жағдай кезінде бір тілде сөйлеген, бірақ түрлі конфессияларды ұстанатын оңтүстік славян халықтарында – сербтер, хорваттар және мұсылман славяндар да – болған. Дербес этностарға айналудың айқын үрдісін осы күні арақандықтардан, йезидтер мен кейбір басқа да этноконфессиялық топтардан байқауға болады.

Қазақстанда толық дербес Э.к. қытай тілді мұсылмандар – дүнгендерді жатқызуға болады. РФ-ның Челябині облысында тұратын шоқынған татарлар тобы – нағайбақтар дербес этносқа айналды деуге болады. 1989 жылы жүргізілген санақ кезінде бұл қауымдастықтың түгелге дерлік өкілдері өздерін татар емес, нағайбақ деп атаған (қар. *Этностық топ, Саныаз халықтар, Бөлінген халықтар*).

ЭТНОЛИНГВИСТИКА (грек. *ethnos* халық, тайпа + *linguistique* < *lingua* тіл, ор. *этнолингвистика*, ағыл. *ethnolinguistics*) - ұлттық Мәдениеттің, Ділдің және халық психологиясын бейнелеудің тілдік пішіндері мен тәсілдерін зерттейтін тілтанулық бағыт. Э. үшін тіл – ұлттық Әлемнің тілдік бейнесін, *Тіл мен мәдениеттің* қатынасын, сондай-ақ *Тілдің дамуы* мен қолданылуындағы лингвистикалық және этностық факторлардың қалдастығын көрнектеуші құрал. (қар. *Этностық топ*, *Этнология*, *Этнография*, *Этносоциология*, *Тілдік жоспарлау*, *Тілдік ахуал*).

ЭТНОЛОГИЯ (грек. *Ethnos* халық, тайпа + *logos* ғылым, ілім, ор. *этнология*, ағыл. *ethnology*) – *Этнографиямен* бірдей. Батыстың қазіргі әдебиеттерінде Э. термині «этнография» терминімен қатар қолданылады (қар. *Этностық топ*).

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕР - (*ethnos* деген грек сөзі – *халық*, *тайпа*, ор. *этнокультурные объединения*, ағыл. *ethnic groups*) – этностық мәдениетті, тілді дамытуға, этностық топтардың солардың тұратын елдерінде салт-дәстүрлерін сақтауға бағытталған қоғамдық бірлестіктер түріндегі ұйымдар.

Э.б. Қазақстанда алғаш рет 1989-1990 жылдары құрылды. Қазақстан халқы Ассамблеясының, сондай-ақ өңірлерде Ассамблеялардың құрылуы Э.б. қызметін және әртүрлі этностардың рухани-мәдени дамуын жандандыруға, саяси-мәдениетті қалыптастыруға игі ықпал етті. Бүгінгі таңда Қазақстанда 1000-нан астам Э.б. жұмыс істейді және бұл үдеріс серпінді түрде дамып келеді.

Этностық қатынастар бойынша заңнамалық нормалар Қазақстан Республикасының бірқатар заңнамалық актілерінен, оның ішінде қоғамдық бірлестіктер, сайлау заңнамасы туралы актілерден, саяси партиялар туралы заңнамадан орын алған (қар. *ҚХА*).

ЭТНОНИМ (грек. *Ethnos* халық, тайпа + *onima* атау, ор. *этноним*, ағыл. *ethnonym*) —этностық қауымдастық түрлерінің (*Этностардың, Этностық топтардың, рулардың, тайпалардың, халықтардың, ұлыстардың, Ұлттардың* т.с.с.) атауы, мыс.: казак, ағылшын, грек, карел, өзбек. Э. этностардың бірдейлесуіне қызмет етеді. Э-дер эндоэтнонимдер (автоэтнонимдер, этностардың өзіндік атауы) және экзоэтнонимдер (аллоэтнонимдер, бір этносқа басқа этнос берген атаулар) болып бөлінеді (қар. *Титулды этнос, Этнография, Этнос*).

ЭТНОС (грек. *Ethnos* халық, тайпа, ор. *этнос*, ағыл. *ethnos*) – ортақ сипаттары бар, *Мәдениеті, Тілі, Өзіндік сана-сезімі*, тарихының тұрақты ерекшеліктері ортақ адамдардың белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы.

Осы уақытқа дейін «этнос» терминінің бір мағыналы ұғымы әлі жоқ. Дегенмен, жалпылай келгенде этнос топтық мәдени ұқсастық құбылысы ретінде, мәдени қауымдастыққа тиесілікке негізделген сезімдер кешені ретінде, ортақ сәйкестілік қалыптасу нәтижесіндегі ұжымдық түйсік ретінде қарастырылады. Сана-сезім (сәйкестілік) саласынан тыс этностық деп аталатын қауымдастықтарға тән бірқатар сипаттамалар бар. Оларға жататындар: ортақ тарихи тегіне байланысты топ мүшелері мойындайтын ұғымдар, бір тіл, материалдық және рухани мәдениеттің ортақ қырлары; отан және ерекше институттар ретінде саяси ресімделген ұғымдар, мысалы, «халық» ұғымына кіретін мемлекеттілік; ерекшелік сезімі, яғни, топ мүшелерінің сол топқа қатыстылығын сезіну және осыған негізделген ынтымақтастық түрлері мен бірлескен іс-әрекеттер.

Э. негізгі және қосымша белгілері: тіл, халықтық өнер, әдет-ғұрып, дәстүр, рәсімдер, мінез-құлық нормалары, әдеттер, дін, нәсілдік жақындық, генезис, яғни, мәдениеттің ұрпақтан ұрпаққа жетіп этностық мәдениет дегенді жасайтын және сабақтасатын сипаттары (қар. *Этностық топ, Этностық сәйкестілік, Этнос, Этноәлеуметтану, Тіл*).

ЭТНОС ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ (ор. *обычаи этноса*, ағыл. *customs of the ethnic*) – этникалық мәдениеттің бір бөлігі, тарихи қалыптасқан, мұраланған стереотипті және әдеттегі мінез-құлық ережелері, олар әдетте ұтымды түсіндіруді қажет етпейді және этностық, этникалық қауымдастық, этникалық топ шегінде қажетті ретінде қабылданады. Э.э. - *Этнос дәстүріне* қарағанда этникалық мәдениеттің мінез-құлық үлгілерін дәл ұстану (қар. *Аккультурация, Инкультурация, Этносаралық қатынас мәдениеті, Этникалық бейімделу*).

ЭТНОС ДӘСТҮРЛЕРІ (лат. *traditio* - беру, ор. *традиции этноса*, ағыл. *traditions of the ethnic*) - этностың ұзақ уақыт бойы жинақтаған этникалық мәдениетінің бір бөлігі; этникалық топ ұстанатын нормалардың, түсініктердің, әдет-ғұрыптардың, тәртіптердің және мінез-құлық үлгілерінің қалыптасқан жүйесі. Әлеуметтік қарым-қатынастардың реттеушісі, этникалық қауымның жинақталған мәдени, тарихи, тәжірибесі, нормалары мен құндылықтарының таратушысы (қар. *Аккультурация, Инкультурация, Этносаралық қатынас мәдениеті, Этникалық бейімделу*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ (ор. *культура межэтнического общения*, ағыл. *culture of interethnic communication*) – этносаралық қатынастар аясында өзара түсінушілік, келісім, тұрақтылық, ынтымақтастықты қамтамасыз ететін жеке идеялық және моральдық бағдар, әлеуметтік-өнегелі құндылықтар, нормалар мен талаптар, ережелер, білім, әрекет, әдеттер жиынтығы. Э.к.м. – қоғамның рухани өмірі мен адами қарым-қатынас мәдениетінің бөлінбестей табиғи негізгі бөлігі. Э.к.м. мазмұны әр түрлі *Этностық қоғамдастық* өкілдерінің қарым-қатынасын реттейтін халықаралық деңгейдегі нормалар мен ережелерді білуден ғана емес, сонымен бірге осы нормалар мен ережелерді сақтай білуден, басқа *Этностар* мен *Этностық топ* өкілдерінің әдет-ғұрыптарының ерекшеліктеріне

лайықты реакциясынан, тәжірибеде қақтығыссыз өзара түсінушілік пен ынтымақтастықтың келісілген принциптерін бекітуден, ұлттық өресіздік пен тұйықтыққа, ұлттық ағат пікірлілік пен алауыздыққа, ұлттық сенбеушілік пен жатсынұшылыққа, ұлттық өзімшілдік пен этноцентризмге қарама-қарсы тұрудан құралады (қар. *Тіл, Ұлтаралық қатынас тілі, Тіл құқығы*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС ТІЛІ (ор. *язык межэтнического общения*, ағыл. *language of interethnic communication*) – дәнекер тіл; көпұлтты бір мемлекет шегіндегі түрлі этностық топтардың өкілдерінің қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланылатын тіл. Э.қ.т. халықаралық немесе әлемдік тілден айырмашылығы – оның бір мемлекет ішінде қолданылуында. Ағылшын тілі АҚШ-та, неміс тілі Германияда, орыс тілі Ресей Федерациясы мен ТМДаумағында Э.қ.т. болып саналады. Кейбір елдерде, мыс. Әзірбайжанда, Т әжікстанда, Түркіменстанда, Э.қ.т. мәртебесі заңнамамен бекітілген. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының *Мемлекеттік тілі* Э.қ.т. деп ішінара ғана айтыла алады, деген оның қызметінің берілген саласы өзге этникалық топтар өкілдерінің тілдік компетенциясының кеңеюі есебінен артып келеді. Осы орайда Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі ролі арта түсетіндігін және ол ұлтаралық қатынас тіліне айналатын шақ туатындығын атап өтті (қар. *Автохтондық тіл, Мемлекеттік тіл, Тіл, Тілдік жоспарлау*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР (ор. *межэтнические отношения*, ағыл. *Interethnic relations*) – қоғамдық (әлеуметтік) қатынастардың бір түрі, этностардың өзара қарым-қатынастары барысында, сондай-ақ көпэтносты мемлекет ішінде этностар өкілдерінің арасында жеке адамдық деңгейде қалыптасады. Э.А.Қ. достық, бейтарап және даулы сипатта болуы мүмкін. Э.А.Қ. сипаты мен мазмұны саяси режим

мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға орайлас болады, өйткені бұл қатынастар да саяси режим мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты дамиды. Солай бола тұра, Э.А.Қ. салыстырмалы түрде дербестік болады, ол дербестік бұл қатынастардың өзіндік ерекшеліктерінен келіп шығады. Жалпы Э.А.Қ. кешенді сипаты бар, ол экономикалық, әлеуметтік-саяси, рухани және мәдени қатынастарды қамтиды. Көпэтносты қоғамдағы жалпы саяси ахуал Э.А.Қ. күйіне байланысты болады. Этностар арасында татулық пен бейбітшілік жағдайында көпэтносты қоғамдағы саяси ахуал тұрақты болады. Ал Э.А.Қ. шиеленіскен немесе даулы болса, ол жалпы саяси ахуалды тікелей әлсіретеді, қоғамдық дамуды тұрақсыздандырады. Көпэтносты мемлекетте Э.А.Қ. шиеленісі барлық қоғамдық-саяси ахуалды айқындайтындықтан көбінесе бірінші орынға қойылады.

Бұған қатысты жағымды бір іс – соңғы жылдары этностар арасындағы және конфессиялар арасындағы қатынастар академиялық, жоғары оқу орындары ғылымдарының: философтардың, саясаттанушылардың, тарихшылардың, құқықтанушылардың, филологтар мен басқа да шектес мамандықтағы зерттеушілердің зерттеу нысанына айналды. Бұл қадамның зерттеудің тақырыбын анықтаудың, оны ұйымдастыру мен жүргізудің кешенді тәсілдеріне қойылатын талаптарға лайық болып отырғанын айта кеткен жөн. Мұндай ғылыми ізденіс-тердің кейбірі ҚХА Ғылыми-сарапшылық кеңесінің қамқорлығымен жүргізіледі, олардың нәтижелері ғылыми айналымға енгізіліп, өңірлердегі зерттеушілердің назарына ілігіп келеді. Бұл мемлекеттік этносаясатта қабылданған императивтер негізінде бірыңғай әдістер жасауға, ұсынылатын зерттеушілік қызметтер үшін мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттыруға, ғылыми әрекеттестікті кеңейтуге жағдай жасайды. Сонымен бірге бұл іс теорияның даму үдерісіне талдау әдістемесін меңгеру үдерісіне этносаралық, конфессияаралық, мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды зерттейтін практиктердің жалпы

қорытындыларын қосуға және мемлекеттік этносаясаттың тиімділігін арттыруға, бағытын айқындауға көмектеседі.

Қоғамда басқа адамдармен бірге өмір сүргенде әр адам мен барлық әлеуметтік топ басқа адамдардың мүдделерін, құқықтар мен еркіндіктерін ескеруі және қоғамдық адамгершілікті құрметтеуі керек. Бұл конституциялық норма заңнамада жазылған құқықтар мен еркіндіктерді жүзеге асыру барысында адамгершіліктің қажет екендігіне бағдар береді, құқық пен адамгершіліктің түпкі байланысын бекітеді. Әлеуметтік қарым-қатынастардың басты нормативтік реттеушісі ретіндегі қоғамдық адамгершілік құқықтық салаға, әсіресе заңнамада жазылған құқықтарды, еркіндіктер мен міндеттерді жүзеге асыруға бағыт беруі тиіс. Конституцияның бұл нормасы – заң қайшылықтарын шешуде және нормативтік құқықтық актілерді қолдану үдерісінде таптырмайтын құрал. Ол мемлекеттік органдардың норма шығару және заң қолдану қызметтерінде, сонымен бірге заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерді дайындау, шығару және қолдану кездерінде ұстанатын бағдарлардың бірі болуы керек.

Қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық үдерістерді заманауиландыру кезеңінде, «жаңаша жаңғырту» тұжырымдамалары пайда болған кезеңде этностық және этносаралық қатынастарды тиісті ғылыми-теориялық негізде этноұлттық саясатты жаңаша жаңғырту үдерістері аясында оң тәжірибені қолданып, сабақтастық пен дамуды сақтай отырып, заңды түрде қарастырған жөн. Сонда ғана қоғамның нақты салаларын реформалау саясатының тәсілдерін, принциптерін, мақсаттары мен міндеттерін анықтауға болады. Тек осылай ғана этносаралық дамудың күрделі құбылыстары мен үдерістерінің шынайы көрінісін көруге болады. Мұндайда адам мен қауымдастықтар, этностар мен қоғам, ұлт ретіндегі этностар мен азаматтық қауымдастық ретіндегі ұлт-мемлекеттер туралы білімдер сабақтастырылады.

Қазақстанда этносаралық қатынастар принципті түрде саясатсыздандырылған. Қазақстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» заңының 5-бабына сәйкес, мақсаттары немесе іс-әрекеттері әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты тұтатуға бағытталған саяси партияларды құруға, олардың қызметіне тыйым салынады. Нәсілдік, этностық және діни белгілері бойынша партиялар құруға жол берілмейді.

Қазақстанда этносаралық қатынастарды Қазақстан Республикасы Конституциясынан басқа Қазақстан Республикасының мынадай нормативтік құқықтық актілері мен заңдары реттейді: «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы», «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы», «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы», «Медиация туралы» және т.б. (қар. *Этностық қақтығыс*).

ЭТНОСАРАЛЫҚ НЕКЕ (ор. *межэтнический брак*, ағыл. *interethnic marriage*) – әр түрлі этностық топтарға жататын ер адам мен әйел адамның арасындағы тарихи негізді, әлеуметтік, ал кейде заңмен расталған одақ (қар. *Ассимиляция, Аккультурация*). Адам қоғамының дамуымен бірге Э.н. саныда артады. Алайда бірқатар әлеуметтік жағдайлармен шектелген Э.н. моноұлттық некелерге қарағанда анағұрлым аз болады. Бұл түрлі себептермен осылай қалыптасқан әрі жалғасып келеді. Э.н. санын азайтатын объективті факторлар – этностардың орын тебу ерекшеліктері, олардың белгілі бір тілде сөйлеуі және белгілі бір кәсіпке бейімділігі, әр халықтың өмір салты мен ойлау ерекшеліктері, мәдени, діни және әлеуметтік заңдары мен ұйғарымдарының айырмашылығы, салт-дәстүрлері, тарихи өткені мен басқа да бірқатар жағдайлар. Этностар жағынан аралас отбасылардың құрылуы халықтың этностық құрамын өзгерту үдерісінде маңызды рөл атқарады. Ұлтаралық неке әлеуметтік әрекеттестіктің күрделі жүйесіне жатады, оның динамикасы көптеген әлеуметтік шарттарға

тәуелді. Ұлтаралық некелердің оң динамикасы этносаралық қатынастың тұрақтылығын, оның қолайлы ахуалда дамып келе жатқанын растайды, сонымен қатар жалпы әлеуметтік-экономикалық ахуалдың тұрақтылығының оң көрсеткіші болып табылады (қар. *Ассимиляция, Аккультурация, Этнос, Этникалық топтар*).

ЭТНОСАЯСАТ – *Этноұлттық саясатпен* бірдей. (қар. *Мемлекет, Сәйкестендіру, Этностық топ*).

ЭТНОСАЯСАТТАНУ (ор. *этнополитология*, ағыл. *ethnopolitics*) – этносаясаттанудың пәндік ауқымы атаудың өзінен келіп шығады: этностану мен саясаттанудың түйісінен түзіледі де, осы ғылымдарға тән әдістерді, әсіресе талдау әдістерін, пайдаланатын шекаралық ғылым болып саналады.

Э. – этностық құбылыстар мен үдерістердің саяси шарт-жағдайларын зерттейтін пән. Этносаясаттанудың негізгі санаттарының бірі этнос пен этностық болып табылады. Ал негізгі проблемалары билік туралы, этностық элиталардың билікке ұмтылысы туралы мәселеден құрылады.

Э. пәні ұлттық саясатты қалыптастырудың дереккөздерін, қозғаушы уәждері мен заңдылықтарын, осы саясатты жүзеге асырудың тетіктерін, ұлттық қозғалыстардың идеологиясы мен тәжірибесін, жұрттың этносаяси бағдарлары мен олардың іс жүзіндегі көріністерін, этностыққа деген теориялық көзқарастар мен олардың саясатпен байланысын қамтиды.

Әлеуметтік-саяси үдерістер, институттар жүйесіндегі этностық, этносаралық, этномәдени қатынастардың генезисі, этностық және этноұлттық факторлардың саяси билікке, идеяларға, саяси-құқықтық нормаларға, билік қатынасына ықпалы, этноұлттық қатынастар саласындағы саяси мекемелер, партиялар мен қозғалыстардың жұмысына ықпалы да Э. пәніне жатады.

Э. зерттеудің мынадай әдістерін пайдаланады: этнологиялық, этнографиялық, әлеуметтанулық, нормативтік-

құндылық, функционалдық, жүйелік әдістер, анализ бен синтезді сабақтастыру, тарихи және логикалық модельдеу әдістері т.с.с.(қар. *Мемлекет, Сәйкестілік, Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі*).

ЭТНОСАЯСАТТЫҢ ЖҰМСАҚ КҮШІ (ор. *мягкая сила этнополитики*, ағыл. *soft power of ethnopoltitics*) – халықаралық саясатта және ғылымда (саясаттануда, тілтануда, әлеуметтануда, дипломатияда және т.б.) белсенді қолданылатын жұмсақ күш идеясы америкалық саясаттанушы-неолиберал Д.С. Наймен (Joseph S. Nye, Jr.) тұжырымдалған болатын. *Жұмсақ күш* – «ақпараттық революциямен, ақпарат көлемімен және оның экспонента бойымен өсуімен, сонымен қатар қазіргі заманғы коммуникациялық технологиялардың арқасында берілген ақпарат таратылуының жылдамдығымен және кеңдігімен тікелей байланысты ерекше әсер ету түрі, ерекше билік түрі». Жұмсақ күш идеясын және оның мүмкіндіктерін тұжырымдаудан бері қарай өткен уақыт ішінде көптеген саяси және экономикалық сарапшылардың, психологтардың, имиджмейкерлердің және т.б. көптеген зерттеулері жарыққа шықты. Берілген кезең ішінде ғылымның әрбір саласында ғылым және тәжірибе талаптарына жауап беретін жұмсақ күштің өзіндік дискурсы қалыптасты. Әсер етудің ішкі факторлары болып мемлекеттік және қоғамдық институттар, министрліктер, соның ішінде олармен жүзеге асырылатын мемлекеттік бағдарламалар және жобалар табылады, мысалы, *Қазақстан Халқы Ассамблеясы*, қоғамдық ұйымдар, қоғамдар және т.б. Әрбір мемлекет әр түрлі коммуникациялық және ақпараттық сегменттерде *жұмсақ күшті* қолданатын өзіндік бағдарламаларын жүзеге асырады, сол арқылы қауіптер мен қатерлерді азайтады. Қазақстан жұмсақ күштің бірқатар жаңа трендтерін енгізді.

ЭТНОССЫЗДАНДЫРУ /ДЕЭТНИЗАЦИЯ/ (ор. *деэтнизация*, ағыл. *de-ethnicization*) – этнос мәдениетінің,

тілінің және тұрмысының ұлттық ерекшелігінің жоғалуы; қоғамдық өмірдің ұлттық формаларын тұқырту және ығыстыру.

Д. этностың жүйелі тұтастық ретінде жоғалуына әкеліп соқтырады, алайда осы этносты құраған адамдар басқа этностың құрамында солардың дәстүрлерін қабылдап тіршілік ете береді. Халықтың немесе оның жеке өкілдерінің өз этностық ерекшеліктерін жоғалту үдерісі ана тілінен айырылуынан басталады, кейін этностық сана-сезім мен этностық бірегейлік те жоғала береді. Д. этностық антижүйені жаңа мүшелермен толықтырудың міндетті шарты болып табылады. Д. бір этностың басқа этносты сіңісуге мәжбүрлеуінің (ал табиғи ассимиляция этностық дәстүрлердің бірігуіне алып келеді) немесе абстрактілі түрде «адамның жаңа типін» немесе «жаңа адамдар қауымдастығын» жасау қажеттілігін талап ететін кейбір идеологиялық немесе философиялық тұжырымдаманы жүзеге асыру әрекеттерінің нәтижесі болуы мүмкін. Бірқатар жағдайларда дисфункциялы Д. үдерісі мен этностық дәстүрлерді модернизациялау үдерісін ажырата қараған жөн.

ЭТНОСТЫҚ АНКЛАВ (франц. *enclave* лат. *Inklavare* – құлыптау, ор. *этнический анклав*, ағыл. *ethnic(al) enclave*) – басқа ұлт ортасында этностық топтың ықшам бөлігі мекен ететін территория. Э.а. визуалды және әлеуметтік-экономикалық сипаты жағынан қаладағы көршілес аудандардан өзгеше болады. Э.а. жұртына осы ауданның ерекшелігін айқындайтын қандай да бір этностың басым өкілі болуы (30%-дан кем емес) тән. Э.а.-қа тән сипаттар – тұйықтық, ішкі экономикасының болуы, этностық көсемдердің бақылау жасауы, өз этномәдени ерекшеліктерін жаңғыртуға талпынысы.

ЭТНОСТЫҚ АССИМИЛЯЦИЯ /СІҢУІ/ (ор. *ассимиляция этническая*, ағыл. *assimilation ethnic(al)*) – бір халықтың басқа халықпен тоғысып, олардың бірінің өз тілін,

мәдениетін, ұлттық санасын жоғалтуы нәтижесінде ұлттық-психологиялық ерекшеліктерінің белгілі бір дәрежеде (көбінесе түбегейлі) трансформациялануы (қар. *Ассимиляция*). Э.а. этносы әр текті жұрт топтарының түйісуінен, *Этносаралық некелер* т.с.с. байланыстардан туатын табиғи Э.а. және ұлттардың құқықтары тең емес елдерге тән зорлықпен жүргізілетін Э.а. деп бөледі. Қосылып жатқан этномәдени топ біртіндеп басым мәдениеттің салттарына, құндылықтарына, өмір салттарына және көбінесе тіліне бейімделгенде (немесе бейімделуге мәжбүр болғанда), Э.а. жүреді. Э.а.-ны көбінесе *Аkkультурациямен* теңестіреді, бұл негізгі қоғамның мәдениетінің пайдасына қарай этностық мәдениеттің жартылай немесе толығымен жоғалуын меңзейді. Егер *Мәдени ассимиляцияның* нәтижесінде осы топтың *Сәйкестенуі*, яғни этностық санасы ауысса, онда оның Э.а. бар деп айтуға болады. Дегенмен, жаңа мәдениетті меңгергеннен кейін де, *Отан* туралы есте қалған бұрынғы этностық өзіндік сана жаңасымен әлі де ұзақ уақыт қатар жүре алады. Мигранттардың ұрпақтарының өз сәйкестігін ауыстыруы, басқаша айтқанда, толықтай Э.а. оларды қоғамның лайықты қабылдағанда ғана мүмкін болады.

ЭТНОСТЫҚ БЕЙІМДЕЛУ (лат. – *adaptare* бейімдеу, ор. – *этническая адаптация*, ағыл. – *ethnic adaptation*) – адамның немесе әлеуметтік, этностық топтардың басқа бір әлеуметтік, мәдени, тілдік ортаға белсенді түрде бейімделу үдерісі.

Keң мағынасында алғанда, бейімделу адамның немесе топтың қоғамдық, тілдік, мәдени ортаның жаңа жағдайларына әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-адамгершілік, психологиялық, лингвистикалық жағынан белсенді және үздіксіз бейімделуінің үдерісі мен нәтижесін білдіреді. Тар мағынасында алғанда, Э.б. – этностық мәдениет пен этностық тілді тасымалдаушының немесе оның ұжымының, әдетте, мекен ететін жерін өзгертуіне байланысты басқа әлеуметтік, этностық, мәдени және тілдік ортаға бейімделуі (тілдік бейімделу, мәдени бейімделу, әлеуметтік бейімделу).

Э.б.-дің екі формасы бар: *белсенді*, бұл түрінде этностық топ органы өзгерту мақсатында (сонымен бірге меңгеруі тиіс нормаларды, құндылықтарды, өзара қарым-қатынас және қызмет формаларын) оған ықпал етуге ұмтылады және *пассивті*, бұл түрінде ол ықпал етуге және өзгертуге ұмтылмайды.

Э.б.-дің дамуы кемсітушілік, бөлектеу (сегрегация) т.с.с. түріндегі ұлтшылдық және радикализмнің әсерінен қиындауы әрі тежелуі мүмкін.

Э.б.-ді *Этностық ассимиляциядан ажырата* қараған жөн (қар. *Аккультурация, Инкультурация, Этностың сіңуі*).

ЭТНОСТЫҚ ДИСПЕРСИЗАЦИЯ (ор. *этническая дисперсизация*, ағыл. *ethnic dispersal*) – бастапқы *Этностан* оған қарағанда шағын этностық топтардың бөлініп шығып, этнос мекен ететін аумағынан тыс қоныстануы. Бұл үрдістің негізгі факторы – көші-қон. Бұл санатқа бөтен аумаққа көшіп бармаған, бірақ өз этносының негізгі аумағынан тыс жерде ежелден тұратын *Ирреденталық* топтар жатпайды.

Әр халық өз тарихында жер ауыстыруды бастан өткерген, мұның объективті және субъективті сипаттағы әртүрлі себептері болады. Бұл табиғи-климаттық жағдайдың нашарлауына, халықтың көптігі кезінде табиғи ресурстар мен нәтижелі шаруашылық жүргізуге мүмкіндіктердің жеткіліксіз болуы, ғаламшарда қоныстанатын бос аумақтардың пайда болуы, мемлекеттің тиімсіз басқаруы нәтижесінде өмір сүру жағдайының төмендеуі, экономикалық дағдарыс, жұмыссыздық, діни алауыздық, елдер арасындағы соғыс пен азаматтық қақтығыстар, ойрандау, кемсітушілік пен геноцид, өздерінікіне қарағанда дамыған елдерде табыс көзін іздеу болуы мүмкін және тізімді жалғастыра беруге болады.

Э.д. әлем халықтарының көбіне тән. КСРО құлағаннан кейін бұрынғы Кеңес Одағының көптеген халықтары әртүрлі мемлекеттерге шашырап кетті. Олардың ішінде алдымен айта кететіні әзірбайжандықтар, грузиндер, молдавандар,

украиндар, өзбектер, тәжіктер және т.б. 1991 жылы КСРО құлағаннан кейін орыстардың 18%-ы Ресейден тыс жерде қалды. Ресейлік халықтар ішінен ең дисперстік түрде тұратындар орыстар, татарлар, басқа Еділ бойы халықтары, шешендер, ұңғыштар және Дағыстанның кейбір халықтары.

Қазақстандағы жағдай біршама басқаша. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанға миллионға жуық этникалық қазақтар оралды. Ұжымдастыру жылдары олар жандарын сақтау үшін көптеген шетелдерге дисперстік түрде бытырап кетуге мәжбүр болды. Сонымен қатар, Қазақстанда жер аударылған кәрістердің, немістердің, күрділердің және басқа халықтардың үлкен топтары жайыла орналасқан (қар. *Бөлінген халықтар, Этностық анклав, Депортация, Иммиграция, Мигрант, Ұлттық ашылық, Эмиграция*).

ЭТНОСТЫҚ КӨШІ-ҚОН (лат. *migratio* – қоныс аудару, ор. *этническая миграция*, ағыл. *ethnic migration*) – түрлі себептермен қабылдаушы мемлекеттің аумағында уақытша жұмысқа орналасу немесе жаңа жерде орнығып қалу және азаматтық алу мақсатында өз мемлекетінен кетіп жатқан түрлі этностық қауымдастықтар өкілдерінің жер ауыстыруы (қар. *Мигрант*). Э.к. себебі халықтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының біркелкі болмауы, ұлттық езгі немесе құқық теңсіздігі, жеке халықтардың арасындағы әскери қақтығыстар, діни қуғындар (егер дін этностық қатыстылықпен сай келсе) және басқалар болуы мүмкін. Э.к. жағымды әсерімен қатар, аймақтық қабылдаушы қоғамдарға қарама-қайшы әсері көбінесе этностық сипаттағы әлеуметтік жаңа проблемалардың алға тартылуымен байланысты болады. Бұл салада жаңа проблемалардың пайда болуынан көші-қон үдерістері мен олардың реттелу дәрежесін арттыру және басқаруды жақсартуға қатысты қоғамдық қажеттіліктер күшейе түседі. Э.к. басты проблемаларының бірі бейімделу мен *Мигранттардың Интеграциясы* болып табылады. Мұның шешімін әсіресе, шекаралық аймақтардың, мегаполистердің

анклавтануын, осыдан туындайтын әлеуметтік-мәдени, саяси және қылмыстық тәуекелдерді барынша азайтудан (дұрысы – болдырмаудан) және *Мигранттардың* бейімделуімен айналысатын механизмдер мен құрылымдарды құрудан табуға болады (қар. *Иммиграция*).

ЭТНОСТЫҚ ҚАҚТЫҒЫС (лат. *Conflictus* – қақтығыс; ор. – *этнический конфликт*; ағыл. *ethnic conflict*) – қарама-қарсы мүдделердің қақтығысы; қақтығыстағы тараптардың бірі я бірнешесі этностық негізде немесе этнос атынан ұйымдасып, әрекет етсе, мемлекет ішіндегі немесе мемлекетаралық деңгейдегі азаматтық қарсылық. Э.қ., әдетте, қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің және шекаралық мәселелердің шешілмеуінің нәтижесінен шығады. Жергілікті элита өкілдерінің жауапкершіліксіз мәлімдемелері мен әрекеттерінің кесірінен, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарындағы, youtube, интернеттегі сөздердің кесірінен де жиі болады.

Э.қ. себептері әр түрлі болуы (саяси, аумақтық, әлеуметтік-экономикалық, ресурстық, тарихи-мәдени) және көмескі түрде де, ашық зорлықты қақтығыс түрінде де өтіп жатуы мүмкін. Э.қ.-тың кең тараған түрлері – жікшілдік қақтығыстар. Мұндайда этностық азшылық өзі өмір сүретін мемлекеттен бөлініп, өз мемлекеттерін құруға әрекет етеді. Қақтығыстардың мұндай түрлерінен (топ мемлекетке қарсы тұратын) басқа тағы бір көрінісі – екі я одан көп этностық топтардың арасында болатын, көбінесе айналып келіп отырып озбырлыққа апарар, тым қатыгездікке айналатын түрі. Э.қ. трансформациясын болдырмаудың тәсілдері мен механизмдері этносаясаттанудың ішкі пәні деп санауға болатын қақтығыстанудың (конфликтологияның) негізін түзеді.

Этностық топтың санасында өзінің экономикалық және әлеуметтік амандығы үшін қауіптену, ұлттық құқықтарға келетін нұқсаннан, өзіндік, мәдениет пен тілдік қасиеттерден айрылудан қорқу тоғысса, Э.қ. этностықты

барыншасаясиландырудан туатын бейқұқықтық шиеленіс ахуалына айналады. Қақтығыс алдындағы ахуал, әдетте, мынадай кезеңдерден өтеді: этностық топтың негізгі көпшілігін жұмылдыру, сонан соң саясиландыру. Э.к. көбінесе форма жағынан ғана «ұлттық» болып шығады, шын мәнінде, оның негізінде түрлі «көсемдер» бас пайдасына немесе саяси мақсатына пайдаланатын шешілмеген экономикалық және әлеуметтік түйткілдер жатады.

Э.к. «таза күйде» сирек болады. Әдетте, экономикалық, әлеуметтік-саяси, этностан тыс басқа да себептермен шығып, қақтығыс егер мәселе, әрине, түрлі ұлттық-мемлекеттік түзілімдердің қарсы тұруы немесе жұрттың түрлі этностық топтарының мемлекет ішіндегі қақтығыстары туралы болса, кейінгі сатыларында қақтығыс этностық сипат алады. Бұл дегеніміз адамдар топтарының арасындағы әлеуметтік, саяси, экономикалық қақтығыстарда олар бір-бірімен этностық белгілер бойынша бірегейленеді дегенді білдіреді.

Шамасы жағынан, әлеуметтік маңызы, тегі, «жасы», шиеленістілігі жақтарынан әр басқа болғанмен, Э.к. этносты жұмылдыруға жәрдемдесетін «қорытынды табиғатына» келіп саяды. Мұның тамыры тереңде, қандай да бір ұлттың я этностық топтың құқығының, ұлтаралық қатынастағы әділет пен теңдіктің бұзылуында жатыр. Э.к. көпұлтты, полиэтностық мемлекетте шеткері этностық топтардың құр мақрұм қалуының, «орталық» пен этноұлттық «шеткеріліктің» бірдей дамымауы мен бірдей заманауиланбауының нәтижесі де болуы мүмкін. Мұндай жағдайда түрлі этностық топтар арасында ұжымдық этноұлттық қысымшылық ретінде ұғынылатын экономикалық теңсіздік этностық ынтымақтың қалыптасуы мен бой көрсетуінің себебіне айналады.

Э.к. өз динамикасы болады. Оған анағұрлым тән болып келетін тұстар:

Біріншіден, неғұрлым белсенді күштердің қосылуы, күрес тәжірибесінің жинала түсуі есебінен қақтығыстың бірте-бірте күшеюі;

Екіншіден, түйткілді ахуалдардың көбеюі мен бастапқы түйткілді ахуалдың тереңдеуі. Қақтығыстың күшейе түсуіне қарай жаңа талаптарды алға тарту, кінә қою да көбейеді, бастапқы проблема дәлел, айғақтармен күшейе түседі;

Үшіншіден, қатысушылардың белсенділігінің артуы, қақтығыстың сипатын қатайту, қақтығысқа жаңа адамдарды тарту;

Төртіншіден, қақтығыстағы әрекеттесумен қатар жүретін эмоционалдық ширығыстың үдей түсуі, бұл – қақтығысқа қатысушылардың мінез-құлығына жұмылдырғыш та, іріткіш те ықпал жасайды. Э.қ. күшейген сайын антипатия мен дұшпандық сезім күшейе түседі.

Бұған сылтау мен себеп әрдайым табылады.

Бесіншіден, ымыра қарсыластың тізе бүгуі ретінде қабылданса, қақтығысқа қатысушы тараптардың әрқайсысы «жеңіске жетуге» ұмтылса, Э.қ. «сыртқы жаудың» тұрақты бейнесін жасау тән болып келеді.

Алтыншыдан, Э.қ., әдетте, интернационалдандыру, яғни қақтығысқа үшінші бір тарапты немесе халықаралық ұйымдарды тарту немесе олардың қақтығысты реттеуі, тән болып келеді. Қақтығыстың көпқырлы сипатына байланысты оқиғаға ықпал етуге мүмкіндік беретін реттеудің құқықтық жолынан бастап әлеуметтік-психологиялық жолына дейінгі түрлі тәсілдер қолдану қажет болады.

Әлеуметтік-экономикалық кемелдіктің кез келген сатысында тұрған ел Э.қ. душар болуы мүмкін. Бұған Канада, Испания, Югославия, Ауғанстан, Шри Ланка, Руанда, Уганда және басқа елдердегі оқиғалар мысал бола алады. Сарапшылардың бірнеше рет жасаған болжамдары бойынша, Э.қ. бұдан ары да әлемдік тәртіп пен халықаралық қатынастарға ықпалы арта түспек (қар. *Кемсіту /Дискриминация/, Терроризм, Радикализм, Нәсілшілдік*).

ЭТНОСТЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚ (ор. *этническая общность*, ағыл. *ethnic community*) – біртілмен, территориямен,

мәдени дәстүрлермен, психикалық болмыстың ортақтығымен байланысқан, сондай-ақ өздерінің біртұтастығын сезінетін және өздерін басқа мәдени қауымдастықтардан ажырататын адамдар қауымдастығы ретінде түсіндіріледі (қар. *Этносытқ топ, Этнос, Этностық мифология*).

ЭТНОСТЫҚ МӘДЕНИЕТ (ор. *этническая культура*, ағыл. *ethnic culture*) – этностық арнайы ерекшеліктері бар, ажыратушылық қызметатқаратын құрылымдардың мәдени элементтерінің жиынтығы. Э.м. адамзат мәдениетінің алуан түрлілігінің негізгі формасы болып табылады, тірліктің биологиялық формадан тыс алуан түрін, адамның қоршаған ортаға бейімделуге бағытталған қарекетін бейнелейді. Э.м. – этнос мәдениетінің ең маңызды сипаты, сол этносқа жекелеген өкілдері арқылы, орнықты топтары арқылы тән болып келетін мәдени игіліктің жиынтығы. Мұнда осы игіліктің құрылымының түрлі элементтерінің арнайы, этностық бояуы бар манемесе бұлар этностық тұрғыдан бейтарап болып келе ме, - ол ескерілмейді. Бұған Э.м. тыс өзгееэтностық және этносаралық элементтер де енеді. Э.м. этнос мәдениетіндегі салыстырмалы рөлі кеңістік пен уақыт жағынан динамикалы, сондай-ақ мәдениеттің басқа ішкі жүйелерінде өзгеше болып келеді (қар. *Аккультураци*).

ЭТНОСТЫҚ РӘМІЗ (ор. *этническая символика*, ағыл. *ethnic symbolism*) – этносты айырып-танытушы ретінде, иелерінің этносқажататындығын білдіріп айрықшалаушы белгі ретінде қызмет атқаратын материалдық және рухани мәдениеттің құбылыстары мен элементтерінің кешені. Мысалы, жапондықтардың киіміндегі этностықнышан – кимоно, өзбектерде – сырылған шапан, кавказдықтарда – папаха, т.б. Ресейдің рәміз-нышаны – Еділ мен қайың, Жапонияның рәмізі – сакура (шие ағашы), Монғолияның (монғолдардың) символы – дала т.б. Чукчалардың символдары морж сүйектеріне қашап, ойып, бояп жасалған ою-өрнектер,

аң терісіне салынған кестелер , чумдар (күрке) және ярангілер болып саналады. Күнделікті үйреншікті өмірде «өзімдікі» және «бөтендікі» деп белгілейтін элементтер қатарына тамақтың кейбір түрлері де кіруі мүмкін (орыстарда – щи мен ботқа, украиндықтарда – борщ, палау өзбектердікі, гуляш венгрлердікі және т.б.).

Қазіргі кездегі этностық рәміздің нышандары, негізінен, рухани мәдениетте, оның ішінде құндылығы бар автостереотиптерде, материалдық мәдениеттің жеке элементтерінде, мәдениленген фольклорда, ұлттық-мемлекеттік және жергілікті геральдикада т.с.с. шоғырланған (қар. *Этностық топ, Патриотизм, Этномәдени бірлестіктер*).

ЭТНОСТЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ор. *идентификация этническая*, ағыл. *identification ethnic(al)*) – индивидтің өзінің этностық топқа жататындығын санамен сезінуі (қар. *Сәйкестендіру*). Э.с. адамның белгілі бір этностық топқа жататынын көрсететін және адамды осы топпен теңдестіретін өзгеше бір маркер болып табылады. Адамның өз этносына байланысты түсініктері, сезімдері, ниеттері, қажеттіліктерінің бүкіл жиынын қамтиды. Э.с. арнаулы мәдени ақпарат алмасудың нәтижесінен келіп шығады, табиғаты жағынан құрастырмалы болып келеді. Бұл – этностық топ мүшелерінің әлденеден бас тарта білу, әрі өзінің этностық бірегейлігін сақтау үшін басқа этнос мәдениетінен бір нәрсені қабылдай алу қабілетінің болу керектігін білдіреді. Э.с. белгілеріне тіл, тарих, салттармен қоса, құндылықтар мен нормалар, тарихи жад, дін, туған жер туралы түсінік, ортақ ата-баба туралы миф, ұлттық мінез де жатады. Э.с. – динамикалық түзіліс, уақытпен бірге өзгеріп отырады, соған орай адам этносқа тиесілігін өмір бойы қайта ойластыра алады (қар. *Сәйкестендіру*).

ЭТНОСТЫҚ СӘЙКЕСТІК (ор. *этническая идентичность*, ағыл. *ethnic identity*, грек. *ethnos* халық, тайпа

+ лат. *identicus* теңдес) – индивидтің белгілі бір *Этностық топпен, Этноспен, Халықпен* өзін-өзі теңестіруі, тиесілі етуі (қар. *Этностық сәйкестендіру, Мемлекеттік сәйкестендіру, Еуразиялық сәйкестендіру*).

ЭТНОСТЫҚ СТЕРЕОТИПТЕР (грек. *stereos* – қатты + *typos* – із, таңба, ор. *этнические стереотипы*, англ. *ethnic stereotypes*) – түрлі этностық қауымдастықтардың өкілдеріне тән адамгершілік, ақыл-ой, физикалық сапалар туралы салыстырмалы түрде алғанда тұрақты түсініктер. Э.С. – қасаң сұлбаланған, эмоциялық бояуы күшті және айрықша тұрақты пішім. Мұндай пішімі адамның өз ұлтының да, басқа ұлттың да өкілдерінің психологиялық және мінез-құлықтық ерекшеліктерін бірыңғай қарапайым деңгейде ғана білуінен, кей тұстарда дәл білмей, бұрмаланған күйде білуінен көрінеді.

Қарабайыр санада, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарында да Э.С. теріс құбылыс екендігі жөнінде пікір көбірек тараған. Бұл, біріншіден, кез келген стереотип сияқты, Э.С. да болмыстың адамдар санасындағы қасаң бейнесін көрсететіндігімен, стереотип мазмұнындағы түсініктер ырықсыз, тиянақсыз болып келетіндігімен, оны өзгертудің, қайтадан ойластырудың, әсіресе терістеудің қиындығымен байланысты. Екіншіден, теріс көзқарастың болуының себебі сонда, дүние жүзі ғылымында кемсітушілікке ұшыраған этностық азшылыққа қатысты жағымсыз стереотиптер басқасынан гөрі көп зерттелген. Үшіншіден, Э.С. негізінде екінші бір қайталама дереккөздерден алынған жанама түсініктер, бұрынғы этносаралық байланыстар тарихынан жиналған тәжірибесін кейінгі ұрпақтың субъективті тұрғыдан парықтауынан алынған жанама түсініктер жатады.

Стереотипте этнос жөнінде әуестіктен туған әділетсіз, теріс жақсы түсініктер ғана емес, ұлттың этномәдени келбетінің күшті және әлсіз жақтары туралы ақпарат та сақталады. Бұлар қандай да бір топ өкілдерінің ықпалдасуының мүмкіндіктері мен өзіндік ерекшелігі ретінде қаралады, белгілі бір ұлттың

адамдарына қатысты нақты әрекет етуге болатыны жөнінде ұйғарым жасатады, жөн-жобасын нұсқайды.

Э.С. саналы түрде жасалып, тұтастай бір елдердің, этномемлекеттік қоғамдастықтардың азаматтарының санасын «ойнатудың» құралына айналатын кездері аз емес. Мұндайда олар ұлтшыл ырым-жырымдар мен жалған сенімдердің, ұлттар арасындағы араздық пен дұшпандықтың тірегіне айналады. Әрекеттестіктің халықаралық кеңістігінде де, ел ішінде де бұған қарсы күресу қажет: оқу-ағартудың, тәрбиенің өзара түсіністік, әріптестік ахуалын туғызуға, мәдениетті дамытуға, ырым, нанымдарға қарсы иммунитет жасауға, ұлтаралық қатынастар мен мәдени ауыс-түйіске бүлдіргіш идеологияларды қолдануға қарсы тұруға қажетті барлық құрал-тәсілдерін пайдалану керек (қар. *Этнопсихология, Қоғамдықсана*).

ЭТНОСТЫҚ ТОП (ор. *этническая группа*, ағыл. *ethnic group, ethnicity*) – бірқатар себептермен этностың өзегінен ажырап, одан тыс тірлік ететін, халықтың немесе ұлттың тілінің, мәдениетінің, дінінің, тұрмысының кейбір ең маңызды ерекшеліктерін сақтаған айрықша бөлігі. Ұлттық-этностық, діни-қауымдастық, тілдік, мәдени-тұрмыстық белгілер бойынша ерекшеленіп, Э.т. субэтностық, этноконфессионалдық, этнолингвистикалық қауымдастықтар түзейді, бұлар уақыт өте келе белгілі бір этносаياسي мәртебеге талаптана бастайды.

Э.т. көптеген себептердің нәтижесінде құралады. Біріншіден, бұл кезінде тарихи отанын тастап шыққан және түрлі елдер мен өңірлерде этномәдени ареалдар құрған адамдар болуы мүмкін. Екіншіден, бұл көші-қонның, эмиграцияның, депортацияның, шегаралардың өзгеруінің салдарынан өз этносынан бөлініп кеткен адамдар қауымдастығы. Мәселен, Қазақстандағы Э.т. орыстардан, месхеттік түріктерден, украиндардан, татарлардан және көптеген басқалардан тұрады.

Э.т. көбіне оны қоршаған басқа ұлттық титулды жұртшылықтың арасындағы азшылық болып шығады. Мұндайда Э.т. өз этносымен байланысы әлсіреп, негізінен тұрақсыз, тіпті кездейсоқ сипат алады. Ұрпақтан ұрпаққа ауысқан сайын олар тұрақты түрде экономикалық, әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-психологиялық, этномәдени қарым-қатынаста бірге өмір сүретін ұлттарға сіңісіп кетеді. Әдетте жыл өткен сайын өздері ажыраған этноспен салыстырғанда ділдегі елеулі айырмашылықтар ұлғая береді. Мұның мысалын мынадан көруге болады: байырғы қазақстандық орыстар өздерінің тарихи отанына көшкенде оларды көбіне толыққанды орыстар ретінде қабылдамайды да, олардың жаңа болмысқа бейімделуі тым қиынға соғып жатады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, этностық азшылықтардың ахуалы, мәртебесі олардың әлеуметтік-саяси болмысының беріктігіне байланысты (қар. *Этносытқ анклав, Саны аз халықтар, Ұлттық азшылық, Халық санағы*).

ЭТНОСТЫҚ ТІЛ (ор. *этнический язык*, ағыл. *ethnic language*) – *Этностық топтың Тілі*, сол топпен (өзін-өзі) бірдейлестіретін тіл (қар. *Жергілікті тіл, Тұрғылықты тіл, Миноритарлық тіл, Халық, Титулды тіл, Этнос, Тіл, Диаспора тілі, Ұлтаралық қатынас тілі*).

ЭТНОСТЫҚ ФУЗИЯ (фр. *Fusion*, лат. *fusi*обалқытып *қосу*, ор. *этническая фузия*, ағыл. *ethnic fusion*) –тілі мен мәдениеті жағынан тектес бірнеше этностық дербес топтардың жаңа, анағұрлым үлкен бір этнос болып бірігуі. Мыс., шығыс славян тайпаларының (поляндықтар, древляндықтар, дреговичтер, вятичтер т.б.) көне орыс халқы болып тоғысуы. Э.ф. – этностық өзіндік сананың ауысуына алып келетін этнотрансформациялық үдеріс. Өзіндік сананы өзгертпейтін, этноэволюциялық үдеріс этностық шоғырланумен қарама-қарсы қойылып қаралады. Алайда Э.ф. мен этностық шоғырлану– бір-бірімен тығыз байланысты үдерістер. Э.ф.

уақыт өте келе этностық шоғырлануға ұласады, сондықтан нақты бір этностық үдерісті зерттегенде, бұл үдерістің Э.ф-ның соңғы сатысы әлде этностық шоғырланудың бастапқысатысы екенін тауып типологиялық сипаттама беру қиындық келтіруі мүмкін (қар. *Аккультурация, Ассимиляция, Этнос*).

ЭТНОСТЫҢ ДІЛДІЛІГІ /МЕНТАЛДЫЛЫҒЫ/ (фр. *mentalite*, лат. *Mentalis* – ақыл-ойға тән, рухани, ор. *ментальность этноса*, англ. *ethnic mentality*) – қандай да бір этностық тұтастыққа кіретін адамдардың психикалық бітімі мен дүниеге көзқарасының ерекшеліктері, тарихи дамуы барысында этностың ойлауы, сезімі мен дүниені түйсінуінің ғасырлар бойы жасалған, тарихи қалыптасқан бейнесі. Этностық дәстүрдің маңызды бөлігі болғандықтан этнос ділі әлем туралы идеялардың, көзқарастардың, түсініктердің, бағалаудың, талғамның, мәдени канондардың, ойды жеткізу тәсілдерінің иерархиясы түрінде көрінеді.

Белгілі бір типтегі ділді түсіну үшін мәдени контексті бар мүмкіндігінше кең қамтып талдау қажет: бұған мәтіндер мен материалдық мәдениет дүниелері, әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастар, тұрмыс пен тарих, күнделікті тірлік – бәрі де кіреді. Социум идеологиясын ұғыну онда болып жатқан үдерістердің бәрін дұрыс бағалауға, оның мүшелерінің мінез-құлықтарын лайықты қабылдауға және олар шығарған мәдени феномендерді тереңірек ұғуға көмектеседі, ал қоғам мен өркениеттің дамуының қазіргі кезеңінде мұның маңызы баға жеткісіз (қар. *Патриотизм, Толеранттылық, Этнос*).

ЭТНОТІЛДІК АХУАЛ (грек. *ethnos* халық, тайпа + тіл және лат. *situacio* жағдай, хал, ахуал, ор. *этноязыковая ситуация*, ағыл. *ethnolinguistic situation*) – мемлекеттің, әкімшілік-саяси құрылымның, аумақтық бірлестіктің, өңірдің шегіндегі этностар мен тілдердің жағдайы мен иерархиясы. Э.а. объективті талдау үшін тілдердің функциясын талдау аздық етеді. Тілдерге деген қатынас, азаматтық, этностық

және тілдік тұрғылардан өзін-өзі сәйкестендіру, этносаралық қатынастардың шиеленісу дәрежесі, конфессиялық ықпалдың дәрежесі, тілдік шиеленістердің болып қалу мүмкіндігі, тілді меңгеру деңгейі тағы басқа көптеген жайттар ескерілуге тиіс (қар. *Сәйкестілік (Идентификация), Этностық топ, Этностық бірдейлесу, Этнолингвистика, Этнос, Тілдік ахуал, Тілдік сана*).

ЭТНОҰЛТТЫҚ САЯСАТ (ор. *этнонациональная политика*, ағыл. *ethnic-national politics*) – *Этносаясатпен* бірдей; мемлекеттің ұлттық саясатының этносаралық қатынастарды реттеуге, үйлестіруге ұйғарылған бөлігі.

Кебір елдерде Э.с. термині шектеулі аяда ғана қолданылады. Мысалы, Ресей Федерациясында мұның орнына «ұлттық саясат» ұғымы қолданылады да, мынадай мағыналарды қамтиды: ұжымдық және дара деңгейлердегі этностық әртүрлілікке байланысты істі басқарудың мемлекеттік саясаты, этностық қауымдастықтар арасындағы қатынастарды реттеу саясаты, ел аумағында я елдің жекелеген өңірінде қоныстанған өкілдері бар мәдениет пен тілдерді қолдау мен дамыту саясаты. Ресейдегі Э.с. қозғалыстарының саясаткерлері мен белсенділерінің арасында «ұлттық саясатты» этностық азшылыққа мемлекеттің қамқорлық жасауы деп түсінетіндер аз кездеспейді. Мұның дұрыс түсінік емес екенін «ұлттық саясат» терминінің мән-мағыналық мазмұны жағынан «мемлекеттік саясат» терминімен мән-дес екендігінен-ақ байқауға болады. Сондықтан ұлттық саясат дегенде мұны мемлекеттің ұлттық, яғни, мемлекеттік мүдделерді іске асыруға арналған сыртқы және ішкі саясаты деп ұғамыз. Міне, осы себептен де мемлекеттің ішкі саясатының этностық қауымдастықтарының араларындағы, олар мен мемлекеттің арасындағы қатынастарды реттейтін саласын анықтауға «этносаясат» немесе «этноұлттық саясат» термині анағұрлым дәл келеді. Бұл аталым қазіргі қоғамдық ғылымдарда да кеңінен қолданыла бастады.

Этноұлттық саясат (этносаясат) – ғылымдағы жаңа ұғым, бір жағынан, қазіргі этностарды ішкі саясатқа және халықаралық үдерістерге тартуды білдірсе, екінші жағынан, мемлекет, саяси институттар мен партиялар өздерінің жұмыстарында этностық ерекшеліктердің факторын ескеру, пайдаланудың тәсілі әрі қажеттілік болып табылады.

Этносаясат – этностар, этностық топтар арасындағы қарым-қатынасты реттеу жолындағы қарекет. Бұл саясат тиісті саяси құжаттармен және мемлекеттің құқықтық кесімдерімен бекітіледі.

Қазақстандық ғалымдар мен сарапшылардың пікірінше, бұл саясат мемлекет пен басқа да саяси институттардың этносаралық қатынастарды реттейтін және соған байланысты шешімдер қабылдайтын, этностық үдерістерді басқаратын жұмыс екенін көрсетіп отыр. Осыған орай, біріншіден, ұлттық саясаттың жүзеге асуын қамтамасыз ететін субъектілердің құрамы кеңейтілген: бұған мемлекет қана емес, басқа да саяси институттар (партиялар, мемлекеттік емес ұйымдар, жергілікті басқару орындары, діни бірлестіктер т.с.с.) тартылған. Екіншіден, этносаясаттың функционалдық (қолданылатын) аспектілері нақты айқындалып қойған. Сөйтсе де, қоғамтанушы бірқатар ғалымдар, әсіресе этнологтар, этносаясатты мемлекеттің, оның барлық азаматының ұлттық мүдделерін қамтамасыз ететін саясат, сол мемлекеттің ішінде де, халықаралық деңгейде де іске асырылатын саясат деп есептейді. Яғни, бұл тұста ғалымдар екі ұғымды – «мемлекет» пен «ұлт» ұғымдарын – сабақтастырады. Ғалымдар осыған орай «ұлттық» деген терминдік анықтауыш пен оған анықталғыш болатын құбылыстарды мемлекеттің этносаралық қатынастар саласындағы саясатын белгілеуге лайықсыз термин деп түсінеді.

Мемлекеттіліктің тиімді жұмсалымы үшін этносаясат адамзат қоғамында шығып қалатын қақтығыстардың шешімін табудың жолы мен тәсілін анықтаудың стратегиясы ретіндегі саясатты белгілеуге, қоғамдастықтың барлық мүшелерінің

арасында қактығысқан тараптарды бітімдестіру мүмкіндігін табуға септесуге тиіс . Өйткені этносаясат – мемлекеттің бүтін саясатының, саяси партиялардың, ұйымдар мен бірлестіктердің саясатының бөлігі. Осы саясат этностық (ұлттық) мәселенің, этносаралық қатынастардың дамуының, этностардың (яғни, мемлекеттің барлық ұлтының) тілі мен мәдениетінің дамуының стратегиялық бағытын көрсетеді. Бұл бағыттың арнаулы ұлттық бағдарламалармен және мемлекет конституциясының тиісті тарауларымен бекітілуі бұлжымас қағидаға айналған.

Егер саясат дегеніміз мемлекет істеріне қатысу, саяси қарекеттің түрлерін, міндеттерін, типтері мен бағыттарын, сондай-ақ жүзеге асыруға септесетін амалдар мен әдістерді, технологиялар мен тетіктерді анықтау дейтін болсақ, онда этносаясат – этностар мен этностық топтардың мемлекет істеріне қатысуы, соған орай, мемлекеттің этностардың ісіне қатысуы, этностардың тірлігінің тұрақтылығы мен табысты дамуына, олардың мүдделері мен құқықтарының сақталуына мемлекеттік кепілдік беруге жағдай жасау (қар. *Мемлекет, Сәйкестілік, Демократия, Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі*).

ЭТНОФОР (грек. *ethnos* – халық, тайпа + италиян. *fora* – тысқары, сырт, алда; ор. *этнофор*, ағыл. *ethnofore*) – этностық мәдениет пен ұлттық психиканың дара иесі, мысалы, қазақ, орыс, беларус және т.б. Ю.Платонов бойынша, этнос өкілі, этностық сана иесі ретіндегі индивид (қар. *Этностық топ, Этнолингвистика*).

ҚАЗАҚСТАН ЭТНОСТАРЫ
(қысқаша анықтамалық мәліметтер)

*(Сүлейменова Э.Д., Садуақасова А.К.,
Шаймерденова Н.Ж., Калмыков С.К.)*

АБАЗИНДЕР, өз атауы – *абаза*.

Қазақстандағы абазиндер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 64 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 27 адам.

Абазин тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан абазиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Абазин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобының абхаз-абазин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетіндері – сүннит мұсылмандар.

АБХАЗДАР, өз атауы – *ансуа*.

Қазақстандағы абхаздар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 185 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 76 адам.

Абхаз тілі – Абхазия Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстан абхаз-дары этностық тобының экзогенді тілі.

Абхаз тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобына жатады.

Абхаз топтарының діни санасында христиандықтың, исламның және жергілікті дәстүрдегі көне нанымның сипаттары бар, елеулі бөлігі дінге бейтарап қарайды.

АВАРЛАР, өз атауы – *маарулал*.

Қазақстандағы аварлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1407 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1228 адам.

Авар тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан аварлары этностық тобының экзогенді тілі.

Авар тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының авар-цез тобының авар-анд ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін аварлардың басым көпшілігі – шафиқ мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

АВСТРИЯЛЫҚТАР: өз атауы – *остеррайхер*.

Қазақстандағы австриялықтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 45 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 61 адам.

Неміс тілі (неміс тілінің жоғарғы неміс және төменгі неміс диалектілері) – Қазақстан австриялықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Неміс тілі – Германияның ресми тілі, Австрияның, Швейцария конфедерациясының, Люксембург ұлы княздігінің, Бельгия Корольдігінің, Бельгия княздігінің, Лихтенштейн княздігінің ресми тілдері; Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; әлемдік тілдердің қатарына кіреді және БҰҰ ресми жұмыс тілінің бірі; туған тілі әр түрлі адамдардың тілдесуі үшін *lingua franca*.

Неміс тілі үндіеуропа тілдік семьясы герман тобының батыс германдық ішкі тобына жатады.

Діни санасы жағынан австриялықтар, Қазақстанның немістері сияқты, католик, лютеран, қазіргі протестанттық және басқа бағыттарды ұстанады.

АҒҰЛДАР, өз атауы – *агъул шуй, агъул*.

Қазақстандағы ағұлдар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 126 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 94 адам.

Ағұл тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан ағұлдары этностық тобының экзогенді тілі.

Ағұл тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін ағұлдар – шафиқ мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

АДЫГЕЙЛІКЕР, өз атауы – *адыге*.

Қазақстандағы адыгейлер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 130 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 87 адам.

Адыгей тілі – Адыгей Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан адыгейлері этностық тобының экзогенді тілі.

Адыгей (кях) тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг (батыс кавказдық) тобына жатады.

Қазіргі адыгейліктердің көбі, тарап кеткен басқа да адыгтар сияқты, өз-дерін мұсылманға жатқызады.

ӘЗІРБАЙЖАНДАР, өз атауы – *азербайджанлы, азери*.

Қазақстандағы әзірбайжандар саны: 78 295 адам (1999 ж.), ылығы мәліметтер бойынша, 112 547 адам (2020 жылдың басы).

Әзірбайжан тілі – Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі; Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан әзірбайжандары этностық тобының экзогенді тілі.

Әзірбайжан тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының оңтүстік-батыс оғыз тармағына кіреді.

Барлық әзірбайжанның тоқсан пайыздайы шейіт мұсылмандарға жатады, ал сүннит мұсылмандығындағы аздаған әзірбайжандар ханафи мазхабын ұстанады.

Этностық топтың шағын қоныстануы Түркістан облысында 16,62%, Алматы облысында 15,77%, Жамбыл облысында 11,44% және Алматы қаласында 12,39%, Шымкент қаласында 16,06% кұрайды¹ (2020 жылдың басы).

Қазақстан аумағында әзірбайжан ұлттық-мәдени бірлестіктері және олардың бөлімшелері қалалар мен аудандарда жұмыс істейді.

АЛБАНДАР, өз атауы – *икиптар*.

Қазақстандағы албандардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 46 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 459 адам. Соңғы жылдары құрылыс жұмысшылары мен олардың отбасыларының есебінен он есе көбейді.

¹ Бұл жерде және төменде жеке этностар бойынша Қазақстан Республикасының халық саны 2020 жылдың басына сәйкес беріледі. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика Министрлігінің Статистика жөніндегі Комитет.

Албан тілі – Албан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан албандары этностық тобының экзогенді тілі.

Албан тілі үндіеуропа тілдері семьясының оқшауланған тіліне жатады.

Діни сенімі жағынан алғанда, Албаниядан келген албандықтар христиандықты (православие, католик) ұстанады, едәуір бөлігі – мұсылмандар. Сербияның Косово автономиясынан шыққан албандықтардың басым көпшілігі – сүннит мұсылмандар.

АЛЕУТТЕР, өз атауы – *алеут*.

Қазақстандағы алеуттердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 8 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 4 адам.

Алеут тілі – Қазақстан алеуттерінің эндогенді тілі.

Алеут тілі палеоазиаттық тілдері семьясының эскимос-алеут тобына жатады.

Дінге сенетін алеуттер православиені ұстанады.

АЛТАЙЛЫҚТАР, өз атауы – *алтай кижи*, еск. *ойрот*.

Қазақстандағы алтайлықтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 462 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 210 адам.

Алтай тілі – Алтай Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан алтай-лықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Алтай тілі – алтай тілдері семьясының түркі тобы шығыс-ғұн тармағының қырғыз-қыпшақ тобына жатады.

Алтайлықтардың дәстүрлі діні – шамандықты. XIX ғасырдың соңында Алтайға православие миссионерлері келді. XX ғасырда алтайлықтардың арасында ламаизмнің бір түрі ретінде бұрқандық кең тарайды. Солай бола тұра шамандық жолын ұстануға ден қойылады.

АМЕРИКАЛЫҚТАР, американдықтар АҚШ.

Қазақстанның американдықтар саны: 411 адам (2009ж. мәліметтер бойынша).

Тілі. Ағылшын тілінің американдық нұсқасында айтылады. Солтүстік, оңтүстік және Батыс диалектілер мен сөйлеушілер ерекшеленеді. Латын негізіндегі жазу.

Діні. Сенушілердің көпшілігі протестанттар (баптизм, елуінші, методизм, англиканство, лютеранство, пресвитерианство), бөлігі-католиктер. Басқа діндер-православие, иудаизм, буддизм, даосизм және т.б., жаңа діни қозғалыстар.

АҒЫЛШЫНДАР, самоназвание – *инглиш*.

Қазақстанда 191 адам тұрады (2009 ж.).

Тілі. Ағылшын тілі - әлемдегі ең кең таралған. Үнді еуропалық тілдік отбасының неміс тармағының Батыс тобына жатады. Лондон диалектінің негізінде жазбаша әдеби тіл. Ұлыбритания, АҚШ, Австралия, Жаңа Зеландияның ресми тілі. Канаданың (французмен қатар), Ирландияның (Ирландиямен қатар) мемлекеттік тілдерінің бірі. БҰҰ алты ресми және жұмыс тілдерінің бірі. Ағылшын тілінің Британдық және американдық нұсқалары бар. Ұлыбританияда көптеген диалектілер бар, оның ішінде шотланд, солтүстік, батыс, шығыс, оңтүстік және басқалар.

Діні. Көптеген ағылшын-протестанттар-англикандар, католиктер және басқалар.

АРАБТАР, өз атауы – *ал-араб*.

Қазақстандағы арабтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 533 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 717 адам.

Араб тілі – барлық араб елдерінің, Сомали Демократиялық Республикасының, Джубити Республикасының ресми тілі. БҰҰ-ның ресми және жұмыс тілдерінің бірі; Қазақстан арабтары этностық тобының экзогенді тілі.

Араб тілі афразиялық немесе семит-хамит ірі тілдер семьясының семит тармағына жатады.

Қазақстанда өмір сүретін арабтардың көбі сүннит мұсылмандар, шейіттікті ұстанатындары да бар.

АРМЯНДАР, өз атауы – *хай*.

Қазақстандағы армяндар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 14 758 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 13776 адам.

Армян тілі – Армения Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан армяндары этностық тобының экзогенді тілі.

Армян тілі – үндіеуропалық тілдер семьясының оқшауланған тілі.

2014 жылғы мәлімет бойынша ұйыса қоныстануы – Алматы қаласында – 2069 адам, Астанада – 1119 адам, Қостанай облысында – 1695 адам, Солтүстік Қазақстанда – 1353 адам.

Қазақстан Республикасының барлық қалаларында армяндардың өз мәдени орталықтары бар.

Армяндардың көбі христиандықтың ең бір көне бағыты миофизит апостол шіркеуінің бағытын ұстайды. Армяндардың аздаған бөлігі православие мен католиктік бағыттарға сенеді.

АССИРИЯЛЫҚТАР (АЙСОРИ, АСОРИ), өз атауы – *сураи, халдеи*.

Қазақстандағы ассириялықтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 371 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 186 адам. Көне заманда ассириялықтар әуелі Месопотамияны мекен етіп, арамей тілінде сөйлеген. Қазіргі уақытта дүние жүзіне ең көп шашыраған халықтың бірі болып есептеледі.

Ассирия тілі – Қазақстан ассириялықтары этностық тобының эндогенді тілі.

Ассирия (жаңа ассириялық, айсорлық) тілі семит-хамит тілдері семьясының арамей тобының солтүстік-орталық ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін ассириялықтардың көбі – христиандар. Қазақстандағы ассириялықтар Шығыстың ассириялық шіркеуіне, Халдей католиктік шіркеуіне немесе православиеге жатуы мүмкін.

АУҒАНДЫҚТАР, өз атауы – *пуштун, паштан, пахтан*.

Қазақстандағы ауғандықтардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 491 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 943 адам.

Пушту – Ауғанстанның ресми тілі (дари тілімен қатар); Қазақстан ауғандары этностық тобының экзогенді тілі.

Пушту (пашто, ауған тілі) үндіеуропалық тілдер семьясы иран тармағының шығыс-иран тобына жатады.

Кейбір облыстарда Ауған ұлттық-мәдени бірлестіктері бар (Солтүстік Қазақстан, Алматы облысы).

Үстем діні – сүнниттік ислам, оған жұртының 90%-ы берілген. Ауғандықтар арасында будданы, зороастризмді ұстанатындар, шетелдік діндестермен байланысы бар синкретикалық нанымдарға сенетіндер де (йезидтер) бар.

БАЛҚАРЛАР, өз атауы – *таулула* – «горцы», *малкъар халкъ, маллкъарлы*.

Қазақстандағы саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2079 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1847 адам.

Қарашай-балқар тілі қолданылады, Кабарда-Балқар Республикасының мемлекеттік тілі болып саналады, Қазақстан балқарлары этностық тобының экзогенді тілі.

Қарашай-балқар тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-половец ішкі тобына жатады.

Қазіргі уақытта балқарлардың басым көпшілігі – сүннит мұсылмандар. Күнделікті санада жарылқаушы құдайларға, сиқыршылыққа, табиғаттың киелі құбылыстарына деген сенім де сақталып қалған.

БАШҚҰРТТАР, өз атауы – *башқұрт*.

Қазақстандағы башқұрттардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 23 247 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 16 674 адам.

Башқұрт тілі – Башқұртстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан башқұрттары этностық тобының экзогенді тілі.

Башқұрт тілі алтай тілдері семьясының түркі тобы батыс ғұн тармағының қыпшақ-бұлғар ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін башқұрттар, әдетте, сүннит мұсылмандар.

2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша башқұрттардың шоғырланып ықшам қоныстануы Қарағанды облысында (23,05%), Қостанай облысында (22,55%), Ақмола облысында (11,32%) байқалады. Қазақстанның барлық ірі қалаларында башқұрттардың мәдени орталықтары бар.

БЕЛОРУСТАР, өз атауы – *беларус*.

Қазақстандағы белорустардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 111 927 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 61 449 адам, ал 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 53 440 адам.

Белорус тілі – Беларусь Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан белорустары этностық тобының экзогенді тілі.

Белорус тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының шығыс славян ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін белорустар, негізінен, православиені ұстанады.

2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша белорустардың шоғырланып ықшам қоныстануы Қостанай облысында (23,55%), Қарағанды облысында (19,74%), Ақмола облысында (17,99%), Солтүстік Қазақстан облысында (9,86%) байқалады.

90-жылдардың соңында белорус ұлттық-мәдени орталықтары Павлодар, Өскемен, Астана, Қостанай, Қарағанды, Көкшетау, Петропавл қалаларында пайда болды. 2013 жылы Қазақстанда 12 белорус ұйымы тіркелді.

БЕЛУДЖДЕР, өз атауы – *балуи, балои*.

Дәстүрлі көшпелі мәдениеті және дамыған тайпалық бөлінуі бар иран халқы.

Қазақстандағы белудждердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 33 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 137 адам.

Белудж (балочи) тілі – Қазақстан белудждері этностық тобының эндогенді тілі.

Белудж (балочи) тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік-батыс тобына жатады.

Діни сенімі жағынан белудждер – ханафи мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

БОЛГАРЛАР, өз атауы – *болгар*.

Қазақстандағы болгарлардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6195 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 4487 адам.

Болгар тілі – Болгария Республикасының ресми тілі; Еуропа Одағындағы 24 ресми тілдің бірі; Қазақстан болгарлары этностық тобының экзогенді тілі. Болгар тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобына жатады.

Болгарлардың көбі (80%-ы) – христиандар, көбі православиені ұстанады.

2014 жылғы мәлімет бойынша ұлттың шоғырланып ықшам қоныстануы Павлодар облысында (911 адам), Ақтөбе облысында (687 адам) байқалады. Қазақстанның барлық ірі қалаларында болгарлардың мәдени орталықтары бар.

БУРЯТТАР, өз атауы – *бурят, буряад*.

Қазақстандағы буряттардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 553 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 341 адам.

Бурят тілі – Бурят Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстан буряттары этностық тобының экзогенді тілі.

Бурят тілі алтай тілдері семьясының монғол тобының ерін үндестігі бар агглютинативті типтегі тілдеріне жатады.

16 ғасырдан бастап буряттарда гэлуг немесе «шара шажан» (сары дін) мек-тебінің тибеттік буддизмі кең тарады, бұл наным-сенім тәжірибесінде осы уақытқа дейін сақталған буддизмге дейінгі шамандықпен араласып кеткен.

ВЕНГРЛЕР, өз атауы – *мадияр, мажар*.

Қазақстандағы венгрлердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 440 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 363 адам.

Венгр тілі – Венгрия Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтағы 24 ресми тілдердің бірі; Қазақстан венгрлері этностық тобының экзогенді тілі.

Венгр тілі оралдық тілдер семьясының угор тармағының фин-угор тобына жатады.

Діни сенімі бойынша венгрлер – католиктер, протестанттар мен православиеліктердің саны да едәуір.

Кейбір облыстарда (Алматы облысы) венгр ұлттық-мәдени орталықтары бар.

ВЕПСТЕР, өз атауы – *вепса, бенса, лудиникад, тягалажет*.

Қазақстандағы вепстердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 30 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 1 адам.

Вепс тілі – Қазақстан вепстері этностық тобының эндогенді тілі. Вепс тілі фин-угор тілдері семьясының фин-балтық тармағының солтүстік тобына жатады.

Дінге сенетін вепстер 12 ғасырдан бері православиені ұстанады.

ВЬЕТНАМДАР, өзін - өзі тану-вьет, кинь.

Қазақстанда Вьетнам этносының 35 өкілі тұрады (2009 ж. мәліметтер бойынша).

Тілі. Заманауи в.вьет-Монг тілдік тобына жататын Вьетнам тілінде сөйлейді аустро-азиялық тілдік отбасы.

Діні. Буддистер, даос, конфуциандықтар, католиктер мен протестанттар бар.

ГАГАУЗДАР, өз атауы – *гагауз*.

Қазақстандағы гагауздардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 678 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 490 адам.

Гагауз тілі – Гагаузияның мемлекеттік тілі (молдаван және орыс тілдерімен қатар); Қазақстан гагауздары этностық тобының экзогенді тілі.

Гагауз тілі алтай тілдері семьясының түрік тобының оңтүстік батыс ішкі тобына (оғыз ішкі тобына) кіреді.

Дінге сенетін гагауздардың көбі – православиеліктер.

ГОЛЛАНДЫҚТАР, нидерландықтар, өз атауы – *холандерс*.

Қазақстандағы нидерландықтар саны: 2009 жылғы мәлімет бойынша 46 адам.

Нидерланд тілі – француз тілімен қатар Нидерланд Корольдігінің мемлекеттік тілі; Бельгия Корольдігінің, Суринам және нидерландтық Антиль аралдарының ресми тілдерінің бірі; Еуропа Одағының 24 ресми тілінің бірі; Қазақстан нидерландықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Нидерланд (голланд) тілі – үндіеуропалық тілдер семьясының герман тармағының батысгерман ішкі тобының төменгі неміс тармағына жатады.

Голландтықтардың шамамен жартысы өздерін христианға жатқызады: олар– католиктер мен протестанттар, негізінен, кальвинистер мен лютерандар. Осындай шамада (жартысына жуық) голландықтар өздерін дінге қатысты емеспіз деп санайды.

ГРЕКТЕР, өз атауы – *элин*.

Қазақстан гректерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 12703 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 8819 адам. Қазақстандағы грек тобы Краснодар аймағынан (1942 ж.), Қырымнан (1944 ж.), Грузиядан (1949 ж.) зорлықпен жер аударылған гректерден құралады, өздерін тек Түркияның солтүстік батысындағы понтийлік гректермен ғана емес, сонымен қатар Балқан гректерімен де теңестіреді.

Грек тілі – Грекияның ресми тілі; Кипр Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі. Грек тілі үндіеуропалық тілдер семьясының оқшауланған тілі болып есептеледі.

Қазақстан гректерінің экзогенді тілі. Соңғы жүзжылдықта понтийлік гректердің көбі шашырау мен күштеп жер аудару барысында ескі грек тілінің диалектісі ретіндегі понтий тілінен айрылды. Қазақстан гректерінің бір бөлігі қазіргі грек тілін меңгерген, алайда көбі орыс тілінде сөйлеуге көшкен.

Қазіргі гректердің бәрі – христиандар, басым көбі православиені, кейбірі католиктікті ұстанады. Осман басқыншылығы кезеңінде исламды қабылдаған мұсылмандары да бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша этностық топтың шоғырланып ықшам қоныстануы Қарағанды облысында (1819 адам), Жамбыл облысында (1035 адам), Оңтүстік Қазақстан облысында (1033 адам) байқалады.

Қазақстанның ірі қалаларының бәрінде гректердің мәдени орталықтары бар.

ГРУЗИНДЕР, өз атауы – *картвел*.

Қазақстандағы грузиндердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 5361 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 5358 адам.

Грузин тілі – Грузияның мемлекеттік тілі; Қазақстан грузиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Грузин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының картвелтобына жатады.

Дінге сенетін грузиндердің көбі – Грузин Апостолдық автокефалды (дербес) православие шіркеуіне біріктірілген православиеліктер. Грузиндердің ішінде саны жағынан мұсылман қауымдастығы (Аджария) екінші орын алады (400 мың адам). Грузияда католиктер көп емес (100 мың адам).

Кейбір облыстарда (Оңтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында) грузин этномәдени орталықтары бар.

ГРУЗИЯЛЫҚ ЕВРЕЙЛЕР, өз атауы – *карвел эбраел* (қазақ тіліндегі сөзбе-сөз аудармасы «грузиялық еврейлер») – бабалары біздің дәуірімізге дейінгі заманда Грузия жеріне келген, осы күнге дейін еврейлердің иудаизм дінін ұстайтын этноконфессиялық топ.

Грузиялық еврейлердің Қазақстандағы саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 18 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 23 адам.

Қазіргі грузиялық еврейлер грузин тілін ана тілім деп санайды да, осы тілде сөйлейді.

Грузин тілі – Грузияның мемлекеттік тілі; Қазақстан грузиндері этностық тобының экзогенді тілі, иберий-кавказ тілдері семьясының картвелтобына жатады.

Грузиялық еврейлер жазуда да грузин әліпбиін қолданады. Иврит элементтерінен кейде іскери тілдесімде, саудада киврули жаргоны пайдаланылады, бұл жаргонды пайдалануды отбасылық дәстүрмен кейбір әлеуметтік-кәсіби топтар жалғастырып отыр.

Өзін-өзі діни сәйкестендіру грузиялық еврейлердің санасынан нық орын алған. Иудаизм бір құдайға сенетін ибрахимдік деп аталатын үш діннің ішіндегі ең көнесі болып саналады, ибрахимдік діндерден, христиандық, буддашылдық пен ислам сияқты әлемдік діндерден өзгешелігі – бірұлттық (еврейлік) дін ретінде бағаланады.

ДАРҒЫНДАР, өз атауы – *дарғын, дарганти*.

Қазақстан дарғындарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 879 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 826 адам.

Дарғын тілі – Дағыстанның мемлекеттік тілдерінің бірі; Қазақстан дарғындары этностық тобының экзогенді тілі.

Дарғын тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лак-дарғын ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін дарғындар сүнниттік исламның шафиқ мазхабын ұстанады.

ДОЛҒАНДАР, өз атауы – *долган(дулган), тыа-кыхи, саха*, ертеректе *дон-гот, адян (эдигэн), карын-туо* ру-тайпа аттарымен белгілі болған.

Қазақстандағы долғандар саны: 1999 ж. мәліметтер бойынша 25 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 3 адам.

Долған тілі – Саха (Якутия) Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстан долғандары этностық тобының экзогенді тілі.

Долған тілі алтай тілдері семьясының түркі тіліне жатады. Дінге сенетін долғандар православиені ұстанады.

ДҮНГЕНДЕР, өз атауы – *лохуэй, хуэй, хуэйцзу*.

Қазақстан дүнгендерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 36945 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 74 409 адам.

Дүнген тілі –Қазақстан дүнгендері этностық тобының экзогенді тілі. Хуэйлар, яғни дүнгендер – ханафи мазхабындағы сүннит мұсылмандар.

2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша халықтың шоғырланып ықшам қоныстануы Жамбыл облысында (80,28%), Алматы облысында (1,66%), Алматы қаласында (14,76%) байқалады.

Қазақстанның ірі қалаларының барлығында дүнгендердің ұлттық-мәдени орталықтары бар.

ЕВРЕЙЛЕР, өз атауы – *иегудим; айд, айид*.

Қазақстандағы еврейлердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 6745 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 3262 адам.

Көне тіл иврит семит-хамит тілдері семьясының семит тобына жатады. Қайта қалпына келтіріліп қазір қолданылып жүрген иврит тілі Израильдің (араб тілімен қатар) ресми тілі; Қазақстан еврейлерінің экзогенді тілі.

Еврейлердің тағы бір тілі – идиш – үндіеуропалық тілдер семьясының герман тобының басты германдық ішкі тобына

жатады, мұны ашкеназдық еврейлер қолдайды. Идиш тілі Қазақстандағы еврей диаспорасының эндогенді тілі.

Еврейлердің дәстүрлі діні – иудаизм. Дүние жүзіне кең тараған еврейлердің көбі діни ортодокстар болып саналмайды, алайда кейбір рәсім-салттар мен ұсынылған өмір ережелерін ұлттық дәстүр ретінде сақтайды.

Қазақстанның аумағында еврей этномәдени облыстық бірлестіктері, ал қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ЖАПОНДАР, өз атауы – *нихондзин*.

Қазақстандағы жапондар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 35 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 46 адам.

Жапон тілі – алтай тілдері семьясының арасындағы оқшауланған тіл болуы ықтимал.

Жапон тілі – Жапонияның ресми тілі; Қазақстан жапондарының экзогенді тілі.

Синтоизм, синто (жапон. 神道 Синто: «құдайлар жолы») - Жапониядағы дәстүрлі дін.

ИЖОРЛЫҚТАР, өз атауы – *ингры, инкерикот, харьяляйн, изури*.

Қазақстандағы ижорлықтар саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 1 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 1 адам.

Ижор тілі – Қазақстан ижорлықтары этностық тобының эндогенді тілі. Ижор тілі – оралдық тілдер семьясының фин-угор тобының балтық-финбұтағының солтүстік тобына жатады.

Ижорлықтар негізінен православиеліктер.

ИНГУШТАР, өз атауы – *галгай, вайнах*.

Тарихи жағынан Солтүстік Кавказда қоныстанған халық.

Қазақстандағы ингуштардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 16900 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 15607 адам.

Ингуш тілі – Ингуш Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан ингуштары этностық тобының экзогенді тілі.

Ингуш тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах ішкі тобына жатады.

Жазуы кириллицаға негізделген.

Діни сенімі бойынша ингуштардың – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша, бұлардың үлкен қоныстары Ақмола облысында – 4769 адам, Павлодар облысында – 1747 адам, Солтүстік Қазақстан облысында – 762 адам, Алматы қаласында – 2487 адам, Астана қаласында – 2427 адам.

Қазақстан аумағында ингуштардың облыстық ұлттық-мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ИСПАНДЫҚТАР, самоназвания-эспаньолес.

Испандықтар саны: 41 адам (2009 ж.мәліметтер бойынша).

Тілі. Испан тілі жатады романской тобы индоевропейской отбасы тілдері. Арагон, Астурия, Кастиль, леонский және т.б. диалектілер бар. Латын әліпбиі негізіндегі жазу.

Діні. Испандықтар негізінен католиктер.

ИТАЛИЯЛЫҚТАР, самоназвания-италиани.

Қазақстанның итальяндықтарының саны: 209 адам (2009 ж.мәліметтер бойынша).

Тілі. Италиян тілі үндіеуропалық тілдердің романдық тобына жатады. Диалектілердің үш тобы бар (Солтүстік, Орталық, Оңтүстік). Әдеби тіл 14 в.Тоскан диалектінің негізінде қалыптасты. Латын графикалық негізіндегі жазу.

Діні. Италиялықтардың басым бөлігі-католиктер.

КАРЕЛДЕР, өз атауы – *карьяла, карьелайне*.

Негізінен Ресейдің Карелия Республикасында, Ленинград, Тверь облыстарында, Финляндияның шығысында мекен ететін фин-угор халқы.

Қазақстан карелдерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 411 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 518 адам.

Карел тілі – Қазақстан карелдері этностық тобының экзогенді тілі.

Карел тілі оралдық тілдер семьясының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының солтүстік тобына жатады.

Дінге сенетін карелдердің көбі – православиеліктер, ал Финляндиядағылар лютерандық пен православиені ұстанады.

КЕТТЕР, өз атауы – *кет, кето*; еск. – *остяктар, енисейліктер (Енисейостяктары)*.

Сібірдің тұрғылықты саны аз халқы, Краснояр өлкесінің солтүстігін мекен етеді.

Қазақстан кеттерінің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 5 адам.

Кет тілі – Қазақстан кеттері этностық тобының эндогенді тілі.

Кет тілі палеоазиялық тілдер семьясының енисейлік (кет-асан) тілдерінің біріне жатады.

Кеттердің діни түсініктерінің негізінде анимизм жатады, қазір көбі право-славиені қабылдаған, дәстүрлі діни түсініктерінің де ізі сақталған.

КОМИ (ескі. *орысша атауы*), **ЗЫРЯНДАР**, өз атауы – *коми-морт(коми-адам), коми-отар (коми адамдар), коми-войтыр (коми-халық), зырян* (еск.).

Фин-угор халқы, Коми Республикасының тұрғылықты жұрты. Қазақстандағы коми-зырян этностық тобының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 387 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 15 адам.

Коми-зырян тілі – Коми Республикасының мемлекеттік

тілі; Қазақстанда коми және зырян этностық топтарының экзогенді тілі.

Коми-зырян тілі фин-угор тілдері семьясының фин-пермь тармағының пермь тобына жатады.

Коми-зыряндар арасында бұрын үстем болған дәстүрлі көпқұдайлықтың орнын православиелік басып келеді, тұрмысы мен табынушылықтарында жаңалықтар көп.

КОМИ-ПЕРМЯКТАР, ПЕРМДІКТЕР, өз атауы – *пермяк*.

Ресейдің теріскей батысын мекен ететін фин-угор халқы. 2002 жылы олардың саны 125 мыңға жетті.

Қазақстандағы коми-пермяк диаспорасының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 935 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 530 адам.

Коми-пермяк тілі – Коми-Пермяк автономиялы округы тілдерінің бірі; Қазақстан коми-пермяк этностық тобының экзогенді тілі.

Коми-пермяк тілі фин-угор тілдері семьясының фин-пермь тармағының пермь тобына жатады.

Дінге сенетін пермьдіктер православиені ұстанады, ескі салтшылдар (старообрядцы) да бар.

КОРЕЙЛЕР, өз атауы – *госом сарам, коре сарам, хунчук сарам* (Чосонелінің адамдары, Корей елінің адамдары, Ханик елінің адамдары).

Қазақстандағы корейлердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 99 944 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 108 551 адам.

Корей тілі – КХДР мен Корея Республикасының ресми (мемлекеттік) тілі; корей тілі (коре мар – корей тілінің юкчин және менчхондиалектілерінен тұратын корей тілінің көнеленген нұсқасы) – Қазақстан корейлері этностық тобының экзогенді тілі.

Корей тілі (коре мар, юкчин, менчхон) – генетикалық байланысы болжаммен ғана белгіленіп жүрген оқшау тіл.

Бүгінде Қазақстандағы корей діни ұйымдарының пресвитериандық, баптистік, православиелік және вон-буддалық сияқты ағымдар бар.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша корей этносы Алматы қаласында (31,97%), Алматы облысында (13,56%), Қарағанды облысында (11,91%), Жамбыл облысында (7,79%), қоныстанған.

Қазақстанның аумағында корейлердің республикалық және облыстық ұлттық-мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс жасайды.

КОРЯКТАР жағалауда қоныстанған коряктардың өз атауы – *нымылғын*, бұғы шаруашылығымен айналысатын коряктардың өз атауы – *чавиын*. Камчатка түбегінің солтүстік бөлігінің тұрғылықты жұрты.

Қазақстандағы коряктардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 48 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 121 адам.

Коряк тілі – Қазақстан коряктары этностық тобының эндогенді тілі. Коряк тілі палеоазиялық тілдер семьясының чукот-камчат тармағына жатады.

Коряктар арасында орыс православиелігі кең тараған, алайда дәстүрлі наным-сенімдері (шамандық) күшін сақтауда.

КҮРДТЕР, өз атауы – *күрд*. Негізінен Түркия, Сирия, Иран мен Ирак елдері шекараларының түйісіндегі Күрдістанда орналасқан көптеген тайпалық топтардың жиынтығы.

Қазақстандағы күрдтердің саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 32 764 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 47 153 адам.

Күрд тілі – күрд тілі, индоеуропалық тілдік отбасы құрамындағы Иран тілдерінің солтүстік-батыс кіші тобы өкілдерінің бірі. Күрдтер тұратын аймақта таралған. Күрд тілі – Қазақстан күрдтерінің экзогенді тілі.

Күрдтердің көбі (85%) сүнниттік исламды, бір бөлігі (5%) шииттік исламды, бір бөлігі (2%) алевистік исламды, бір бөлігі (8%) езидизмді, бір бөлігі (2%) христиандықты ұстанады.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып орналасуы Алматы облысында – 32,28%, Жамбыл облысында – 33,07%, Түркістан облысында – 14,20%.

Қазақстан аумағында күрдтердің облыстық этномәдени бірлестіктері, қа-лалар мен аудандарда олардың филиалдары жұмыс істейді.

КУБАЛЫҚТАР

Кубалықтардың саны 45 адамды құрайды (2009 ж. мәліметтер бойынша).

Тілі. Кубалықтардың тілі-испан тілінің Кубалық нұсқасы, үнді-еуропалық тілдердің роман тармағына жатады.

Діні. Сенушілер-көбінесе католиктер, африкалық синкретич протестанттар мен ұстанушылар сирек кездеседі. табыну.

ҚЫТАЙЛЫҚТАР, самоназвания-хань, ханьцзу, ханьжэнь, чжунго жэнь.

Қазақстанда 3 424 адам тұрады (2009 ж. мәліметтер бойынша).

Тілі. Олар қытай тілінің түрлі диалектілерінде сөйлейді. Елдің сан ғасырлық күрделі тарихындағы қытай тілінің бірлігін сақтаудағы негізгі рөлді қытай иероглифтік жазбасына әрдайым тиесілі болды, оның басталуы б.з. д. 2-ші мыңжылдықтың 2-ші жартысына және Қытай мемлекеттілігінің үздіксіз өмір сүруіне жатады.

Діні. Сенушілер қытайлар мойындайды үш оқу-жаттығу: конфуцийшілдік (жуцзяо), даосизм (даоцзяо), буддизм (фоцзяо) солт. толқа (махаяна сектасы). Ислам Қытайдағы хань арасында 7-8 ғғ. бастап солтүстік-батысқа парсы, түркі және араб саудагерлері арқылы, оңтүстік-шығыста – теңіз

арқылы келген араб көпестері арқылы тарала бастады. Кейінірек христиан діндері (католиктік, протестанттық, православие және т.б.) белгілі бір таралды.

ҚАБАРДА, өз атауы – *адыге*.

Қазақстандағы қабарда диаспорасының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 23 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 230 адам.

Қабардалықтар қолданатын қабарда-черкестілі – Қабарда-Балқар Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстандағы қабарда мен черкестер этностық топтарының экзогенді тілі.

Қабарда-черкес (черкес) тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыгей тобына жатады.

Діни сенімі жағынан қабардалықтар – сүннит мұсылмандар.

ҚАЗАҚТАР, өз атауы – *қазақ*.

Қазақстанның тұрғылықты жұрты. Қазақтар сондай-ақ ерте заманнан бері Қазақстанмен шектес Қытайда, Ресейде, Өзбекстанда, Түркіменстанда, Монғолияның батысында өмір сүреді, басқа да елдерде мекендейді.

Қазақстан қазақтарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 7 млн 985 мың адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 10 млн. 96 800 адам, ал 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 12 764 821 адам.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының титулдық этносының тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Алтай тілдері семьясының түркі тілдерінің батыс ғұн бұтағының қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай ішкі тобына жатады.

Қазақтардың дәстүрлі діні – ханафи мазхабындағы ислам.

Қазақстанның аумағында көптеген қазақ облыстық және аудандық мәдени бірлестіктер, ал қалалар мен аудандарда олардың филиалдары жұмыс істейді.

ҚАЛМАҚТАР, өз атауы – *хальмыг*.

Қазақстан қалмақтарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 731 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 442 адам.

Қалмақ тілі – Қалмақ Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан қалмақтары этностық тобының экзогенді тілі.

Қалмақ тілі алтай тілдері семьясының батыс-моңғол тобына жатады.

Қалмақтардың негізгі діні – буддизм, бірақ олар бұған тәңіршілдік, көкке, тауға, ағашқа, суға, жерге табыну сияқты дәстүрлі наным-сенімдерді қосып алған.

ҚАРАЙЫМДАР, өз атауы – *қарайлар*.

Шығыс Еуропадағы қарайымшылдықтың жолын қуушы түркі тілдес, саны аз этностық топ. Дәстүрлі мекендері – Қырым, Батыс Украина мен Литвадағы кейбір қалалар.

Қазақстан қарайымдарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 28 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 231 адам.

Қарайым тілі – Қазақстан қарайымдары этникалық тобының эндогенді тілі.

Қарайым тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдері батыс ғұн бұтағын-дағы қыпшақ тобының қыпшақ-оғыз ішкі тобына жатады (*Баскаковтың топтастыруы бойынша*).

Діни сенімі – иудаизмнің Талмудқа дейінгі өте көне нұсқасы, қарайым-шылдық, мұны оларға, қарайымдықтардың өздерінің пікірінше, хазарлар енгізген.

ҚАРАҚАЛПАҚТАР, өз атауы – *қарақалпайын*.

Қазақстан қарақалпақтарының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 1497 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 5890 адам.

Қарақалпақ тілі – Қарақалпақстан Республикасының мемлекеттік тілі, Қазақстан қарақалпақтары этностық тобының экзогенді тілі.

Қарақалпақ тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс тармағының қыпшақ-ноғай ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін қарақалпақтар – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша топтың шоғырланып ықшам қоныстануы Маңғыстау облысында (1788 адам), Атырау облысында (553 адам) байқалады.

Кейбір облыстарда (Маңғыстау, Алматы) қарақалпақтардың ұлттық-мәдени орталықтары бар.

ҚАРАШАЙЛАР, өз атауы – *қарашайлы, таулула*.

Қазақстан қарашайларының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1400 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1030 адам.

Қарашай-балқар тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан қарашайлары этностық тобының экзогенді тілі.

Қарашай-балқар тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдері батыс ғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-половец ішкі тобына жатады.

Қазіргі уақытта қарашайлардың басым көпшілігі сүнниттік исламның ханафи мазхабын ұстанады.

ҚЫРЫМ ТАТАРЛАРЫ, өз атауы – *қырымтатар*.
Қырымда тарихи қалыптасқан халық.

Қазақстандағы қырым татарларының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 1007 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1541 адам.

Қырым татарларының тілі – Қазақстандағы екі этностық топтың – қырым-татар және қырым еврейлерінің (қырымшақтардың) эндогенді тілі.

Қырым татарларының тілі – түркі тілдерінің бірі.

Қырым татарларының басым көпшілігі – ханафи мазхабындағы сүннит мұсылмандар, бұл мұсылмандардың үлкен бөлігі Қырым мұсылмандарының діни басқармасына қарайды.

ҚЫРЫМШАҚТАР (ҚЫРЫМ ЕВРЕЙЛЕРІ), өз атауы – *қырымчақлар*, 1917 жылға дейін өздерін *евди* – «иудеи» және *срэль балалары* – «Израиль балалары» деп атады. Өкілдері дәстүр бойынша талмудтық иудаизмды ұстанған, саны аз этноконфессиялық, этнотілдік топ, Қырымда мекен етіп, қырымшақ тілінде (қырым татарлары тілінің нұсқасы) сөйлеген. Көп бөлігі шашыраңқы мекендейді.

Қазақстандағы қырымшақтардың (қырым еврейлерінің) саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 20 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 35 адам.

Қырым татарларының тілі – алтай тілдері семьясындағы түркі тілдерінің бірі.

ҚҰМЫҚТАР, өз атауы – *құмық*.

Қазақстандағы құмықтардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 643 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 507 адам.

Құмық тілі – Дағыстанның 14 мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан құмықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Құмық тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының шығыс хун тармағының қыпшақ-половец ішкі тобына жатады, алайда жекелеген ерекшеліктеріне қарай оғыз тобымен жақындасады.

Дінге сенетін құмықтар сүннит түсінігіндегі исламды ұстанады. Құмықтардың көбі шафиқ мазхабында, бір бөлігі ханафи мазхабының жолында.

ҚЫРҒЫЗДАР, өз атауы – *қырғыз*.

Қазақстандағы қырғыздардың саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 10 897 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 29 803 адам.

Қырғыз тілі – Қырғызстанның мемлекеттік тілі, Қазақстан қырғыздары этностық тобының экзогенді тілі.

Қырғыз тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдерінің шығыс бұтағындағы қырғыз-қыпшақ тобына жатады.

Қырғыздардың көбі – сүннит мұсылмандар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша қырғыздар Жамбыл облысында – 9259 адам, Оңтүстік Қазақстан облысында – 2796 адам, Маңғыстау облысында – 588 адам, Шығыс Қазақстан облысында – 542 адам, Алматы қаласында – 6688 адам, Астана қаласында – 3889 адам шоғырланып орналасқан.

Қазақстан аумағында қырғыздардың облыстық ұлттық-мәдени бірлестік-тері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ЛАКТАР, өз атауы – *лак*. Бұрын *казикумух* атымен белгілі болған.

Қазақстандағы лактар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 590 адам, 2013 жылғы мәліметтер бойынша 392 адам.

Лак тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан лактары этностық тобының экзогенді тілі.

Лак тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лак-дарғын тобына жатады.

Дінге сенетіндер сүннит түсінігіндегі исламның шафиқ мазхабын ұстанады.

Халықтың шоғырланып ықшам орналасқан жері Атырау облысында (136 адам).

ЛАТЫШТАР, өз атауы – *латвиеш*.

Қазақстандағы латыштар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1816 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1163 адам.

Латыш тілі – Латвия Республикасының ресми тілі, Еуропалық Одақтың 24 ресми тілдерінің бірі. Қазақстан латыштары этностық тобының экзогенді тілі.

Латын тілі үндіеуропалық тілдер семьясының балтық тармағына кіреді.

Дінге сенетін латыштар көбінесе лютерандар мен католиктер болып келеді.

ЛЕЗГИНДЕР, өз атауы – *лезги, лезгияр*.

Қазақстандағы лезгиндер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 4619 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 3675 адам.

Лезгин тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан лезгиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Лезгин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады. Кейбір облыстарда (Маңғыстау облысы) лезгин ұлттық-мәдени орталықтары бар.

Дінге сенетін лезгиндердің көбі сүннит мұсылмандар. Лезгиндердің арасында шииттер және христиандар да бар.

ЛИВТЕР, өз атауы – *ливли, каламиез, рандалист*.

Балтық жағалауындағысаны аз фин халқы.

Қазақстандағы ливтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 3 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 49 адам.

Лив тілі – Қазақстан ливтері этностық тобының экзогенді тілі.

Лив тілі фин-угор тілдері семьясының балтық-фин оңтүстік тобына жатады.

Дінге сенетіндері – христиандар (лютерандар).

ЛИТВАЛЫҚТАР, өз атауы – *лиетувяй*.

Қазақстандағы литвалықтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 7070 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 4844 адам.

Литва тілі – Литва Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан литвалықтары этностық тобының экзогенді тілі.

Литва тілі үндіеуропалық тілдер семьясының балтық тармағына кіреді.

Қазіргі кезеңде діншіл литвандар негізінен католиктікті ұстанады.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып ықшам қоныстануы Қарағанды облысында (1693 адам), Солтүстік Қазақстан облысында (667 адам) байқалады.

Кейбір облыстарда (Қарағанды, Маңғыстау) литвалықтардың ұлттық-мәдени орталықтары бар.

МАНСИ, өз атауы – *манси* (еск. – *вогул*).

Ресейдегі саны аз халық, Ханты-Манси автономиялық округінің тұрғылықты жұрты.

Қазақстандағы мансилер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 8 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 32 адам.

Манси тілі – Қазақстан мансилері этностық тобының экзогенді тілі. Мансилердің 60%-дайы күнделікті өмірде орыс тілін пайдаланады.

Манси тілі фин-угор тілдері семьясының обь-угор тармағына кіреді.

Мансилер ресми түрде православиелікке айналдырылғанымен христиандыққа дейінгі наным-сенімдерін елеулі шамада сақтап қалған. Айналадағы әлем мен этностық топтың этногенезі туралы мифологиялық түсініктердің кешеніне зор мән береді.

МАРИЙЛЕР, өз атауы – *мари*; еск. – *черемистер*.

Қазақстандағы мариийлер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6495 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 4416 адам.

Марий таулық тілі және мариий алқап тілі – Марий Эл Республикасының ресми және мемлекеттік тілдері, Қазақстан мариийлері (таулық және алқаптық) этностық тобының экзогенді тілі.

Марий таулық тілі және Марий алқап тілі фин-угор тілдері семьясының еділдік тармағына жатады.

Марийлердің дәстүрлі халықтық діні мариий мифологиясына негізделеді, христиандық пен исламдағы монотеистік түсініктердің ықпалымен енген түрлік өзгерістері бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың көп қоныстанған жері Ақмола облысында – 800 адам, Ақтөбе облысында – 241 адам.

МОЛДАВАНДАР, өз атауы – *молдовень*.

Қазақстандағы молдавандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 19462 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 14083 адам.

Молдаван тілі – Молдова Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан молдавандары этностық тобының экзогенді тілі.

Молдаван тілі үндіеуропалық тілдер семьясының роман тармағының балқан-роман ішкі тобына жатады.

Молдовада анағұрлым кең тараған дін – православие, ел жұртының 98%-ы осы дінде. Мұның қатарына елде христиандықтың басқа тармақтары - католиктер (20 мың адам) және протестанттар (шамамен 100 мың адам) бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халқының ең көп қоныстанған жері Қарағанды облысында (2447 адам), Қостанай облысында (2392 адам), Ақмола облысында (1623 адам), Ақтөбе облысында (1425 адам).

Қазақстан аумағында молдаван облыстық мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

МОҢҒОЛДАР

Қазақстандағы моңғолдар саны: 602 адам (1999 ж.мәліметтер бойынша), 365 адам (2009 ж. мәліметтер бойынша).

Тілі. Моңғол тілі Алтай тілдік отбасының моңғол тобына жатады. Диалектілер: халха-моңғол, Батыс, Шығыс, Орталық, Оңтүстік және Ордос. Моңғолияның әдеби тілі халха диалектінің негізінде қалыптасты. 13 ғасырдан бастап моңғолдар ұйғыр графикасын пайдаланды. 1945 жылы МНР-да кириллица негізінде жаңа жазба енгізілді.

Діні. Моңғолдар-негізінен буддизм бұтақтарының бірін ұстанған ламаистер. Буддизм Моңғолияға соңғы 12 – 13 ғғ. басы.

МОРДВА, өз атауы – *мордва, эрзя*.

Қазақстандағы мордва этностық тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 16145 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 6855 адам.

Мордва мокшасы және мордва эрзясы – Мордовия Республикасының мемлекеттік тілдері; Қазақстан мордвалары этностық тобының экзогенді тілдері. Мордва мокшасы және мордва эрзясыфин-угор тілдері семьясының фин-еділ тармағының мордва ішкі тобын құрайды.

Дінге сенетіндер негізінен православиені ұстанады, сондай-ақ халықтық дінге берілгендер де (мокшандардың дәстүрлі діні – «мокшень кой»), лютерандар да, молокандар да бар.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып қоныстанған жерлері Қарағанды облысында – 2447 адам, Қостанай облысында – 2392 адам, Ақмола облысында – 1623 адам, Ақтөбе облысында – 1425 адам.

Қазақстан аумағында мордва облыстық мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

НАНАЙЛАР, өз атауы – *нанай (еск. гольдтар)*; бір тобы *самагир* деп аталған.

Ресей Федерациясының Қиыр шығысындағы саны аз халық.

Қазақстандағы нанайлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 19 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 14 адам.

Нанай тілі – Қазақстан нанайлары этностық тобының экзогенді тілі. Нанай тілі тұңғыс-манчжур тілдер семьясына кіреді.

Дінге сенетіндері православиені ұстанады, бір бөлігі дәстүрлі наным-сенімдердің жолында.

НГАНАСАНДАР, өз атауы – *ня(а)*. (еск. *Самоед - тавгийлер*).

Сібірдегі тұрғылықты самодийлік халық.

Қазақстандағы нганасандар тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 6 адам.

Нганасан тілі – Қазақстан нганасандары этностық тобының экзогенді тілі. Нганасан тілі оралдық тілдер семьясының самодий тобына жатады.

Православие дінін ұстанады, бір бөлігі дәстүрлі наным-сенімдердің жолында.

НЕГИДАЛДАР, өз атауы – *элькан бэйэнин, набэйэненин*. Амур бойындағы тұңғыс-мәнжүрлік аз халық.

Қазақстандағы негидальдар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 6 адам.

Негидал тілі – Қазақстан негидалдары этностық тобының экзогенді тілі.

Негидал тілі тұңғыс-манчжур тілдер семьясына жатады.

Діни көзқарасы жағынан негидалдар – шаманизм түріндегі анимистер.

НЕМІСТЕР, өз атауы – *дойче*; австриялықтар *остеррайхер* деп аталады.

Қазақстандағы немістер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 353 462 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 176 107 адам.

Неміс тілі – Германияның ресми тілі; Австрияның, Швейцария конфедерациясының, Люксембург ұлы герцогтығының, Лихтенштейн князьдығының ресми тілі; Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; әлем тілдері қатарына кіреді және БҰҰ-ның ресми жұмыс тілі, әртүрлі тілді адамдардың қарым-қатынасы үшін *lingua franca*.

Неміс тілі (жоғарғы неміс тілі және төменгі неміс тілі диалектілері) – Қазақстандағы неміс этностық тобының экзогенді тілі.

Неміс тілі үндіеуропалық тілдер семьясының герман тобының батысгерман ішкі тобына жатады.

Дінге қатысы жағынан Қазақстандағы немістер, Германиядағы сияқты біртұтас емес; лютерандық, католик, меннонит, баптист, пятидесятник, адвентист, Иегово куәлары т.б. бағыттарды ұстанады. Жекелеген оқиғалар болмаса, ислам мен православиені қабылдаулары көрінбейді.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып қоныстанған жерлері Қарағанды облысында – 17,86%, Қостанай облысында – 15,27%, Ақмола облысында – 14,58%, Павлодар облысында – 11,35%, Солтүстік Қазақстан облысында – 11,07%.

Қазақстан аумағында неміс республикалық, облыстық мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

НЕНЕЦТЕР, өз атауы – *ненець, ненэй, ненець* «нағыз адам» мағынасында (еск. *самоед, юрак*).

Қазақстандағы ненецтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 83 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 7 адам.

Ненец тілі – Ямал-Ненец автономиялы округының мемлекеттік тілі (орыс тілімен қатар); Таймыр (Долган-Ненец) автономиялы округының мемлекеттік тілі (орыс тілімен қатар); Қазақстан ненецтері этностық тобының экзогенді тілі.

Ненец (юрак-самоед) тілі оралдық тілдер семьясының самодий тобына жатады.

Діни сенімі православие, дәстүрлі наным-сенімдерінің сипаттары сақталған.

НИВХТЕР, өз атауы – *нивхгу* (амур диалектісі), *нивгун* (Шығыс Сахалиндиалектісі) *адам, адамдар* мағынасында; еск. *гиляктар*.

Қазақстандағы нивхтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 8 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 4 адам.

Нивх тілі – Қазақстан нивхтері этностық тобының экзогенді тілі.

Нивх тілі (еск. *гиляк тілі*) палеоазиялық тілдер семьясының оқшауланған тілі.

Ресми түрде православиеліктер болып саналғанмен дәстүрлі наным-сенімдері (табиғатқа, аюға табыну, шамандық т.б.) сақталған.

НОҒАЙЛАР, өз атауы – *ногай*. Соңғы тарихи кезеңде Қырымды, Солтүстік Кавказды, Еділдің оңтүстігін мекен етіп келе жатқан халық.

Қазақстандағы ноғайлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 350 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 295 адам.

Ноғай тілі – Қарашай-Черкес Республикасының бес мемлекеттік тілінің бірі; Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан ноғайлары этностық тобының экзогенді тілі.

Ноғай тілі алтай тілдері семьясының түркі тілдерінің батыс ғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшық-ноғай ішкі тобына жатады.

Ноғайлардың дәстүрлі діні – ханафи мазхабындағы ислам.

Қазақстанның кейбір қалаларында (Нұр-Сұлтан қ.) ноғай мәдени орталығы жұмыс істейді.

ОРОЧИЛЕР, өз атауы – *нани, орочиян, орочисел*.

Қазақстандағы орочи этностық тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 4 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 3 адам.

Орочи тілі – Қазақстан орочилері этностық тобының экзогенді тілі.

Орочи тілі алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тобының оңтүстікішкі тобына жатады.

ОРЫСТАР, өз атауы – *русские*.

Қазақстандағы орыстар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 4 480 675 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 3 512 925 адам.

Орыс тілі – Ресей Федерациясының, сонымен қатар Ресей Федерациясының субъектісі болып саналатын республикалардың мемлекеттік тілі; Қырғызстан Республикасының қырғыз тілімен қатар, Беларусьтің белорус тілімен қатар ресми тілі; Молдованың бір бөлігінің, Қазақстанда ресми тіл ретінде қолданылады (мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады); 6 әлем тілдері қатарында; ағылшын, араб, испан, қытай, орыс, француз тілдерімен қатар БҰҰ-ның ресми тілі; Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына, Еуразия экономикалық қауымдастығына, Кеден Одағына қатысушы-мемлекеттердің дәнекер тілі; әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да оқыту тілі, үйретілетін тіл (екінші тіл, шет тілі).

Орыс тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының шығыс славян ішкі тобына жатады.

Орыс православие шіркеуі Қазақстандағы ірі діни бағыттардың бірі: екі жүздей приходы бар, Мәскеу патриархатының құрылымдық бөлімшесі болып табылады. Орыстардың аздаған топтары протестант қауымына, дәстүрлі емес діни жаңа бірлестіктерге енген.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша шоғырланып қоныстанған жерлері Шығыс Қазақстан облысында – 13,86%, Қарағанды облысында – 13,74%, Қостанай облысында – 10,07%, Алматы облысында – 7,68%, Нұр-Сұлтан қаласында – 3,97%, Алматы қаласында – 13,26%.

ОСЕТИНДЕР, өз атауы – *ирон, дигорон*.

Қазақстандағы осетиндер тобының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2039 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 1324 адам.

Осетин тілі – Солтүстік Осетия-Алания Республикасының орыс тілімен қатар мемлекеттік тілі; Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан осетиндері этностық тобының экзогенді тілі.

Осетин тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік шығыс-иран тобына жатады.

Солтүстік осетиндердің жартысынан астамы православиеліктер болып саналады. Басқа аз бөлігі христиандыққа дейінгі діннен тамыр алатын дәстүрлі осетиндік наным-сенімдерге берілген. Бір бөлігі сүннит исламды ұстанады.

2014 жылғы мәліметтер бойынша бұл этнос Маңғыстау облысында (196 адам) шоғырланып қоныстанған.

Кейбір қалаларда (Ақтау) осетин мәдени орталықтары жұмыс істейді.

ӨЗБЕКТЕР, өз атауы – *өзбек*.

Қазақстандағы өзбектер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 370 765 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 605 137 адам.

Негізінен оңтүстік шекаралық аймақтарда тұратын өзбек этностық тобы ежелден қалыптасқан.

Олардың саны тұрақты түрде өсу үстінде. Қазіргі уақытта өзбек тобы туудың ең жоғарғы көрсеткішіне ие, экономикалық себептерге байланысты өзбектердің (тіркелетін және тіркелмейтін) Қазақстанға көшуі жалғасуда. Бұл демографтарға алдағы уақытта Қазақстанда өзбектердің саны көбейе түсетінін болжауға мүмкіндік беріп отыр.

Өзбек тілі – Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан өзбектері этностық тобының экзогенді тілі.

Өзбек тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс бұрышына жатады.

Өзбектердің діні негізінен сүнниттік ислам.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша өзбектердің шоғырланып қоныстанған жері Түркістан облысында – 57%, Жамбыл облысында – 4,75%, Шымкент қаласында – 30,36%.

Қазақстан аумағында облыстық өзбек мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері, мектептері мен театрлары жұмыс істейді.

ПАРСЫЛАР, ФАРСЫЛАР өз атауы – *ирани*.

Қазақстандағы парсы диаспорасының саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2 870 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 5 231 адам.

Парсы тілі – Иран Ислам Республикасының ресми тілі, ұлтаралық қарым-қатынас тілі; Қазақстан парсылары этностық тобының экзогенді тілі.

Парсы (фарси) тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының оңтүстік батыс тобына жатады.

Қазіргі уақытта Иран мемлекеттік дінінің шииттік түрін парсылардың 90%-ы, аздаған күрдтер ұстанады.

ПОЛЯКТАР, өз атауы – *поляк, поляц*.

Қазақстандағы поляктар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 47 302 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 29 728 адам.

Поляк тілі – Польша Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтың

24 ресми тілінің бірі; Қазақстан поляктары этностық тобының экзогенді тілі. Поляк тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының батыс славян ішкі тобына жатады.

Поляктардың басым көпшілігі дәстүр бойынша римдік католицизмді ұстанады және дін жағынан жоғары белсенділігін байқатады.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстануы Солтүстік Қазақстан облысында – 37,33%, Ақмола облысында – 25,41%, Қарағанды облысында – 11,42% байқалады.

Қазақстанаумағында облыстық поляк мәдени бірлестіктері және қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

РУМЫНДАР, өз атауы – *румьин, ромьинь*.

Қазақстандағы румындар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 594 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 437 адам.

Румын тілі (дако-румын) – Румынияның ресми тілі; Сербия және Черногорияның бір бөлігінің ресми тілі; Воеводинаның ресми тілі (серб, хорват, венгр, словак, русин тілдерімен қатар); Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; Қазақстан румындары этностық тобының экзогенді тілі.

Румын тілі (дако-румын) үндіеуропалық тілдер семьясының роман тармағының балқан-роман (шығысроман) тобына жатады.

Румындар арасында кең тараған діни бағыт – православие.

РУТУЛДЫҚТАР, РУТУЛДАР, өз атауы – *мых абдыр, мыхадар*. Қазақстандағы рутулдар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 113 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 82 адам.

Рутул тілі (дако-румын) – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан рутулдарының экзогенді тілі.

Рутул тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін рутулдардың көбі – сүннит мұсылмандар.

РУШАНДАР, өз атауы – *рыхен, рухани*. Тәжікстанның Таулы Бадахшаноблысында тұратын этностық топ.

Қазақстандағы рушандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 20 адам.

Рушан тілі – Қазақстан рушандары этностық тобының экзогенді тілі.

Рушан тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран (памир) тармағының шығыс тобының шугнан-рушан ішкі тобына жатады.

Рушандар исламның шииттік бағытының негізгі тармақтарының бірі исмаилшылдықты ұстанады.

СААМДАР, өз атауы – *саам; лонар*. Солтүстік Еуропаның фин-угор тектестұрғылықты саны аз халқы.

Қазақстандағы саамдардың саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Саам тілі – Қазақстан саамдары этностық тобының эндогенді тілі.

Саам тілі оралдық тілдер семьясының фин-угор тілдеріне жатады.

Дінге сенетін аз бөлігі православиелікті ұстанады.

СЕЛЬКУПТЕР, өз атауы – *селькуп* (еск. *остяктар, самоедтер*), Батыс Сібірдің теріскейін мекен ететін халық.

Қазақстандағы селькуптер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 3 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Селькуп тілі – Қазақстан селькуптері этностық тобының эндогенді тілі.

Селькуп тілі оралдық тілдердің самодий тобына жатады.

Дәстүрлі наным-сенімдері анимизм, шамандық, православиелік.

СЕРБТЕР, өз атауы – *серб, сrb*.

Қазақстандағы сербтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 213 адам.

Серб тілі – Сербияның (Воеводина, Косово, Метохия провинциялары) ресми тілі; Қазақстан сербтері этностық тобының эндогенді тілі.

Серб тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының оңтүстікславян ішкі тобына жатады.

Сербтердің негізгі діні – православие.

СЛОВАКТАР, өз атауы – *словак, словац*.

Қазақстандағы словактар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 48 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 115 адам.

Словак тілі – Словакия Республикасының ресми тілі; Сербия мен Черногорияның ресми тілі; Воеводинаның (серб, хорват, венгр, румын, русин тілдерімен қатар) ресми тілі; Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; Қазақстан словактары этностық тобының экзогенді тілі.

Словак тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының батыс славян ішкі тобына жатады.

Словакияда дінге сенетіндердің көбі (62%) – католиктер, Дінге сенетіндердің екінші тобы – протестант-лютерандар (10,2%), грекокатоликтер де бар (4,1%).

СЫҒАНДАР, өз атауы – *рома*.

Қазақстандағы сығандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 5 130 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 4 165 адам.

Сыған тілі – Қазақстандағы сыған этностық тобының эндогенді тілі.

Сыған тілі үндіеуропалық тілдер семьясының үнді (үндіарий) тобына жатады.

Сығандар, басқа да халықтар сияқты, көшіп-қонып жүрген, мекен еткен жерлеріндегі дінді ұстанады.

ТАБАСАРАНДАР, өз атауы – *табасаран*.

Қазақстандағы табасарандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 298 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 238 адам.

Табасаран тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан табасарандары этностық тобының экзогенді тілі.

Табасаран тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Табасарандар негізінен сүннит исламның шафиқ мазхабын, аздаған бөлігі ханафит мазхабын ұстанады. Бұлардың арасында сопылықтың нақышпандия тарихатының жолындағылар да бар.

ТАЛЫШТАР, өз атауы – *толыш*.

Каспий теңізінің оңтүстік батысына жанасатын Талыш облысының таулы және тау алды аймағында тұрып жатқан Оңтүстік Кавказдың тарихи халықтарының бірі.

Қазақстандағы талыштар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 691 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 132 адам.

Талыш тілі – Қазақстан талыштары этностық тобының эндогенді тілі.

Талыш тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының солтүстік-батыс тобына жатады.

Дінге сенетіндердің көбі шиит түсінігіндегі исламды ұстанады.

ТАТАРЛАР, өз атауы – *татар*.

Қазақстандағы татарлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 248 954 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 200 545 адам.

Татар этностық тобы Қазақстанның батыс және солтүстік аймақтарында XVIII ғасырдың өзінде-ақ қалыптаса бастады; Қазақстанның Ресейге қосылу үдерісі тек орыстардың ғана емес, татарлардың да қоныстануымен қатар жүрді. Татарлар қалалар мен керуен жолының қиылысқан жерінде қоныстанып, татар слободаларын салды, тілмаштық, саудагерлік қызметтер атқарды; олардың көші-қон легі XX ғасырда да жалғасты. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстандағы татарлар саны айтарлықтай көбейді; олар көлемі бойынша үшінші этностық топқа айналды.

Татар тілі – Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан татарлары этностық тобының экзогенді тілі.

Татар тілі алтай тілдері семьясының түркі тегінің батысғұн бұтағындағы қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар ішкі тобына жатады.

Діни белгілері жағынан негізінен сүннит мұсылмандар, сондай-ақ бұлардың арасында православиеліктер де, атеистер де, басқалар да бар.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстанған жерлері Қарағанды облысында – 15,16%, Шығыс Қазақстан облысында – 7,95%, Қостанай облысында – 7,87%, Алматы облысында – 12,51%.

Қазақстан аумағында татар облыстық мәдени орталықтары, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ТАТТАР, ТАУ ЕВРЕЙЛЕРІ, өз атауы – *tat*.

Қазақстандағы таттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 51 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 93 адам.

Тат тілі – Дағыстанның он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан таттары этностық тобының және тау еврейлерінің экзогенді тілі.

Тат тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының оңтүстік батыс тобына жатады.

Таттар мен тау еврейлерінің тілі іс жүзінде бір ғана тат тілі болғанмен, дінге қатысы жағынан бұлар бөлек. Таттар сүннит мұсылман болса, таттілді тау еврейлерінің иудаизмді ұстануының екі мыңжылдық тарихы бар, олар иуда дініне беріктігін әлі сақтауда.

ТӘЖІКТЕР, өз атауы – *тоджик*.

Қазақстандағы тәжіктер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 25 673 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 50 121 адам.

Тәжік тілі – Тәжікстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан тәжіктері этностық тобының экзогенді тілі және Қазақстандағы ортаазиялық еврейлер этностық тобының эндогенді тілі.

Тәжік тілі үндіеуропалық тілдер семьясының иран тармағының оңтүстік-батыс тобына жатады.

Қазіргі уақытта тәжіктердің көбі – ханафи мазхабындағы сүнниттер. Шамалы шиит қауымдарын Орта Азияда «ирандықтар» деп атайды. Ауғанстан-ның батысында фарсивандар деп аталатын ерекше топтар бар, олар негізінен Памир халықтарының ізімен исмаилшылықты уағыздайтын шииттер мен Памир тәжіктері.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстанған жерлері Түркістан облысында – 75,10%, Алматы қаласында – 7,32%.

Қазақстан аумағында облыстық тәжік мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ТЫВАЛАР, өз атауы – *тыва*, бұрын *сойондар*, *сойоттар*, *урянскойлар*, *танну-тувиндер* деген атпен белгілі болған.

Қазақстандағы тывалар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 35 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 37 адам.

Тыва тілі – Тыва Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан тывалары этностық тобының экзогенді тілі.

Тыва тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының шығыс ғұн бұтағындағы оғыз тобының ұйғыр-тыва ішкі тобына жатады.

Қазіргі уақытта Тывада буддашылдық пен шамандық жаңғыруда. Бұрынғы замандардағыдай, бұл екі дін симбиозды түрде қолданылып, бірін-бірі толықтырады әрі бұл мемлекет тарапынан қолдау тауып отыр.

ТҮРКІМЕНДЕР, өз атауы – *түркімен*.

Қазақстандағы түркімендер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1733 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 2401 адам.

Түркімен тілі – Түркіменстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан түркімендері этностық тобының экзогенді тілі.

Түркімен тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батысғұн тармағының оғыз-түркімен ішкі тобына жатады.

Түркімендердің үлкен бөлігі – сүннит мұсылмандар.

Қазақстан аумағында (Нұр-Сұлтан қ.) түркімен мәдени бірлестіктері бар.

ТҮРІКТЕР, өз атауы – *түрік*, *месхет түріктері*, өз атауы *ахыска тюрклері* (*ахалцих түріктері*, *Ахыска түріктері*), *түрік-джавахтар*, *Кавказ түріктері*.

Қазақстандағы түріктер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 78 711 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 113 421 адам.

Түрік тілі – Түркия Республикасының мемлекеттік тілі; Солтүстік Кипрда қосымжа қолданыста; Қазақстандағы месхет түріктері этностық тобының экзогенді тілі.

Түрік тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс жұн бұтағын-дағы оғыз тобының оғыз-селжүк ішкі тобына жатады.

Қазақстандағы дінге сенетін түріктер – сүннит мұсылмандар.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырланып қоныстанған жері Алматы облысында – 33,51%, Жамбыл облысында – 30,56%, Түркістан облысында – 14,67%, Алматы қаласында – 8,67%.

Қазақстан аумағында республикалық, облыстық түрік мәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

УДИНДЕР, өз атауы – *уди,ути*.

Шығыс Кавказдың көне халықтарыныңбірі.

Қазақстандағы удиндер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 294 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 267 адам.

Удин тілі – Қазақстан удиндері этностық тобының эндогенді тілі.

Удин тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағының лезгин ішкі тобына жатады.

Қазіргі удиндер, бұрынғы жылдардағыдай, көне христиандықтың миофизиттік бағытын (Армян Апостолдық шіркеуі) ұстанады.

УДМУРТТАР, өз атауы – *удмурт*; еск. *вотяк*.

Қазақстандағы удмурттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 9 095 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 5 458 адам.

Удмурт тілі – Удмурт Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан удмурттары этностық тобының экзогенді тілі.

Удмурт тілі фин-угор тілдері семьясының пермь тобына жатады.

Негізгі діні – православие, ауылдық жерлерде ол христиандыққа дейінгі қалдықтарды да қамтиды.

2014 жылғы мәліметтер бойынша халықтың шоғырланып қоныстанған жері Қостанай облысында – 1479 адам, Ақмола облысында – 1072 адам, Павлодар облысында – 571 адам, Шығыс Қазақстан облысында – 233 адам.

УДЭГЕЛЕР, өз атауы – *удээ, удихэ*.

Қиыр Шығыстағы саны аз тұрғылықты халықтардың бірі.

Қазақстандағы угделер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 47 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Удэге тілі тұңғыс-манчжур тілдерінің семьясына жатады.

Удэге тілі – Қазақстан удэгелері этностық тобының эндогенді тілі.

Дінге сенетін удэгелер – православиеліктер.

ҰЙҒЫРЛАР, өз атауы – *ұйғыр*.

Қазақстандағы ұйғырлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 210 377 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 274 509 адам.

Ұйғыр этностық тобы Қазақстан аумағында Шығыс Түркістаннан (қазіргі ҚХР ШҰАА) шыққандар есебінен XX ғасырда қалыптасты.

Ұйғыр тілі – Қазақстан ұйғырлары этностық тобының эндогенді тілі. Ұйғыр тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ғұн тармағының қарлұқ тобына жатады.

Діни сенімі жағынан ұйғырлар – сүннит мұсылмандар.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша бұл этностың шоғырлана қоныстанған жерлері Алматы облысында – 57,96%, Жамбыл облысында – 1,05%, Алматы қаласында – 37,82%.

Қазақстан аумағында республикалық, облыстық ұйғыр этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

УКРАИНДАР, өз атауы – *украиндық*.

Қазақстандағы украиндар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 547 065 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет

бойынша 263 962 адам.

Украин тілі – Украинаның мемлекеттік тілі; Днестр жағалауының ресми тілі (молдаван және орыс тілдерімен қатар); Қазақстан украиндары этностық тобының экзогенді тілі.

Украин тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының шығыс славян тобына жатады.

Украиндар негізінен православиеліктер, бірақ формальды түрде екі патриархат пен бір автокефалдық шіркеуге бөлінеді; сондай-ақ гректік католиктік және римдік католиктік шіркеулер, протестанттық христиан конфессиялары бар, дәстүрлі емес түрлі діндерді жақтайтындар да бар.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша украиндардың шоғырлана қоныстанған жерлері Қостанай облысында – 26,59%, Қарағанды облысында – 14,81%, Павлодар облысында – 11,90%, Ақмола облысында – 11,80%.

Қазақстан аумағында республикалық, облыстық украин этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

УЛЬЧТЕР, өз атауы – *нани*.

Қазақстандағы ульчтер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 3 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 1 адам.

Ульч тілі – Қазақстан ульчтері этностық тобының эндогенді тілі.

Ульч тілі – оралдық тілдер семьясының тұңғыс-манчжур тармағының амур ішкі тобына жатады.

Ульчтердің, Амур бойындағы басқа да халықтар сияқты, дәстүрлі діні шамандықтан көрінеді. Сонымен қатар ульчтердің қоғамдық өмірінде табыну жүйесі – кәсіпке, отбасына, ата-бабаға (анимизм) табыну үлкен орын алады.

ФИНДЕР, өз атауы – *суоми*.

Қазақстандағы финдердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 547 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 371 адам.

Фин тілі – Финляндия Республикасының ресми тілі (швед тілімен қатар); Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; Қазақстан финдері этностық тобының экзогенді тілі.

Фин тілі – балтық-фин тілдерінің бірі (солтүстік тобы).

Финдердің діншілдігі Финляндияның Евангелиелік-лютерандық шіркеуінің шегінде іске асырылады (дінге сенетіндердің 78,3%-ы) және бұл – мемлекеттік діні. Православие бұл елде мемлекеттік екінші дін болып саналады. Католиктер де, аздаған мұсылман да, еврей қауымы да бар.

ФРАНЦУЗДАР, самоназвание – франс.

Қазақстандағы саны-73 адам (2009 ж. мәліметтер бойынша).

Тілі. Роман тобының француз тілінде сөйлейді.

Діні. Көптеген сенушілер-католиктер, сондай-ақ кальвинистер, реформаторлар бар. V-VI ғғ. Францияда христиан діні таралды.

ХАҚАСТАР, өз атауы – *тадар, хоорай*; ескі. *минусин және абақан татарлары немесе түріктері*.

Қазақстандағы хақастар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 355 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 233 адам.

Хақас тілі – Хақасия Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы хақастар этностық тобының экзогенді тілі.

Хақас тілі алтай тілдері семьясының түркі тегіне жатады.

Дәстүрлі діні – шамандық. XIX ғасырда көптеген хақас шоқындырылып, православиеге енгізілді.

ХАЛХА, өз атауы – *халха*.

Қазақстандағы монғол (халха) саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 602 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 426 адам.

Моңғол тілі – Моңғолия Республикасының ресми тілі; Қазақстандағы моңғол этностық тобының экзогенді тілі.

Моңғол (халха моңғол) тілі алтай тілдері семьясының моңғол тармағына жатады.

Діні – Тибет буддашылдығы, шамандық.

ХАНТЫЛАР, өз атауы – *хантэ*; ескі. *остяк*.

Қазақстандағы хантылар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 24 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 426 адам.

Ханты тілі – Қазақстандағы ханты этностық тобының эндогенді тілі. Ханты (остяк) тілі орал тілдері семьясының фин-угор тобының обь-угор тармағына жатады.

Дәстүрлі діндері — шамандық пен православие.

ХОРВАТТАР, өз атауы – *хорват*.

Қазақстандағы хорваттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 39 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 102 адам.

Хорват тілі – Хорватия Республикасының ресми тілі; Босния мен Герцеговинаның ресми тілі (босния және серб тілдерімен қатар); Қазақстандағы хорваттары этностық тобының экзогенді тілі.

Хорват тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының оңтүстік славян ішкі тобына жатады.

Негізгі діні – католиктік.

ЦАХУРЛАР, өз атауы – *цахбы*.

Қазақстандағы цахурлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 17 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Цахур тілі – Дағыстан Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы цахурлардың эндогенді тілі.

Цахур тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағындағы лезгин ішкі тобына жатады.

Дінге сенетін цахурлар сүнниттік исламның шафиқ мазхабын ұстанады.

ЧЕРКЕСТЕР, өз атауы – *адыге*.

Қазақстандағы черкестер тобының саны: 1999 жылғы мәліметтер бойынша 182 адам, 2009 жылғы мәліметтер бойынша 111 адам.

Черкестер қолданатын қабарда-черкес тілі – Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстан черкестерінің экзогенді тілі.

Қабарда-черкес (черкес) тілі иберий-кавказ тілдері семьясының абхаз-адыг тобына жатады.

ЧЕХТАР, өз атауы – *чех*.

Қазақстандағы чехтар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 945 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 269 адам.

Чех тілі – Чех Республикасының ресми тілі; Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; Қазақстан чехтарының экзогенді тілі.

Чех тілі үндіеуропалық тілдер семьясының славян тобының батыс славян ішкі тобына жатады.

ЧУВАНДАР, өз атауы – *этель, этал*. Чукоткадағы ұлыс.

Қазақстандағы чувандар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 375 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 25 адам.

Чуван тілі – Қазақстан чувандарының эндогенді тілі.

Чуван тілі (юкагир тіліне жақын тіл) палеоазиялық тілдер семьясындағы оқшауланған (юкагир-чуван тілдері) тілге жатады.

Чувандардың діні – православие.

ЧУВАШТАР, өз атауы – *чаваш*.

Қазақстандағы чуваштар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 11864 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 6741 адам.

Чуваш тілі – Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы чуваштардың экзогенді тілі.

Чуваш тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының бұлғар тармағына (бұлғар және хазар тілдерімен қатар) жатады. Екі диалектісі бар: төменгі («у» деп сөйлейтіндер) және жоғарғы («о» деп сөйлейтіндер) диалектілер, бұлғарға қарасты бірқатар говорлары бар.

Чуваштар – христиандыққа сенетіндерінің саны ең көп түркітүлдес халық. Сонымен қатар сүннит исламы мен дәстүрлі наным-сенімдерді ұстанатын шамалы топтар бар.

Чуваштардың шоғырланып қоныстанған жерлері (2014 жылғы мәлімет бойынша) Қарағанды (1883 адам), Павлодар (675 адам), Ақтөбе (252 адам) облыстарында.

Қазақстан аумағында облыстық чуваш этномәдени бірлестіктері, ал қалалар мен аудандарда олардың филиалдары жұмыс істейді.

ЧУКЧАЛАР, өз атауы: бұғышы чукчалар – *чавчу* (бұғылық), жағалау-дағылар – *ан-калын* (теңіздік) деп, жалпы атауы *луораветлан* (нағыз адам) ортақ этноним ретінде еңбеген.

Қазақстандағы чукчалар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 19 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 5 адам.

Чукот тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы чукча этностық тобының экзогенді тілі.

Чукот тілі (ескі. луораветлан) палеоазиялық тілдер семьясының ішінде чукот-камчат тілдеріне жатады.

Дінге қатысы жағынан чукчалардың көбі Орыс православие шіркеуінде шоқынған, алайда көшпелілерінің арасында дәстүрлі наным-сенімдерінің қалдықтары кездеседі.

ШВЕДТЕР, өз атауы – *свенскар*.

1999 жылға дейін Қазақстанды шведтердің мекен ететіні туралы айғақ тіркелмеген. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстанда 24 швед тұрады. Бұлар 1940 жылы Мурманск облысы мен Карел-Фин ССР-ынан жер аударылған «өзге ұлттық азаматтардың» (финдер, латыштар, эстондар, шведтер, литвалар, норвегтер т.б.) ұрпағы болуы мүмкін. 2009 жылғы халық санағы мәліметі бойынша Қазақстандағы саны 16 адам.

Швед тілі – Швед корольдігінің ресми тілі; Финляндия Республикасының екінші ресми тілі; Алан аралдарының (Финляндияның автономиялық про-винциясы); Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; Қазақстандағы швед этностық тобының экзогенді тілі.

Швед тілі үндіеуропалық тілдер семьясының герман тармағындағы скандинав тобына жатады.

Елінде католик, лютеран, православие шіркеулері, синагогалар жұмыс істегенмен, шведтер Еуропаның ең бір дінсізденген халқы болып саналады.

ШЕШЕНДЕР, өз атауы–*нохча*; VIғасырдың жазба деректерінде*нахча-матьян* деген атаумен аталған.

Қазақстандағы шешендер саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 31 802 адам, 2020 жылдың басындағы мәлімет бойынша 33 507адам.

Шешен тілі – Шешенстан Республикасының мемлекеттік тілі; Дағыстан Республикасының он төрт мемлекеттік тілінің бірі; Қазақстан шешендерінің экзогенді тілі.

Шешен тілі иберий-кавказ тілдері семьясының нах-дағыстан тармағына жатады.

Шешендер сүнниттіктің шафиқ мазхабын ұстанады.

Сопылық ислам шешендер арасында екі тарихат – нақышпандия мен қадырия – жолдарында. Бұлар тағы да ұсақ діни топтарға – вирд бауырластықтарына бөлінеді, мұндай бауырластықтың саны отыз екіге дейін жетеді.

2020 жылдың басындағы мәліметтер бойынша, шешендер Алматы (17,52%), Қарағанды (16,60%), Ақмола (9,95%) облыстарында және Алматы қаласында (8,92%) шоғырлана қоныстанған.

Қазақстан аумағында шешен облыстық этномәдени бірлестіктері, қалалар мен аудандарда олардың бөлімшелері жұмыс істейді.

ШОРЛАР, өз атауы – *шор, шоркижи*; ескі. *кузнецк, кондом и мрас татарлары*. Негізінен Кемер облысының(РФ) оңтүстігінде өмір сүретін түркітілдiхалық.

Қазақстандағы шорлар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 212 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 96 адам.

Шор тілі – Қазақстандағы шор этностық тобының эндогенді тілі.

Шор тілі алтай тілдері семьясының түркі тобының батыс ғұн тармағындағы ұйғыр-оғыз тобының хақас ішкі тобына жатады.

Өткен уақыттарда шорлар формальды түрде православиелік болып есептелді, алайда олар шамандық пен анимизмді (ата-бабаға табыну, кәсіпке табыну және басқа наным-сенімдер) сақтап қалған.

ЭВЕНКІЛЕР, өз атауы – *эвэнк*; ескі. – *тұңғыс*.

Қазақстандағы эвенкілердің саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 30 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 2 адам.

Эвенк тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы эвенкілердің экзогенді тілі.

Эвенк (тұңғыс) тілі – алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тармағына жатады.

XVII ғасырдың басынан православиеліктер болып саналады, бірақ христиандыққа дейінгі наным-сенімдерінің (шамандықтың) формаларын сақтаған.

ЭВЕНЫ, өз атауы – *эви, орогел, орочен*; ескі. – *ламут*.

Қазақстандағы эвендер саны: 1999 ж. мәлімет бойынша 28 адам, 2009 жылғы мәлімет бойынша 11 адам.

Эвен тілі – Саха Республикасының жергілікті ресми тілдерінің бірі; Қазақстандағы эвендердің экзогенді тілі.

Эвен (ламут) тілі алтай тілдері семьясының тұңғыс-манчжур тармағына жатады.

Эвендер XIX ғасырда қабылдаған православие дәстүрін ұстанады.

ЭСТОНДЫҚТАР, өз атауы – *эстлased*.

Қазақстандағы эстондар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 1819 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 947 адам.

Эстон тілі – Эстон Республикасының мемлекеттік тілі; Еуропалық Одақтың 24 ресми тілінің бірі; Қазақстандағы эстондардың экзогенді тілі.

Эстон тілі оралдық тілдер семьясының фин-угор тілдерінің балтық-фин тармағының оңтүстік тобына жатады.

Эстондықтардың арасында негізінен лютерандыққа басым орын беріледі, аздаған православиеліктер да бар.

ЯКУТТАР, өз атауы – *саха*.

Қазақстандағы якуттар саны: 1999 жылғы мәлімет бойынша 115 адам, 2013 жылғы мәлімет бойынша 136 адам.

Якут тілі – Саха (Якутия) Республикасының мемлекеттік тілі; Қазақстандағы сахалардың экзогенді тілі.

Саха (якут) тілі алтай тілдері семьясының түркі тегінің ұйғыр-оғыз тобының якут ішкі тобына жатады.

Негізгі діні – православие, сондай-ақ айылға (табиғат перзенттері) ілімінің жолын қуушылар бар.

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

**Термины и понятия казахстанской
этнополитики и практики**

Нур-Султан, 2020

УДК80/81:32(038)
ББК 66.3 (5К) я2
Э 90

**Рекомендовано к изданию Ученым советом Академии государственного
управления при Президенте РК**

Главный редактор: Ж.К. Туймебаев, доктор филологических наук

Редакционная коллегия: А. К.Садвокасова, Э.Д.Сулейменова, Л. А. Прокопенко, Г.Тулгул, Н.Ж. Шаймерденова, Е.А. Щелокова, Д.Б. Кошербаев

Рецензенты: Б.М. Каипова, заместитель директора Библиотеки Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, кандидат исторических наук;
М.А. Абишева, директор Института дипломатии Академии государственного управления при Президенте РК, кандидат политических наук.

Научный руководитель проекта: А.К. Садвокасова, доктор социологических наук

Авторский коллектив: Калашникова Наталья Павловна, доктор политических наук
Калмыков Сергей Константинович, кандидат философских наук
Малиновский Виктор Александрович, доктор юридических наук
Ракишева Ботагöz Ислямовна, кандидат социологических наук
Садвокасова Айгуль Какимбековна, доктор социологических наук
Сулейменова Элеонора Дюсеновна, доктор филологических наук, профессор
Жакупов Жантас Алтаевич, доктор филологических наук, профессор
Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна, доктор филологических наук, профессор
Капалбек Бижомарт Сейсенбекович, кандидат филологических наук
Тулгул Госман Тулегулович, переводчик-эксперт

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ: Термины и понятия казахстанской этнополитики и практики. - Нур-Султан, 2020 – 193 стр.

ISBN 978-601-287-224-8

Данное издание является вторым, дополненным к изданию 2014 года. В предлагаемом словаре содержится 152 словарных единиц, представленных на казахском и русском языке, активно применяемых в этнополитической сфере, научных публикациях, средствах массовой информации, интернете, а также в вузовских курсах этнологии, политологии, социологии, и иных исторических и культурологических дисциплинах.

В словарь включен также ряд терминов, которые разъясняют основные принципы казахстанской этнополитики, знакомят с созданной Первым Президентом РК – Елбасы Н.А.Назарбаевым моделью общественного согласия и общенационального единства.

Издание адресовано работающим в сфере этнополитики государственным служащим, специалистам гуманитарных наук и широкому кругу читателей, интересующихся современными этническими процессами в Казахстане.

© Академия государственного управления при
Президенте РК, 2020

© Садвокасова А.К., Калашникова Н.П., Калмыков С.К.,
Малиновский В.А., Ракишева Б.И., Сулейменова Э.Д.,
Шаймерденова Н.Ж., Тулгул Г.Т., 2020

ISBN 978-601-287-224-8

ПРЕДИСЛОВИЕ

Система терминов этнополитики подвергается быстрым изменениям, что особенно заметно в эпоху глобализации и общественно-политических трансформаций. Данное обстоятельство объясняется целым рядом причин, в том числе междисциплинарным характером самой этнополитики, интегрированной природой терминов, употребляющихся в смежных областях – истории, философии, политологии, социолингвистике, зависимостью задач этнополитики как прикладной дисциплины от экстралингвистических обстоятельств, связанных, напр., с геополитическими изменениями. Все это подтверждает необходимость оперативного определения терминов по этнополитике, а также актуальность создания специальных терминологических словарей и справочников, которые могут быть использованы для отбора терминов по отдельным направлениям и включения их в раздел «Глоссарий» к законодательным документам, а также для введения их в учебники и учебные пособия.

Кроме того, поступательное развитие этнополитики требует осознанного и критического отношения к концептуально-понятийному аппарату, который в настоящее время все еще переживает нелегкий период становления, трансформации, уточнения дефиниций и их различного понимания в зависимости от мировоззренческих и философских подходов, а также происходящих социально-политических и геополитических процессов.

Словарь задуман как справочная книга, содержащая сведения об основных этнополитических терминах, и направлен на решение следующих задач: отразить современное состояние этнополитических исследований; по возможности представить обзор направлений этнополитики Казахстана; охарактеризовать методы этнополитики; определить основной корпус терминов этнополитики и, используя накопленный богатейший опыт, дать им научные определения; разработать дефиниции терминов, наиболее приемлемые для решения

учебных, образовательных задач в повышении квалификации государственных служащих.

Основные результаты работы над словарем этнополитических терминов могут быть суммированы следующим образом:

- установлен корпус этнополитических терминов с учетом доступных лексикографических источников на казахском, русском и английском языках;

- осуществлено упорядочение и систематизация имеющегося терминологического корпуса этнополитики;

- осуществлена нормирующая и унифицирующая деятельность по формированию интерпретаций отобранных терминов;

- выделены термины, ранее не получавшие научного определения – они введены в Словарь в качестве самостоятельных словарных единиц и для них созданы словарные терминологические дефиниции (в целом определено 152 этнополитических терминов на казахском языке и 152 терминов на русском языке);

- приведены эквиваленты терминов на казахском / русском и английском языках;

- с помощью взаимных курсивных отсылок в самом тексте словарной статьи и в ее конце в виде справок уточнены системные отношения между терминами.

Этнополитические термины даны в Словаре в алфавитном порядке. В то же время корпус терминов внутренне четко структурирован по блокам: теоретические аспекты этнополитики, связи этнополитики с другими смежными и вспомогательными науками, напр., этнологией, политологией, социолингвистикой и др., формирование направлений этнополитических исследований, методология и методика этнополитических исследований, основные понятия этнополитики.

Специфика Словаря связана с тем, что в нем нашли отражение особенности казахстанской этнополитической проблематики и представлено достаточно полное содержание

и направление работы Ассамблеи народа Казахстана, правовые аспекты, международные стандарты, основные негосударственные и общественные институты, работающие в данной сфере, описание этноязыковой ситуации и языковой политики в Республике Казахстан и многое другое.

Авторы Словаря выражают свою признательность рецензентам, а также всем коллегам, принявшим участие в обсуждении предложенных дефиниций этнополитических терминов.

Авторский коллектив выражает надежду на то, что Словарь будет полезен всем, кого интересуют проблемы этнополитики, и что предложенный в словаре корпус терминов станет предметом дальнейшего серьезного анализа, обсуждения и дополнений, учитывающих все изменения в обществе.

Как пользоваться Словарем:

Термины расположены в Словаре в алфавитном порядке. Если термин представляет собой словосочетание, он располагается по первому слову и в той форме, в которой обычно употребляется в этнополитических текстах (без инверсии), напр., **АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА, ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ, ДИАСПОРА, ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ** и т.п. В словарной статье термин не повторяется, а дается в сокращенном виде, напр., **НАУЧНО-ЭКСПЕРТНЫЙ СОВЕТ – НЭС, АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА – АНК.**

Заголовочный термин дается заглавными буквами полужирным шрифтом.

К заголовочному термину даются английские и казахские или русские эквиваленты, кроме того, каждый термин по возможности сопровождается краткой этимологической ссылкой, которая дается в круглых скобках, напр., **АКУЛЬТУРАЦИЯ** (лат. *ad-*к и *cultura* – образование, развитие), **ДИАСПОРА** (греч. *diaspora* рассеяние).

Затем после тире дается толкование термина. Если термин имеет несколько значений, то они приводятся без абзаца под

арабскими цифрами с точкой, напр.: **Язык** (каз. *тіл*, англ. *language*) – 1. Важнейшее социально обусловленное средство человеческого общения (коммуникации), неразрывно связанное с мышлением, менталитетом, *Культурой* народа. Я. – основа сознательного социального речевого взаимодействия между людьми, важное средство регулирования их поведения, управления обществом и его структурными элементами. 2. Система знаков и символов, которые имеют условные, но структурно-обоснованные значения (см. *Государственный язык, Коренной язык, Местный язык, Официальный язык, Родной язык, Титульный язык, Этнический язык, Языки Казахстана, Язык межэтнического общения, Языковая общность*).

В случае, если внутри словарной статьи дается определение термина, то он выделяется подчеркиванием.

Взаимные отсылки, как в самом тексте словарной статьи, так и в ее конце в виде справок, уточняющих системные отношения между терминами, даются курсивом с заглавной буквы. Дополнительная информация следует после дефиниции термина, напрямую связанного с характеристикой этноязыкового состояния, этноязыковой ситуации, этнополитикой в Республике Казахстан.

Словарь содержит также алфавитный указатель терминов, в котором указывается страница, на которой находится термин и словарная статья к нему.

Список часто встречающихся сокращений:

англ. – английский
 белорусс. – белорусский
 в. – век
 вв. – века
 греч. – греческий
 гл.обр. – главным образом
 др. – другой
 итал. – итальянский
 каз. – казахский
 кон. – конец
 лат. – латинский

мн.др. – многое другое
 напр. – напр.нач. – начало
 нем. – немецкий
 перен.зн. – переносное значение
 проч. – прочий
 рус. – русский
 см. – смотри
 ср. – сравни
 ст. – статья
 в т. ч. – в том числе
 фр. – французский

-А-

АВТОХТОН (каз. *Байырғы (жергілікті)*, англ. *Autochthon* (греч. *autochthon* от *autos* сам + *chthon* земля, край) – коренной обитатель данной местности, абориген, *Этногенез* которых проходил на данной территории, напр., коренное населения Северной и Южной Америки вакаш – квакиютль и нутка на о. Ванкувер; паманюнга на юге Австралии и непама-нюнга на севере и северо-западе Австралии (см. *Ассимиляция, Коренной этнос, Этнические группы*).

АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *Ad* – к и *cultura* – образование, развитие, каз. *аккультурация*, англ. *Acculturation*) – 1. Передача элементов культуры от одного поколения к другому в рамках одной культуры (см. *Социализация*). 2. Процесс изменения материальной культуры, обычаев и верований, происходящий при непосредственном контакте и взаимовлиянии различных социальных и культурных систем. Процесс А. связан с двумя основными проблемами: поддержание собственной культуры и участие в межкультурных контактах. В зависимости от комбинации ответов на эти два важнейших вопроса выделяют четыре основных стратегии А.: ассимиляцию, сепарацию, маргинализацию и *Интеграцию*.

Конечный результат А. – достигнутая долговременная адаптация этнокультурной группы, которая характеризуется относительно стабильными изменениями в индивидуальном или групповом сознании в ответ на требования среды.

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА (АНК) (каз. *Қазақстан халқы Ассамблеясы*, англ. *the Assembly of people of Kazakhstan*) общественно-политический институт интеграции, гармонизации межэтнических отношений, важный инструмент реализации государственной политики по обеспечению общественного согласия и

общенационального единства. Создан 1 марта 1995 года Указом Президента РК. До 2007 года имела название «Ассамблея народов Казахстана».

Правовой статус Ассамблеи определен специальным Законом РК «Об Ассамблее народа Казахстана», «Положением об Ассамблее народа Казахстана», «Концепцией развития Ассамблеи народа Казахстана до 2025 г.», в которых регламентированы порядок формирования, структура и органы управления, определены цели, основные задачи, направления деятельности и полномочия АНК, а также особенности организации взаимодействия с государственными органами и общественными объединениями, механизмы участия в разработке и реализации государственной политики в сфере межэтнических отношений.

Высшим органом Ассамблеи является Сессия, которая созывается по мере необходимости, но не реже одного раза в год. В межсессионный период работает Совет АНК. Председателем АНК является Первый Президент РК – Елбасы – Н.А.Назарбаев.

Одной из главных особенностей Ассамблеи является представительство совокупных интересов всех этносов Казахстана в высшем законодательном органе – Парламенте страны как гарантированное представительство.

Депутатская группа АНК – 28 мажилисменов, ее основу составили избираемые АНК 9 депутатов, играет роль механизма организации межпартийного сотрудничества по вопросам, требующим общенационального консенсуса, независимо от политических взглядов и предпочтений (независимость, единство народа, общность ценностей, общественное согласие).

Деятельность депутатской группы строится в тесном контакте с фракциями политических партий в Мажилисе, Секретариатом АНК и региональными ассамблеями.

Используя свое конституционное право законодательной инициативы, избранные Ассамблеей депутаты инициировали

разработку *Закона об АНК* и еще ряда других законопроектов, приняли непосредственное участие в качестве членов рабочих групп в обсуждении и доработке ряда законопроектов, по многим возглавляли рабочие группы.

Рабочим органом в качестве самостоятельного структурного подразделения является Секретариат Ассамблеи народа Казахстана в структуре Администрации Президента.

В качестве общественных и консультативных органов в структуру в АНК входят: Научно-экспертный совет АНК; Клуб журналистов и экспертов по вопросам межэтнических отношений при АНК; Ассоциация предпринимателей АНК.

Ассамблея народа Казахстана – институт, интегрированный в систему государственной власти и гражданское общество. Включенность в систему государственных органов проявляется через связь с Президентом, акимами, Администрацией Президента, аппаратами акимов в регионах, отраслевыми исполнительными органами. Общественный компонент выражен в этнокультурных объединениях и других общественно значимых структурах, институтах гражданского общества (см. *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства, Научно-экспертный совет АНК*).

АССИМИЛЯЦИЯ (лат. *Assimilation* *уподобление*, каз. *ассимиляция*, англ. *Assimilation*) – 1. Образование новой общности в результате утраты двумя и более *Этническими группами/Этносами/Народами* собственных ценностных (иногда религиозных) ориентаций, культурной, этнической, языковой идентичности, традиционных форм деятельности. В зависимости от области действия различают: а) *Языковую ассимиляцию* – усвоение и дальнейший переход представителей одного этноса на Язык другого этноса; разновидность *Языковой политики* моноязычия, при

которой отдельные этносы вынужденно или добровольно отказываются от своих языка и/или *Культуры* в пользу других доминантных языков и/или культур и др.; б) культурную А. – то же, что *Аккультурация*; в) этническую А. – слияние одного этноса/народа с другим. Как правило, этнической А. предшествует языковая А., культурная А. В результате этнической А. происходит частичная или полная трансформация национально-психологических особенностей, смена *Этнической идентичности*, растворение в другом этносе. 2. А. – разновидность национальной политики, направленной на стирание этнических и культурных различий и формирование моноэтнической общности (напр., натурализация *Мигрантов* в стране пребывания).

По способу протекания А. выделяют: а) естественную А., обусловленную объективными процессами удовлетворения потребностей совместной социальной, хозяйственно-экономической и культурной жизни и происходящую постепенно, в течение жизни нескольких поколений путём адаптации (аккультурации, интеграции), межэтнических браков; б) насильственную А. – принудительное (открытое или неявное, прямое или косвенное) ограничение или запрет на употребление этносом/народом собственного языка, принуждение к отказу от обычаев, традиций и навязывание ему языка и культуры доминирующей группы (насильственный характер А. отчетливо проявляется в школьном образовании, общественной жизни, ограничении сфер применения, характере *Этнополитики*). А. может привести к утрате ассимилирующимся народом *Этнонима*, этнорелигиозной общности и структуры, смене языка и др., в крайнем случае, к образованию новой этнической общности и др. Процессы А. усиливаются в периоды стабильной жизни государства (это заметно по числу межэтнических браков) (см. *Малочисленные народы, Этническая адаптация, Этническая фузия, Языковая политика*).

-Б-

БИЛИНГВИЗМ (каз. *билингвизм, қостілділік*, англ. *bilingualism*, лат. *bi*дву(x) + *lingua* язык) – то же, что *Двухязычие*.

БИПАТРИДЫ – (каз. *қос азаматтығы барлар*, англ. *Bipatrides*) – лица, одновременно обладающие гражданством (состоящие в гражданстве) двух и более государств (многогражданство). Лица, не имеющие гражданства (подданства) именуется апатридами. В соответствии с Постановлением Конституционного Совета РК от 1 декабря 2003 г. № 12 «Об официальном толковании статей 10 и 12 Конституции Республики Казахстан», норму пункта 3 статьи 10 Конституции РК – «за гражданином Республики не признается гражданство другого государства» – следует понимать, как неприемлемость в Республике Казахстан множественного, в том числе двойного гражданства (см. *Гражданство*).

-В-

ВЕРХОВНЫЙ КОМИССАР ПО ДЕЛАМ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ (ВКНМ) (каз. *Ұлттық Азиялық істері бойынша Жоғарғы комиссар*, англ. *OSCE Supreme Commissioner for National Minorities*) – должностное лицо ОБСЕ, учреждённое на Хельсинском саммите ОБСЕ в 1992 г.

Основными направлениями деятельности В.К.Н.М. выступают предупреждение конфликтов на межэтнической почве и подготовка резолюций, повышение роли образования в предупреждении конфликтов, сосуществование языков нацменьшинств и этнического большинства, поддержка эффективного участия нацменьшинств в общественной жизни, расширение их взаимодействия со СМИ, полицейская охрана общественного порядка в полиэтнических обществах, активизация нацменьшинств во внутригосударственных

отношениях, а также интеграция нацменьшинств в общество (см. *Этнический конфликт*).

-Г-

ГЕТТО (от итал. *ghetto*, каз. *gemmo*, англ. *ghetto*). Часть города, выделявшаяся в средние века для изолированного проживания или поселения людей, дискриминируемых по национальному, расовому или религиозному признакам.

В период Второй мировой войны 1939-45 годов фашисты создавали еврейские Гетто в оккупированных городах Восточной Европы. По существу, это были своеобразные концентрационные лагеря, заключенные которых были почти поголовно уничтожены.

В настоящее время название слово «гетто» иногда употребляется для обозначения районов города, где живут национальные меньшинства, но часто так же этим словом называют районы, населенные городской беднотой, где существуют невыносимые условия жизни без какой-либо существенной перспективы ее улучшения (см. *Дискриминация, Сегрегация, Ксенофобия*).

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (от лат. *Identicus* – тождественный, каз. – *сәйкестілік*, англ. – *identity*) – осознание, само отождествление, самоопределение личностью своей принадлежности к государству, этносу, языку, культуре, религии, социуму, полу, возрасту, профессии, классу и т. д. – соотнесение граждан с государством.

Идентичность множественна, и все идентичности образуют в сознании человека суммарную идентичность (так называемую идентификационную матрицу): гражданская идентичность, Г.а., *Этническая идентичность, Языковая идентичность* и др. (см. *Гражданство, Государственность*).

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (каз. *Мемлекеттілік*, англ. *statehood, Statesystem*) –1) уровень осуществления

самоопределения (самоорганизации) народа (нации), создавшей свое государство; 2) совокупность критериев, которым отвечает организация общества, претендующая на государство.

История казахской государственности начинается в период первых государств на территории Казахстана. Начиная с первого тысячелетия до н. э., на территории Казахстана появляются ранние государственные образования (усуней, кангюев, хунну). В период раннего средневековья возникают Тюркский каганат (552-651 гг.), Тюркешский каганат (704-756 гг.). В 1227 году на территории Дешт-и-Кипчака было образовано протоказахское государство в составе Золотой Орды – Белая Орда (Улус Орда-Ежена). Казахское ханство возникает в 1465 году во главе с султанами Жанибеком и Кереем.

В начале XVIII в. Казахские жузы находились в подданстве Российской империи. С 1917 по 1991 гг. Казахстан пребывал в составе СССР. В 1991 году Казахстан получает государственную независимость.

Запериоднезависимости Республика Казахстан состоялось как государство со своей территорией, закреплённой на основании международных норм и международно-признанной государственной границей с сопредельными странами; полиэтничным народом – казахстанскими гражданами; Конституцией и системой действующего права; с высшими и местными государственными органами; финансовой системой и банковскими учреждениями, включая собственную национальную валюту – тенге; с правоохранительными органами и вооружёнными силами, дипломатической службой. Сформировались современные рыночная экономическая и демократическая политическая системы, основанные на многообразии форм собственности и политическом плюрализме.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК (каз. *мемлекеттік тіл*, англ. *official, state language*) – 1. Язык наивысшего политико-правового(юридического) статуса, закрепленного в Конституции, Законе о языках, распространение и поддержка которого является обязанностью государства («Государственный и все другие языки в Республике Казахстан находятся под защитой государства. Государственные органы создают необходимые условия для развития и функционирования этих языков». Из «Закона Республики Казахстан о языках в Республике Казахстан», ст. 23). 2. Язык, наравне с флагом, гербом, гимном, является символом *Государственности* и идентичности с государством. 3. Язык, выполняющий интеграционную функцию в политической, экономической, социальной, культурной жизни общества. 4. Язык максимальной общественной функции, выполняющий «наиболее важные функции в государственной и общественной жизни» («Концепция языковой политики Республики Казахстан» Распоряжение Президента РК от 4 ноября 1996 года № 3186): государственного управления, законотворчества, судопроизводства и дипломатического представительства (внутри государства и за его пределами); язык административно-политического и социально-экономического взаимодействия в пределах государства; язык образования на всех ступенях обучения, независимо от этнического состава государства; язык средств массовой информации и новых информационных технологий.

По объему понятия Г.я. – то же, что и *Официальный язык*, однако, по правовому положению в некоторых странах отличается от него.

В Казахстане Г.я. является казахский язык, статус которого был установлен и подтвержден рядом документов: Конституцией Республики Казахстан («В Республике Казахстан государственным языком является казахский язык» – ст. 7, пункт 1); законом «О языках в Казахской ССР» от 22 сентября 1989 г.; «Законом о языках в Республике Казахстан»

от 11 июля 1997 г.; «Концепцией языковой политики» от 4 ноября 1996 г.

В период независимости были реализованы государственные программы развития и функционирования языков в РК на 1998-2000; 2001-2010; 2011-2020 годы, в которых было сформулировано приоритетное направление – сознательное и целенаправленное создание благоприятных условий для выполнения казахским языком тех функций в общественно-значимых сферах, которые предписываются статусом Г.я.

На сегодняшний день функционирует «Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020 – 2025 годы», в которой предусмотрены необходимые меры для полноценного функционирования государственного языка, имеющего глубокую историческую, культурную и психологическую базу как языка межэтнического общения на территории Казахстана. Кроме того, программа является основой создания благоприятных условий для развития языков и культуры этнических групп, в том числе приумножения лингвистического капитала граждан страны (см. *Государственная идентичность, Местный язык, Титульный язык, Язык межэтнического общения, Языки Казахстана, Языковая политика*).

ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico* – отождествляю, каз. *азаматтық сәйкестендіру*, англ. *Identification civil*) – является результатом соотнесения индивидом (группой) себя с обществом во всех социокультурных измерениях – (государством, обществом, страной), формирование набора установок, критериев и параметров соотнесения себя с группами «своих» и «чужих». Главными направлениями формирования Г.и. являются развитие содержательного эмоционально-когнитивного и социально-политического наполнения категории «гражданин»; усвоение основных гражданских

прав, обязанностей и ролей; расстановка приоритетов гражданской и межгрупповых *Идентификаций*; приобщение к интересам развития страны; повышение значимости субъектной активности по отношению к обществу и государству. Основные механизмы формирования и развития Г.и. – это подражание, необходимое принятие и осознанное восприятие идентификационных характеристик. Содержательно Г.и. представляет собой общую лояльность населения государству, которая достигается через оформление отношений прав и обязательств между властью и гражданином, эмоциональную привязанность к стране, включает в себя отождествление с гражданами страны во всех типических социокультурных измерениях (*Язык*, ментальность, картины мира, социокультурные ценности, нормы поведения), подкрепленное политической и общественной самоорганизацией (см. *Идентификация, Этническая идентификация, Языковая идентификация, Религиозная идентификация, Культурная идентификация*).

ГРАЖДАНСТВО (каз. *азаматтық*, англ. *citizenship*) – конституционно-правовое состояние, устойчивая политико-правовая связь лица с государством, выражающая совокупность их взаимных прав и обязанностей. Наряду с термином «гражданство» применяется понятие «подданство», которое по общему правилу означает политико-правовую связь лица и государства с монархической формой правления. В международном праве и иностранном обиходе в качестве синонима «гражданство» применяется и «национальная принадлежность».

Институт Г. является определяющим признаком суверенитета, независимости и конституционного строя Республики Казахстан. Конституционно-правовой статус граждан Казахстана предполагает обладание ими всем комплексом прав, свобод и обязанностей, установленных Конституцией, при равенстве их перед законом.

В соответствии с Конституцией РК, гражданин Республики Казахстан, ни при каких условиях не может быть лишен гражданства, права изменить свое гражданство, а также не может быть изгнан за пределы Казахстана. Гражданство РК приобретается и прекращается в соответствии с Законом, является единым и равным независимо от оснований его приобретения (ст. 10).

Специальный закон РК от 20 декабря 1991 г. № 1017-ХІІ «О гражданстве Республики Казахстан» регулирует отношения гражданства, в нем же закреплена компетенция государственных органов в решении вопросов гражданства. Указом Президента РК от 10 октября 2006 г. № 198 «О Комиссии по вопросам гражданства» при Президенте Республики Казахстан» дополнительно детализированы отдельные вопросы.

-Д-

ДВУАЗЫЧИЕ (каз. *биллингвизм, қостілділік*, англ. *bilingualism*) – то же, что билингвизм (лат. *bidву(x) + lingua* язык); владение/использование индивидом или обществом двух и более языков. Различают индивидуальное Д. – знание и использование двух языков отдельными членами определенного *Этноса* и массовое Д. – знание и использование двух языков большинством этноса; региональное Д. – знание и использование двух языков жителями определенного района страны и национальное Д. – знание двух языков данным этносом страны; естественное Д. – знание и использование двух языков как следствие непосредственного взаимодействия носителей этих языков и искусственное Д. – знание и использование двух языков как следствие преднамеренных и специально создаваемых условий изучения второго языка и др.

Установлено, что около половины всего населения земли является двуязычным. Для некоторых стран Д. – редкий феномен (США, Франция, Великобритания и др.), для других – это норма (Индия, Западная Африка, Таиланд, Папуа, Новая

Гвинея, Камерун и др.) (см. *Ассимиляция, Государственный язык, Местный язык, Официальный язык, Языковая ассимиляция, Языковая политика, Языковая ситуация, Языковое планирование*).

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА (каз. демографиялық саясат, англ. *Population policy* or *Demographic policy*) – деятельность государства, направленная на регулирование процессов воспроизводства населения (см. *Демография, Гражданство*).

ДЕМОГРАФИЯ (греч. *demos* народ + *grapho* пишу, каз. *демография*, англ. *demography*) – наука, изучающая население и закономерности его развития (воспроизводство, изменение численности, национального состава, территориального или регионального размещения, внешние и внутренние миграции и т.п.). Д. учитывает, также, соотношение численности населения и распространенности *Языков* в различных государствах, а также динамику развития языков и диалектов, напр., в зависимости от количества говорящих на каждом языке определяется его демографический потенциал. Различаются демографические равновесные языковые ситуации и демографически неравновесные языковые ситуации, напр., в Бельгии наблюдается демографически равновесная языковая ситуация: 39,1 % населения – франкоязычные валлоны и 50,7 % – фламандцы. В Казахстане – демографически неравновесная языковая ситуация (см. *Перепись населения, Языковая ситуация*).

ДЕПОПУЛЯЦИЯ (каз. *депопуляция*, англ. *depopulation*) – систематическое уменьшение численности населения. Основная причина депопуляции – снижение рождаемости до крайне низкого уровня и высокий уровень эмиграции, не восполняющийся иммиграцией населения (см. *Демографическая политика, Демография, Гражданство*).

ДЕПОРТАЦИЯ (лат. *deportatio* – изгнание, высылка, каз. *жер аудару*, англ. *deportation*) – принудительная высылка лица или целой категории лиц в другое государство или другую местность.

Термин Д. возник в уголовном законодательстве Франции в 18-19 вв. для обозначения особых видов ссылки. Д. сродни административному выдворению, однако если последнее – мера наказания иностранца, в том числе законно находящегося на территории страны, который совершил правонарушение в миграционной сфере, то Д.– это специальная мера высылки незаконно находящегося на территории страны иностранца. Правила Д. определяются нормами международного права и национальным законодательством.

Д. народов как особый вид является результатом проводимой государством национальной политики, чаще носит негативный характер и провоцирует межнациональные конфликты. Согласно статье 7 Римского статута международного уголовного суда от 17 июля 1998 года «Депортация, или насильственное перемещение населения», Д. относится к числу преступлений против человечества и влечет международную уголовную ответственность (см. *Этническая миграция*).

ДЕЭТНИЗАЦИЯ (каз. *Этноссыздандыру*, англ. *de-ethnicization*) – потеря национально-специфического в культуре, языке и быту этноса; свертывание или вытеснение национальных форм общественной жизни.

Д. приводит к исчезновению *Этноса* как системной целостности, хотя люди, его составлявшие, могут продолжить свое существование в составе других этносов, восприняв их традицию. Процесс потери народом или его отдельными представителями своих этнических черт начинается с потери родного языка, затем – этнического самосознания и этнической идентификации. Д. является обязательным условием пополнения этнической антисистемы новыми

членами. Д. может быть результатом попыток либо насильственной ассимиляции одного этноса другим (в то время как естественная ассимиляция приводит к интеграции этнических традиций), либо реализации некой идеологической или философской концепции, предполагающей необходимым создание абстрактного «человека нового типа» или же «новой человеческой общности». Следует дифференцировать процесс деэтнизации и процесс модернизации этнической традиции, в целом ряде случаев сопровождающийся дисфункциями.

ДИАСПОРА (греч. *Διασπορά* – *разрозненность*, каз. *диаспора*, англ. *diaspora*) – пребывание части народа (этнической общности) вне страны его происхождения при сохранении чувства *Идентификации* со своей *Родиной* (по Г.В. Осипову). Отличие Д. от других этнических общностей, живущих среди другого народа, – это стремление сохранить основные или важные характеристики национальной самобытности своего народа, поддерживать и содействовать развитию *Языка*, культуры, этнического сознания. Как и другие этнические группы, общины Д. сохраняют свои этнокультурные границы. В Д. активно поддерживается коллективная память, которая является основополагающим элементом ее самосознания. Д. имеет некоторые организационные формы своего функционирования, начиная от землячества и заканчивая наличием общественных, национально-культурных и политических движений. Д. участвует в поддержании, развитии и укреплении духовной культуры, национальных традиций и обычаев, культурных связей со своей *Исторической родиной*. Особо важным стремлением Д. является сохранение родного языка, который является ретранслятором национальной культуры. Утрата родного языка и культуры оказывает прямое воздействие на главные компоненты духовной сферы (обычаи, традиции, самосознание). (см. *Ирредента*).

ДИСКРИМИНАЦИЯ (каз. *кемсітушілік*, англ. *discrimination*) – неоправданное различие в правах и обязанностях человека (ущемление прав либо возложение дополнительных обязанностей) по признаку этнической, национальной или расовой принадлежности.

Этническая (национальная, расовая) – один из наиболее опасных видов Д., который в силу своих последствий требует от государства, всех институтов гражданского общества и граждан особого внимания, постоянных и решительных действий в сферах идеологии, права, судопроизводства, управления государством, в области миграции, труда, образования, языка, культуры, быта, распределения благ и удовлетворения потребностей человека.

Республика Казахстан осуждает все формы и виды Д. и конституционно закрепляет равенство всех перед законом. В соответствии с п.п. 1 и 2 ст. 14 Конституции РК «никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам». Ряд гарантий против Д. содержатся в п. 3 ст. 5, п. 3 ст. 20 Конституции РК, а п. 2 ст. 39 признает неконституционными любые действия, направленные на нарушение межэтнического и межконфессионального согласия в стране.

Законодательство предусматривает уголовную ответственность за преступления и правонарушения по мотивам расовой и национальной нетерпимости. К обстоятельствам, отягчающим уголовную ответственность и усиливающим наказание, отнесено совершение преступления по мотиву национальной, расовой и религиозной ненависти или вражды.

В Казахстане созданы все необходимые условия, направленные на сохранение и развитие всех казахстанских этносов. Законом РК от 29 июня 1998 г. №245 Казахстан

присоединился к Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой Д. Указом Президента РК от 21 марта 2008 г. №558 Казахстаном была признана компетенция Комитета по ликвидации расовой дискриминации, исходя из требований Международной конвенции.

-Е-

ЕВРАЗИЙСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (каз. *Еуразиялық сәйкестілік*, англ. – *Eurasian identity*) – соотнесение народов Евразии с целостной исторической, социокультурной, экономической общностью. Восприятие культур Евразийских народов как диалог и взаимообогащение: славянской и тюркской, ислама и православия. В литературе нет устоявшегося определения Е.И. Обоснование ядра Е.и. содержится в трудах Л.Н.Гумилева «Древняя Русь и Великая степь», «Тысячелетие вокруг Каспия» и др. В основе Е.и. лежит понимание общности исторической судьбы и взаимовлияния между двумя крупнейшими цивилизациями, оседлостью и кочевничеством, земледельческой и кочевнической культурами. Одной из значимых работ, раскрывающих процесс взаимного влияния тюркской и славянской письменности, является труд «Аз и Я» О. Сулейменова (1973). На современном этапе формируется новое понимание Е.и., которое стало актуализироваться на фоне интеграционных процессов стран Евразии.

Во внешней политике Казахстана Е.и., сохраняя ценности межэтнического взаимодействия народов, получает межгосударственное звучание, становится условием и гарантией дружественных отношений главных евразийских держав – Казахстана и России. Е.и. тесно скрепляет государства, предопределяя особенности внешней политики.

Во внутренней политике Казахстана Е.и. включается как составляющая национальной идеи. Е.и. в Казахстане – реалия современности: это итог тысячелетней истории, поощряющая этническую самобытность идея. Именно оригинальность

этнического самовыражения есть первое условие Е.и., или успешного взаимодействия этносов.

Е.И. не отрицает *Этнической идентичности*, представляющей различные уровни процесса самоидентификации. Взаимодействие *Этносов* создает некий общий комплекс идей, норм, ценностей, приобщаясь к которому этносы обретают евразийское качество, сохраняя, однако, при этом свое национальное лицо (см. *Код нации, Модернизация общественного сознания*).

ЕВРОПОЦЕНТРИЗМ (каз. *еуропоцентризм*, англ. *eurocentrism*) – культурно-философская и мировоззренческая установка, система взглядов, согласно которой Европа с присущим ей духовным укладом является центром мировой культуры и цивилизации. Еще в Древней Греции разграничение Востока и Запада стало основой противопоставления варвара и эллина, «дикости» и «цивилизованности». В период колониальной и миссионерской экспансии XIV-XIX вв. европейская культура пережила культурный шок, открыв для себя новые «чужие» культуры Востока. В XX веке известные преломление идеи Е. получили в теориях Шпенглера и Тойнби, отрицающих преэминентность и возможность связей между автономными культурами. Своеобразной реакцией на эту концепцию были востокоцентризм, утверждающий заимствованный, нетворческий характер европейской культуры и т.п. Передовые мыслители Европы, начиная с просветителей, критически относились к Е., выдвигали идеи о единой общечеловеческой и культурной истории.

-3-

ЗАКОН об АНК (каз. *ҚХА туралы ҚР Заңы*, англ. *The Law of RK «on ANK»*) – Закон РК от 20 октября 2008г. №70- IV «Об Ассамблее народа Казахстана». Принятие данного Закона ознаменовало новый этап развития *Ассамблеи народа Казахстана*. Законом Республики Казахстан от 21 мая 2007 г.

«О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» *Ассамблея народа Казахстана* был придан конституционный статус. Ассамблея получила право избирать депутатов в Мажилис Парламента Республики Казахстан.

В 1995 – 2008 гг. большинство вопросов организации и деятельности АНК закреплялось и регулировалось указами Главы государства. Закон РК об АНК, как записано в его преамбуле, определяет статус, порядок формирования и организацию работы АНК, направленных на реализацию государственной этнополитики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

В развитие положений и норм Закона Республики Казахстан «Об Ассамблея народа Казахстана» для создания дополнительных гарантий достижения целей и решения задач АНК Указом Президента РК от 7 сентября 2011 г. утверждено новое Положение об АНК, а Указом Президента РК от 28 декабря 2015 г. № 148– Концепция развития АНК. (до 2025 г.).

27 апреля 2018 года подписан Закон РК «О внесении изменений и дополнений в Закон «Об Ассамблея народа Казахстана» №149-VIЗРК. АНК данными поправки наделена функциями по развитию медиации, благотворительности.

В целях совершенствования деятельности *Этнокультурных объединений* как института гражданского общества они включены в структуру АНК, впервые введен институт общественной аккредитации этнокультурных объединений АНК, законодательно закреплена их статус и цели. Правила общественной аккредитации вместе с Положением о комиссиях по аккредитации утверждены на заседании Совета АНК в ноябре 2018 года (см. *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства*).

-И-

ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico* – отождествляю, каз. *сэйкестендіру*, англ. *identification*) – 1. Установление тождественности объектов на основании тех или иных признаков. 2. Процесс отождествления индивида с тем или иным объектом, человеком или группой, происходящий на основе усвоения присущих им свойств, стандартов, ценностей, социальных установок и ролей. Процесс И. призван выполнять социализирующую, — таки адаптивную функции. Ситуация «выпадения» человека из идентификационных матриц приводит к изменению его поведения в социальном мире, который начинает восприниматься как чужой и враждебный.

В структуре И. обычно выделяют три основных компонента – когнитивный (знания, представления об особенностях собственной группы и осознание себя как ее члена на основе определенных характеристик), аффективный (оценка качеств собственной группы, отношение к членству в ней, значимость этого членства) и поведенческий (реальный механизм не только осознания, но и проявления себя членом определенной группы, построение системы отношений и действий в различных контактных ситуациях) (см. *Гражданская идентификация, Этническая идентификация, Языковая идентификация, Религиозная идентификация, Культурная идентификация*).

ИДЕОЛОГИЯ (от греч. *Idea* – представление + *logos* учение, каз. *идеология*, англ. *ideology*) – мировоззрение, мировосприятие, система взглядов, идей, убеждений, ценностей и установок, выраженная в различных формах общественного сознания. И. – относительно систематизированная совокупность взаимосвязанных идей, представлений, концепций и доктрин как об устройстве и принципах функционирования общества, так и о способах достижения отвечающего интересам носителя этих идей

состояния общества. И. создает основу для организованной политической деятельности.

В широком смысле И. образуют системы идей, идеологические отношения, идеологическая деятельность, идеологические учреждения, идеологические процессы. В узком смысле в И. выделяют содержательные и инструментальные элементы. К содержательным относятся заимствованные из различных сфер духовной жизни (модели, теории и проч.), к инструментальным – средства выражения содержания (понятия, образы, стереотипы, мифы, символы, лозунги и проч.). В политической науке существует влиятельная традиция понимания феномена И., связанная с работами Маркса и Мангейма: И. – форма сознания, отражающая искаженный и частичный образ реальности, обусловленный социально-историческими обстоятельствами в целом, а в частности, особенностями познания реальности, ее интеллектуальной реконструкции познающим субъектом и его интересами (отсюда – представления о «ложности», «иллюзорности» И.). Задача И. – объяснять, оправдывать или критиковать феномены политической реальности в имеющихся социально-исторических условиях с целью аккумуляции политической поддержки конкретной стратегии политических действий, обоснования притязаний определенной группы на власть или ее использование. Специфика И. проявляется в сочетании таких черт, как целенаправленность формирования, аксиоматичность исходных принципов, ярко выраженная эмоционально-волевая окрашенность, ценностный подход, не эмпиричность (больше внимание уделяется интерпретации, а не самим фактам), высокая степень адаптивности – соединение фундаментальности и ситуативности, сочетание принципов обыденного и теоретического мышления, стереотипизация в формулировке постулатов.

Сточки зрения стратегии достижения политических целей И. делятся на умеренные, ориентированные на реформизм и диалог с политическими противниками; и радикальные,

призывающие своих сторонников к активным формам борьбы за политические идеалы, вплоть до вооруженного противостояния. В соответствии с хронологическим критерием И. Принято делить на классические, сформировавшиеся в XIX в. (либерализм, консерватизм, социализм), и новые, или альтернативные, появившиеся или активно заявившие о себе в XX в. — коммуитаризм, феминизм, альтерглобализм и проч. (см. *Государство*).

ИММИГРАЦИЯ (лат. *immigro* – *вселяюсь*, каз. *иммиграция*, англ. *Immigration*) – въезд в страну иностранных граждан с целью постоянного в ней проживания или длительного пребывания и, как правило, зачастую получения ее гражданства. И. оказывает значительное влияние на динамику, численность, возрастно-половую и этническую структуру населения.

Непосредственные факторы И., воздействующие на ее интенсивность: 1) различия в режимах демографического воспроизводства, вызывающие старение населения в одних странах и формирование относительно молодой структуры – в других; 2) существенная и усиливающаяся поляризация жизненного уровня; 3) перенаселение преимущественно отсталых регионов мира; 4) различия в степени занятости трудоспособного населения и рост уровня безработицы, вызывающей прежде всего трудовую миграцию. И. играла важнейшую роль в заселении некоторых частей света и существенную, а иногда и решающую – в формировании новых государств (см. *Этническая миграция*, *Эмиграция*, *Эмигрант*).

ИНКУЛЬТУРАЦИЯ (каз. *инкультурация*, англ. *inculturation*) – обучение человека традициям и нормам поведения в конкретной культуре. И. происходит в процессе взаимодействия человека и культуры, при котором, с одной стороны, культура определяет основные черты личности человека, а с другой, – человек влияет на свою культуру.

В различных гуманитарных науках этот процесс также может обозначаться как «социализация в своей культуре» или «этническая социализация». Под социализацией понимается гармоничное вхождение индивида в социальную среду, усвоение им системы ценностей общества как такового, позволяющего ему успешно функционировать в качестве его члена. Термин «социализация» относится к самому процессу и механизмам, с помощью которых люди обучаются правилам поведения в обществе, тогда как «инкультурация» относится уже к продуктам процесса социализации – субъективным внутренним психологическим аспектам культуры, которые усваиваются в процессе развития человека. Различие и сходство терминов «приобщение к культуре» и «социализация» связаны с различием и сходством понятий «культура» и «общество».

И. – это постепенная выработка человеком навыков, манер, норм поведения, которые характерны для одного, конкретного исторического периода, одного определенного типа культуры, связанного с существованием и развитием определенного этноса. Это длительное и постепенное освоение человеком способов, норм, практических рекомендаций в повседневной жизни (см. *Аккультурация, Этнокультурные объединения*).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ (лат. *inter* между + *natio* народ, каз. *интернаціоналізм*, англ. *Internationalism*) – мировоззрение, утверждающее такой тип межнациональных отношений, который складывается на основе равноправия всех народов, независимо от их национальной, расовой принадлежности, взаимного уважения, всестороннего сотрудничества наций и этнических групп. И. выражает объективные тенденции и потребности общественного развития, способствует сближению наций. И. противоположен национализму и национальному нигилизму. В более широком значении И. формулирует идеи и политику, основанные на общности коренных интересов тех или иных социальных

и политических сил, а также государств, их готовность действовать сообща, солидарно для достижения общих целей.

На современном историческом этапе развития человечества *Интернационализм* находит конкретное выражение в объединении усилий государств и народов в борьбе против международного терроризма, региональных вооруженных конфликтов, ликвидации бедности и угнетения, решении экологических и других проблем, глобальный характер которых предполагает общие пути решения (см. *Космополитизм, Национализм, Толерантность*).

ИРРЕДЕНТА (итал. *irredenta* – неосвобожденный, находящийся под чужим владычеством, каз. *ирредента*, англ. *irredent*) – часть этноса, составляющая меньшинство населения в пределах данного государства, но компактно проживающая в непосредственной близости к государству, в котором близкий или идентичный ей народ составляет большинство. За пределами своей страны И. оказывается вследствие войн, аннексий, спорных границ или колониальных моделей. Во многих полиэтничных современных государствах в силу исторических, политических причин сложились И.

Часто имеются взаимные И. в соседних, приграничных полиэтничных государствах. И. пытаются создавать сеть социальных институтов для поддержания и развития, как своей собственной общности, так и связей с соседним большинством и/или другими И. Если случаи дискриминации И. принимают систематический характер, в ее среде возникает стремление к воссоединению с территорией этнического большинства – ирредентизм. Но не всегда И. выступают за воссоединение своих земель с территорией большинства по политическим, экономическим и другим причинам (см. *Диаспора*).

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОДИНА (каз. *тарихиотан*, англ. *historical home land*) – 1. Место рождения конкретного

человека, т.е. то государство, на территории которого он родился 2. Государство, к *Титульному этносу* которого данный человек относится независимо от места рождения. 3. Связь человека с государством, гражданином которого он был. Важным элементом И.р. является ее духовное осмысление или сакрализация – территория И.р. воспринимается как священная. Психологическим субстратом И.р. является архетип идеализированной Родины-матери, чувство которой сохранилось в *Общественном сознании Этнической группы*. Отношение к государству как к И.р. возможно лишь при наличии чувства *Родины*, то есть привязанности к стране, осознание ее территории как родной, преданности ей, принятие ее культуры, традиций, языка (см. *Малая родина*).

-К-

КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ ОБЩЕСТВЕННОГО СОГЛАСИЯ И НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА (каз. – *Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің қазақстандық үлгісі*, англ. – *Kazakhstan's model of social harmony and national unity*) – теоретически обоснованная, реализованная на практике в политике Республики Казахстан модель развития отношений между этносами полиэтничного казахстанского общества.

Сформированы следующие преимущества казахстанской модели по укреплению общественного согласия и общенационального единства.

Во-первых, благодаря целенаправленной политике Первого Президента страны — Елбасы Назарбаева Н.А. созданы и совершенствуются механизмы реализации гражданского равноправия независимо от этнической и религиозной принадлежности.

Во-вторых, представительство и реализация интересов казахстанских этносов осуществляются на высшем государственном уровне - Председателем Ассамблеи является Президент страны, гарант Конституции.

Решения высшего органа Ассамблеи - Сессии - обязательны к рассмотрению всеми государственными органами.

В-третьих, гарантированное представительство интересов этносов в Парламенте страны обеспечивается избранием Ассамблеей 9 депутатов Мажилиса.

В-четвертых, сформирована ценностная основа, базирующаяся на общегражданских принципах, общих духовно-культурных ценностях и общенациональном историческом сознании.

В-пятых, государством созданы условия и оказывается поддержка для развития традиций, языков и культуры народа Казахстана.

В-шестых, казахстанская модель общественного согласия и общенационального единства развивается на основе гражданской инициативы и конструктивного диалога институтов гражданского общества и государства.

В-седьмых, принципиальная позиция Казахстана заключается в том, что использование этнических вопросов в политических целях недопустимо.

В Казахстане внедрены общепризнанные нормы в сфере межэтнических отношений.

В целом функционирует эффективная политико-правовая и институционально-управленческая система обеспечения и укрепления общественного согласия и общенационального единства (см. *Толерантность, Модернизация общественного сознания*).

КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНОГО

ГОСУДАРСТВА (каз. *Әлеуметтік мемлекеттің қазақстандық үлгісі*, англ. *Kazakhstan's pattern of social state*) – важная составная часть стратегических программ среднесрочного и долгосрочного развития страны, оформленная в пяти социальных инициативах Первого Президента РК – Елбасы Н.А. Назарбаева и программах повышения благосостояния народа (см. *Государство*).

КАНДАС (рус. *сородич, соплеменник*, каз. *қандас*, англ. *gandastar*) – (ранее: *оралман*) этнический казах и (или) члены его семьи, ранее не состоявшие в гражданстве Республики Казахстан, прибывшие на историческую родину и получившие соответствующий статус в порядке, установленном Законом Республики Казахстан «О миграции населения».

Репатриация казахов из стран ближнего и дальнего зарубежья на *Историческую родину* – один из приоритетов миграционной политики Республики Казахстан. *Интеграции* К. в казахстанское общество нацелено на сохранение национальной *Идентичности*, культуры, *Языка* и восстановление исторической справедливости – воссоединения с народом. Причины формирования феномена К.: ностальгия по *Родине*, восстановление / приобретение гражданства (политического, правового и социально-экономического статуса), погружение в традиционные условия хозяйствования и предпринимательской деятельности, повышение уровня доходов и благосостояния, доступность образования, здравоохранения и социальной защиты, наконец, возможность самореализации на родине (см. *Диаспора, Ирридента, Мигрант, Репатриант, Эмигрант, Этническая миграция*).

КАФЕДРЫ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА (каз. *Қазақстан халқы Ассамблея кафедралары*, англ. *Departments of the Assembly of People of Kazakhstan*) – научные и образовательные центры в высших учебных заведениях республики. Первая кафедра АНК открыта в 2013 году в Евразийском национальном университете им. Л.Н.Гумилева. В октябре 2019 года при высших и средних учебных заведениях, и школах Казахстана 30 действующих кафедр, 7 центров, 3 филиала. Цель К.– выработка теоретико-методологического обеспечения этнополитических исследований, а также преподавания дисциплин, связанных с этнополитической сферой. Задачи К. – формирование понимания роли института

Государства и его органов в системе этнополитического менеджмента; формирование культуры и этики межэтнических отношений в рамках учебного процесса; способствование осознанию функциональной общественной ценности межэтнического согласия и толерантности; внедрение принципов *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства*. Направления работы кафедр–методическое обеспечение фундаментальных и прикладных исследований, а также учебного процесса. Предметы и дисциплины К. – общественное согласие как важный принцип деятельности Республики Казахстан; политическая стабильность как принцип деятельности Республики Казахстан; этнополитический менеджмент Республики Казахстан; правовые и институциональные аспекты; внутренние и внешние факторы влияния на межэтнические и межконфессиональные отношения в Казахстане; межэтнические конфликты и способы их регулирования; полиэтничность в Казахстане (история и современность); казахстанский патриотизм как конституционный принцип функционирования Республики Казахстан; интерактивная образовательная программа воспитания толерантности; психология межкультурной коммуникации и общения, религия в общественно-политической жизни Казахстана (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

КОД НАЦИИ (каз. *ұлт коды*, англ. *nationcode*) – особый вид взаимосвязей (включая социальные, исторические и биологические) между представителями определенной этнической группы или групп, образующих единую общественно-государственную целостность. К.н. понимается как ценность, «порождаемая историей, культурой, судьбой, кровью, жизнью...», индивидуальной памятью, личной жизнью. К.н. специфичен. У «каждого народа, каждой этнической группы есть некоторые свои особенности», этот фактор следует учитывать в политике, в сфере межэтнических отношений.

В статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» 12 апреля 2017 года Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.А.Назарбаев отметил: «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук. Но это не значит консервацию всего в национальном самосознании – и того, что дает нам уверенность в будущем, и того, что ведет нас назад. Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации. Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Я же хочу, чтобы она твердо стояла на земле. А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены. Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа. Убежден: важнейшая миссия духовной модернизации заключается и в примирении различных полюсов национального сознания. С 2004 года была реализована программа «Мәдени мұра», направленная на восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории Казахстана. В 2013 году мы приняли программу «Халық тарих толқынында», позволившую нам системно собрать и изучить документы из ведущих мировых архивов, посвященные истории нашей страны».

При этом была поставлена задача: «изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей». В этой связи одним из приоритетов программы *Рухани жанғыру* стало «сохранение национальной идентичности», а «само понятие духовной модернизации предполагает изменения в национальном сознании. Здесь есть два момента. Во-первых, это изменение в рамках национального сознания. Во-вторых, это сохранение внутреннего ядра национального «Я» при изменении некоторых его черт... Наши национальные традиции и обычаи,

язык и музыка, литература и свадебные обряды, – одним словом, национальный дух, должны вечно оставаться с нами. Мудрость Абая, перо М.Ауэзова, проникновенные строки Джамбула, волшебные звуки Курмангазы, вечный зов аруаха – это только часть нашей духовной культуры. Но модернизация состоит и в том, что ряд архаических и не вписывающихся в глобальный мир привычек и пристрастий нужно оставить в прошлом. Это касается и такой особенности нашего сознания, как региональное разделение единой нации. Знать и гордиться историей своего края – дело нужное и полезное. Вот только забывать о гораздо большем – о принадлежности к единой и великой нации – нельзя. Мы строим меритократическое общество, где каждый должен оцениваться по личному вкладу и по личным профессиональным качествам. Такая система не терпит кумовства. Это форма развития карьеры в отсталых обществах. Задача не в том, чтобы заниматься перечислением положительного и отрицательного в накопленном опыте. Задача в том, чтобы понять два непреложных правила.

Первое. Никакая модернизация не может иметь место без сохранения национальной культуры.

Второе. Чтобы двигаться вперед, нужно отказаться от тех элементов прошлого, которые не дают развиваться нации» (см. *Модернизация общественного сознания*).

КОНФОРМИЗМ (от позднелат. *Conformis подобный, сообразный*, каз. *конформизм*, англ. *conformism*) – морально-политическое и морально-психологическое понятие, обозначающее приспособленчество, пассивное принятие существующего социального порядка, политического режима ит. д., а также готовность соглашаться с господствующими мнениями и взглядами, общими настроениями, распространенными в обществе.

К. расценивается как непротивление преобладающим тенденциям, несмотря на их внутреннее неприятие; самоустранение от критики тех или иных аспектов соци-

ально-политической и экономической действительности; нежелание высказывать собственное мнение; отказ от личной ответственности за совершаемые поступки; слепое подчинение и следование любым требованиям и предписаниям, исходящим от общества, партии, лидера, религиозной организации, патриархальной общины, семьи и т.д. (подобное подчинение может быть обусловлено не только внутренними убеждениями, но и менталитетом, традицией).

Высокая степень К. при проявлениях фанатизма, догматизма, авторитарности мышления характерна для ряда религиозных сект и означает отсутствие или подавленность собственной позиции и принципов, а также отказ от них под давлением различных сил, условий, обстоятельств. В роли последних в зависимости от ситуации могут выступать мнение большинства, авторитет, традиции и т. п.

На личностном уровне конформизм чаще всего выражается в готовности индивида поддаться как реальному, так и лишь воспринимаемому как таковое давлению группы, предрасположенности изменить свои позицию и видение в связи с тем, что они не совпадают с мнение большинства (см. *Толерантность*).

КОРЕННОЙ ЭТНОС (каз. *тұрғылықты этнос*, англ. *native, indigenousethnos*) – то же, что коренной *Народ*, население, исконно (до формирования существующих государственных границ) проживающее на территории традиционного расселения и имеющее с ней неразрывную историческую связь. Расплывчатость понятия К.э. связана с отсутствием устанавливаемых в каждом случае хронологических рамок «традиционного расселения». Чаще всего к К.э. в бывшем СССР относили *Титульные этносы*. В отличие от понятия К.э., коренной народ, *Коренной язык*, в документах ООН и других международных организаций используются термины *Автохтон*, автохтонный язык, миноритарный язык (см.

Ассимиляция, Диаспора, Этническая группа, Этническая фузия, Этнос, Языковая ассимиляция).

КОРЕННОЙ ЯЗЫК (каз. *тұрғылықты тіл*, англ. *native language*) – язык *Коренного этноса*, имеющего неразрывную историческую связь с территорией традиционного проживания, стремящегося сохранить, развивать и передать молодому поколению культуру, традиции и обряды, *Язык*. К.я. является главным признаком *Этнической идентичности* и *Языковой идентичности* коренных *Этносов*, которые указывают его в качестве основного языка в *Переписях населения*. Права К.я., как и права коренных народов, защищаются в Декларации о правах коренных народов, Международном пакте о гражданских и политических правах и пр. (см. *Местный язык, Этнический язык, Язык, Язык диаспоры, Языки Казахстана, Языковое право*).

КОСМОПОЛИТИЗМ (от греч. *cosmopolitis* – гражданин мира, каз. *әлемді сүюшілік*, англ. *cosmopolitanism*). Идеология мирового гражданства, утверждающая приоритет чувства принадлежности любого человека ко всему человечеству над всеми другими социальными связями. К. отвергает идеи национальной почвы, национальной культуры, патриотизма, а в сфере политики проповедует отказ от государственного и национального суверенитета, от национальных интересов и традиций. В основе К. лежит идея создания мирового государства или мировой федерации государств, для чего необходимо отказаться от государственного суверенитета, этнической и национальной принадлежности, культуры и традиций. В противовес космополитизму *Интернационализм*, не отрицая *Патриотизм* и национальные чувства, все же соединяет в своей основе общечеловеческие интересы с национальными, и не может быть тождественен К. *Интернационализм* рассматривает глобализацию общественной жизни как объективный процесс. Но при этом длительная перспектива интернационализации националь-

ных культур предполагает не устранение национальных особенностей и традиций, а глубокое и последовательное усвоение их ценного потенциала всем человечеством (см. *Государственная идентичность*).

КСЕНОФОБИЯ (от греч. *xanos* – чужой + *phobos* – страх, каз. *ксенофобия*, англ. *xenophobia*) – навязчивый страх перед незнакомыми людьми; боязнь чужих; неприязнь, нетерпимость, ненависть и презрение к лицам иной веры, культуры, национальности, к иноземцам, представителям других регионов, а также к чему-либо незнакомому, чужому, непривычному. В *Этносоциологии* К. – это психология, идеология и социальная практика, связанная с признанием исключительности своего этнического объединения, враждебностью к другим общностям.

К. обычно связана с усвоенными человеком установками этноцентризма и предубеждения, с внушенными этнорасовыми стереотипами. Социальная основа К. – конкуренция, ненадежность существования, необеспеченность условиями жизни, порождающая эгоистический страх за собственную безопасность и инстинктивное стремление к самосохранению. К. может возникнуть как защитная реакция, естественное стремление рода, племени, народности, нации к защите своих обычаев, обрядов, традиций, *Языка*, культуры от крайних чужеземных влияний экспансионистских кругов и стран с целью уничтожения самобытности того или иного народа, *Дискриминации* и геноцида. Как комплекс ненависти и страха К. в большей степени свойственна *Этносам*, живущим в изоляции, а также малочисленным народам и этническим группам, длительное время испытывавшим национальное угнетение, агрессивные действия со стороны других народов или государственных сообществ. Как разновидность шовинизма К. больше может проявляться со стороны крупной нации по отношению к малым народам (см. *Мигрантофобия*, *Толерантность*, *Этнические стереотипы*).

КУЛЬТУРА МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ (каз. *этносаралық қатынас мәдениеті*, англ. *culture of interethnic communication*) – совокупность личностных, идейных и моральных установок, социально- нравственных ценностей, норм и требований, правил, знаний, действий, привычек, осуществление которых обеспечивает взаимопонимание, согласие, стабильность, сотрудничество в сфере межэтнических отношений. К.м.о. – неотъемлемая и органичная часть духовной жизни общества и *Культуры* человеческих отношений в целом. Содержание *К.м.о.* складывается как из знания общепринятых на международном уровне норм и правил, регулирующих отношения представителей разных *Этнических общностей*, так и из соблюдения этих норм и правил, адекватных реакций на особенности поведения представителей других *Этносов*, *Этнических групп*, культур, из утверждения на практике взаимно согласованных принципов бесконфликтного взаимопонимания и сотрудничества, из противостояния национальной ограниченности и замкнутости, национальной предвзятости и вражде, национальному недоверию и отчужденности, национальному эгоизму и этноцентризму (см. *Язык, Язык межэтнического общения, Языковое право*).

КУЛЬТУРНАЯ АССИМИЛЯЦИЯ (каз. *мәдени ассимиляция*, англ. *Assimilation cultural*) – освоение людьми, принадлежащими к разным культурам, новой для них культуры, характерной для сообщества (страны, организации, общины, социальной группы и т.п.), членами которой они стали на длительный срок. В отличие от *Аккультурации*, предполагающей изменение культуры в результате контакта с другими культурами, К.а. ведет к полному слиянию культурных различий. К.а. предполагает как изменение общекультурных традиций, так и всех других знаний, связанных с образом жизни и профессиональной деятельностью людей. Эффективная К.а.

предполагает двусторонний процесс взаимопроникновения культур и обязательно включает в себя помимо культурных факторов, также и определенные социокультурные изменения. К.а. приобретает большое значение в условиях модернизации общества, обеспечивая его темпы и формы (см. *Ассимиляция, Этническая адаптация, Этническая ассимиляция, Языковая ассимиляция*).

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico* – отождествляю, каз. *мәдени сәйкестендіру*, англ. *Identification cultural*) – процесс осознания индивидом себя представителем определенной культуры, интериоризация ее ценностей в свой жизненный сценарий, переживание чувства принадлежности к ней. К.и. характеризуется субъективным чувством индивидуальной самоидентичности, т.е. отождествлением себя с теми или иными типологическими формами культурного устройства, прежде всего с культурной традицией. В современных условиях К.и. претерпевает большие изменения. Контекст рождения, на протяжении многих веков предопределявший характер и форму К.и., в настоящее время ослабевает. Повсеместной нормой К.и. сегодня выступает возникновение новых культурно-идентификационных групп, которые будут функционировать в качестве субкультурных образований. Ускорение темпов социального развития существенно влияет на процессы К.и. Формы К.и. становятся все более кратковременными, мобильными, ситуационными, в меньшей степени предопределяя последующую жизнь человека. В результате при переходе к более гетерогенному и дифференцированному обществу следует ожидать гораздо большего разнообразия *Идентификаций*. Однако, вне зависимости от того, какие конкретные формы будет приобретать К.и., по каким основаниям будет проходить культурное размежевание тех или иных социальных групп, сам принцип К.и. как реализации экзистенциальной потребности сохранится (см. *Идентификация, Гражданская*

идентификация, Этническая идентификация, Языковая идентификация, Религиозная идентификация).

«ҚАЗАҚТАНУ» (каз. «Қазақтану», англ. «Kazakhstan») – научно-просветительски проект Ассамблеи народа Казахстана направлен на формирование и консолидирующих общих ценностей народа Казахстана в русле программы «Рухани жаңғыру».

Қ. ориентирован на популяризацию истории, культуры, философии, этики казахского народа у населения Казахстана, как основы формирования единых общих ценностей.

Цель проекта: Создание системы для внедрения в общественное сознание населения РК объединяющего потенциала духовных и культурных ценностей казахского народа. Дальнейшее совершенствование казахстанской модели общественного согласия и общенационального единства на основе гражданских начал, общей истории и стержневой культурно-исторической роли казахского народа на его исконной территории.

Задачи проекта: расширение сферы взаимодействия и активизация новых каналов коммуникации этносов Казахстана с казахским этносом; формирование системы получения представителями различных этнических групп более полных знаний об истории, традициях, культуре, религии, духовных центрах, философии, литературе, искусстве, быте и образе мысли казахов; повышение роли структур АНК в процессе распространения и восприятия представителями других этносов знаний об истории, искусстве, традициях, философии казахского народа; активное вовлечение молодежи в процесс распространения, проникновения и восприятия ценностей казахского народа, в том числе посредством структур Республиканского молодежного движения АНК «Жанғыру жолы», а также инициированных и реализуемых им мероприятий, проектов и программ; органичное включение ценностей казахского народа в систему ценностей всех

казахстанских этносов; консолидация этносов Казахстана через восприятие и духовное освоение ценностей казахского народа; выработка нового синтетического взгляда на уникальное многообразие культуры, явлений и форм жизни казахского народа на протяжении всей его истории и в условиях современности.

Основные тематические направления проекта: «Сильные люди сильной страны», «Великая ценность слова», «Жизненная философия – «круг без острых углов», «Родная земля, родной очаг, родное слово», «Честь и достоинство в системе казахского воспитания», «Путники – «дети дорог»: культ гостя в Великой степи», «Великие мыслители Великой степи», «Образ, мысль, слово (казахская литература)», «От вечного Тенгри до ислама», «Наследие великих предков - духовные святыни», «Из уст в уста» – казахская устная традиция», «Храня традиции веков: культурный код казахов и толерантность», «Не оскудеет рука дающего: казахское общество и благотворительность». (см. *Модернизация общественного сознания, Код нации*).

-М-

МАЛАЯ РОДИНА (каз. *kişiotan*, англ. *small homeland*) – 1. Исторически первоначальная, небольшая родина малых человеческих групп 2. Территория региона, населенного этнически своеобразной группой и в силу отдельных причин относительно обособленная от остальной страны. Во многих странах мира сохранились *Этнические анклавы* небольшого размера, заселенные определенными этносами (напр., баски в Испании). Население подобных анклавов в большинстве случаев имеет свои культурные особенности. 3. Место рождения и становления человека как личности. Важная составляющая М.р. – социальная среда, которая образуется сообществом живущих в ней людей. В этой социальной среде формируются разговорная речь, манеры поведения, характер человека. Его личностные качества определяются культурой,

менталитетом людей, живущих на его М.р. Характер этого влияния так же, как и условия жизни от поколения к поколению изменяются под влиянием общего развития цивилизации. В этой связи у земляков разных поколений сохраняется одинаковое восприятие неповторимости природной панорамы М.р., но складываются разные впечатления о своем бытии (см. *Родина, Историческая Родина*).

МАЛОЧИСЛЕННЫЕ НАРОДЫ (каз. *саны аз халық*, англ. *minority people*) – *Народы, Этноссы, Этнические группы*, отличающиеся небольшим числом своих представителей, но сохраняющие в той или иной мере собственную *Этническую идентичность, Язык, Языковую идентичность*, самобытную культуру, традиции и обряды, формы традиционного хозяйствования, религию. Число М.н. на земле растет с распространением глобализации, *Ассимиляции, Этнической фузии* и др. Последний Единый перечень коренных М.н. Российской Федерации (2010) включает абазингов, алыторцев, вепсов, долган, ижорцев, ительменов, манси, нанайцев, нганасан, негидальцев, ненцев, нивхов, ороков, орочей, селькупов, тазы, ханты, чуванцев, чукчей, эвенков, эвенов, юкагиров и др. Все перечисленные и другие коренные М.н. России являются также М.н. Республики Казахстан (см. *Ассимиляция, Коренной этнос, Коренной язык, Язык диаспоры, Языковая ассимиляция*).

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (каз. *этносаралық қарым-қатынастар*, англ. *Interethnic relations*) – вид общественных (социальных) отношений, складывающихся между *Этносами* в ходе их взаимодействия или между представителями этносов на личностном уровне в рамках многоэтничных государств. М.о. могут иметь характер дружественный, нейтральный и конфликтный. Характер и содержание М.о. определяются политическим режимом и социально-экономическими условиями, в

рамках которых происходит их развитие. Однако М.о. обладают и относительной самостоятельностью. М.о. имеют комплексный характер и включают экономические, социально-политические, духовные и культурные отношения. От состояния М.о. зависит общеполитическая ситуация в полиэтничном обществе. В условиях межэтнического согласия и мира политическое положение в полиэтничном обществе характеризуется стабильностью, напротив, когда М.о. напряжены или конфликтны, это непосредственно расшатывает политическую обстановку в целом, дестабилизирует общественное развитие. Нередко в многоэтническом государстве острота М.о. выступает на первый план, определяя всю общественно-политическую ситуацию.

Межконфессиональные и М.о. за последние годы стали объектом комплексного изучения философами, политологами, историками, правоведами, филологами и исследователями других смежных специальностей. Системные научные поиски проводятся под эгидой Научно-экспертного совета АНК, их результаты вводятся в научный оборот и попадают в поле зрения региональных исследователей. В целом это способствует наработке единых методов на основе принятых императивов государственной этнополитики, повышению ответственности государственных органов за качество предоставляемых исследовательских услуг, расширению научного взаимодействия. Главное, результаты теоретических исследований осваиваются и обобщаются практиками, занимающимися эмпирическим изучением межэтнических, межконфессиональных, государственно-конфессиональных отношений, а также способствуют повышению эффективности и конкретизации направлений государственной этнополитики.

Каждый человек и социальные группы должны учитывать интересы, права и свободы других лиц, уважать общественную нравственность. Эта конституционная норма ориентирует на необходимость нравственного компонента в ходе реализации

прав и свобод, записанных в законодательстве, фиксирует глубинную связь права и нравственности. Общественная нравственность как важнейший нормативный регулятор социальных отношений должна быть ориентиром и для правовой сферы, особенно для реализации записанных в законодательстве прав, свобод и обязанностей. Эта норма Конституции незаменима при разрешении юридических коллизий и в процессе применения нормативных правовых актов и должна быть одним из ориентиров в нормотворческой и правоприменительной деятельности государственных органов, в том числе при подготовке, издании и применении подзаконных нормативных правовых актов.

В период модернизации общественно-политических и социально-экономических процессов, этнические и М.о. следует закономерно рассматривать в контексте процессов модернизации этнонациональной политики на должной научно-теоретической базе, используя положительный опыт, сохраняя преемственность и развитие. Только таким образом возможно определение подходов, принципов, целей и задач политики реформирования конкретных сфер общества, получить реальную картину сложных явлений и процессов межэтнического развития, сочетая при этом знания человека и общностей, этносов и общества, этносов как наций и наций-государств как их гражданской общности.

М.о. в Казахстане принципиально деполитизированы. Согласно ст. 5 Закона Республики Казахстан «О политических партиях», запрещается создание и деятельность политических партий, цели и действия которых направлены на разжигание социальной, расовой, национальной, религиозной, сословной и родовой розни. Не допускается создание партий по расовой, этнической и религиозной принадлежности. Кроме Конституции Республики Казахстан, М.о. регулируются в Казахстане нормативными правовыми актами – законами Республики Казахстан: «Об общественных объединениях», «Об Ассамблее народа Казахстана», «О государственном

социальном заказе», «О языках в Республике Казахстан», «О медиации», и др. (см. *Этнический конфликт*).

МЕЖЭТНИЧЕСКИЙ БРАК (каз. *этносаралық неке*, англ. *interethnic marriage*) – исторически обусловленный, социально, иногда юридически подтвержденный союз между мужчиной и женщиной, принадлежащих к различным этническим группам. С развитием человеческого общества количество М.б. возрастает, однако, ограниченные рядом социальных условий, М.б. гораздо менее распространены, чем браки мононациональные. Такая ситуация сохраняется результате целого комплекса различных причин. Объективными факторами, снижающими количество М.б., являются особенности расселения этносов, владение ими определенным языком и приспособленность к определенным занятиям, специфика образа жизни и мышления каждого народа, разница культурных, религиозных и социальных законов и предписаний, обычаи, традиции, историческое прошлое и др. Образование этнически смешанных семей играет важную роль в процессе изменения этнического состава населения. М.б. включен в сложную систему социальных взаимодействий, ее динамика зависит от многочисленных социальных условий. Положительная динамика межэтнических браков свидетельствует о стабильности *Межэтнических отношений*, благоприятном климате их развития, а также является позитивным показателем устойчивости социально-экономической ситуации в целом (см. *Ассимиляция, Аккультурация, Этнические группы, Этнос*).

МЕНТАЛЬНОСТЬ ЭТНОСА (фр. – *mentalite*, + от лат. *mentalis* – умственный, духовный, каз. *этникалық діл*, англ. *ethnic mentality*) Особенности психического склада и мировоззрения людей, входящих в ту или иную этническую целостность, исторически сложившийся образ мыслей, чувств

и мироощущения этноса, создававшиеся веками в процессе его исторического развития. Ментальность этноса выражается в виде иерархии идей, воззрений, представлений о мире, оценок, вкусов, культурных канонов, способов выражения мыслей, являясь существенной частью этнической традиции.

Для постижения менталитета определенного типа необходим анализ широкого культурного контекста: текстов и предметов материальной культуры, системы социальных связей и взаимоотношений, быта и истории повседневности. Понимание *Идеологии* социума поможет правильно оценивать все происходящие в нем процессы, адекватно воспринимать поведение его членов и глубже понимать выработанные им культурные феномены, что имеет неопределимое значение на нынешнем этапе развития общества и цивилизации (см. *Патриотизм, Толерантность, Этнос*).

МЕСТНЫЙ ЯЗЫК (каз. *жергілікті тіл*, англ. *local language*) – локальный *Язык*; особый статус языка, который не всегда получает подтверждение в законодательных актах. Чаще всего М.я. – это бесписьменные языки или письменные языки, использование которых ограничено рамками *Этнических групп*. В то же время М.я. может использоваться в начальном образовании, местном радиовещании, телевидении, газетах и журналах. К М.я. Казахстана могут быть отнесены, напр., дунганский и уйгурский языки, статус которых, однако, в таком качестве официально не подтвержден (см. *Автохтон, Коренной этнос, Коренной язык, Этнический язык, Язык, Язык диаспоры, Языки Казахстана*).

МИГРАНТ (лат. *migratio* – *переселение*, каз. *мигрант*, англ. *migrant*) – лицо, пересекающее государственные границы с целью изменения постоянного места жительства. Причины, побуждающие или вынуждающие людей втягиваться в процессы перемещений по территориям: социально-экономические (поиск рабочих мест, возможностей для

самореализации, получения образования, вступление в брак и т.п.); политические (преследование по политическим мотивам, политический протест, стремление к распространению своих политических взглядов и принципов); этнические (этническая рознь, угнетение и преследование по этническим признакам, стремление к этническому воссоединению); религиозные (религиозная нетерпимость и рознь, религиозное паломничество); военные (военные действия на определённой территории и желание людей избежать их возможных последствий); экологические (неблагоприятные природные условия региона, экологические катастрофы и т.п.) (см. *Иммиграция, Этническая миграция, Этнос*).

МИГРАНТОФОБИЯ (лат. *migratio* – переселение + греч. *φόβος* – страх, каз. *мигрантофобия*, англ. *migrant-phobia*) – страх или ненависть к *Мигрантам*, восприятие их как чужих, непонятных и поэтому опасных, и враждебных (М. как социальное явление с точки зрения теории *Этнической идентификации* является результатом стремления индивидов принадлежать к этнической группе, с которой они себя отождествляют, чтобы удовлетворить потребности в социальной, экономической и психологической защищенности. М. имеет глубинное психическое происхождение, которое вызывает в человеческом сознании интолерантные переживания и реакции, связанные с *Мигрантами* из-за потенциальной угрозы безопасности, из-за неспособности индивидов овладеть средой, а также в состоянии фрустрации, то есть ощущением непреодолимых препятствий к достижению желаемой цели или сильной потребности. М. способствует росту межэтнической напряженности, этнической нетерпимости и конфликтов. М. имеет негативные последствия не только в среде местных жителей, которые могут испытывать дискомфорт, скрытое ощущение опасности и тревоги, но и для самих мигрантов, которые в условиях М. не могут нормально адаптироваться

и стать социально значимыми и полноценными гражданами. Поэтому преодоление М., снижение факторов, влияющих на её формирование и проявление, имеет важное значение для стабилизации межэтнических отношений и для общества в целом (см. *Миграция, Этническая миграция, Этнос*).

МОДЕРНИЗАЦИЯ (от фр. *moderne* – современный, каз., *жаңғырту*, англ. *modernization*) – 1. процесс преодоления отсталости традиционных обществ и перехода к современным обществам; 2. процесс быстро увеличивающегося контроля над природой с помощью тесного сотрудничества между людьми. Он включает в себя интеллектуальную (в т.ч. рационализация и секуляризация), технологическую (индустриализация, урбанизация и т. д.), социальную (дифференциация общественных групп и пр.) революции (определение принадлежит Д. Растоу). Казахстанский дискурс понятия «модернизация» имеет свое значение – это стремление к изменениям.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ (каз. *Қоғамдық сананы жаңғырту*, англ. *Modernization of Kazakhstan's identity*) – программная статья Первого Президента РК – Елбасы Назарбаева Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», направленная на реформатирование общественных ценностей казахстанцев с учетом потребностей времени, современных рисков и вызовов глобализации. М.о.с. – масштабный и уникальный проект национального уровня, затрагивающий все сферы жизнедеятельности казахстанского общества. М.о.с. реализуется в соответствии с шестью направлениями модернизации национального самосознания в XXI веке: конкурентоспособность; прагматизм; сохранение национальной идентичности; культ знания; эволюционное развитие Казахстана; открытость сознания.

М.о.с. – это специальные проекты: переход государственного языка на латиницу, «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке», «Туған жер», «Сакральная география Казахстана», «Современная казахстанская культура в глобальном мире», «100 новых лиц Казахстана».

М.о.с. идеологическая платформа развития казахстанского общества на современном этапе и в долгосрочной перспективе.

В ноябре 2018 года М.о.с.Р.ж. получила новое наполнение и вступила в новый этап после публикации статьи Елбасы «Семь граней Великой степи», в которой ставилась задача модернизации исторического сознания нации. Первый Президент РК – Елбасы. Назарбаев Н.А призывает понять свои истоки и национальную историю во всей глубине и сложности, сформировать позитивный взгляд на собственную историю, осознать и принять ее во всей многогранности и многомерности, спокойно и объективно понять нашу роль в глобальной истории, опираясь на строгие научные факты.

Для достижения этой цели, в рамках «Семь граней Великой степи», реализуются следующие проекты:

Семилетняя программа «Архив-2025», включающая фундаментальные исследования всех отечественных и зарубежных архивов, начиная с античности и кончая современностью; поисково-исследовательскую работу специальных групп историков, архивистов, культурологов на системном и долгосрочном взаимодействии с отечественными и крупнейшими зарубежными архивами; историко-археологическое движение при школах и краеведческих музеях во всех регионах страны.

Великие имена Великой степи, в рамках которого необходимо создать учебно-образовательный Парк-энциклопедию «Великие имена Великой степи» под открытым небом; формирование актуальной галереи образов великих мыслителей, поэтов и правителей прошлого в современной литературе, музыке, театре и изобразительном искусстве;

систематизировать и активизировать деятельность по созданию и распространению научно-популярной серии «Ұлы Дала тұлғалары» /«Выдающиеся личности Великой степи»; международные многопрофильные коллективы, в которых наряду с казахстанскими учеными будут задействованы и иностранные специалисты.

Генезис тюркского мира, предусматривающий проект предусматривает проект «Тюркская цивилизация: от истоков к современности»; единую онлайн-библиотеку общетюркских произведений по примеру Википедии; системное позиционирование на международной арене Туркестана - духовного центра нашего народа, и сакрального места для всего тюркского мира.

Музей древнего искусства и технологий Великой степи – создать Музей древнего искусства и технологий Великой степи «Ұлы дала»; Общенациональный клуб исторических реконструкций «Великие цивилизации Великой степи» и проводить на его основе фестивали по тематикам: древние саки, гунны, эпоха великих тюркских каганов; туристический проект по частичному восстановлению древнего города Отырар с воссозданием объектов городской среды – домов, улиц, общественных мест, водопровода, городской стены.

Тысяча лет степного фольклора и музыки – создать «Антологию степного фольклора»; выпустить сборник «Древние мотивы Великой степи» – коллекцию значимых произведений, созданных для традиционных казахских музыкальных инструментов: кобыза, домбры, сыбызгы, сазсырная и других; организовать серии научно-поисковых экспедиций в различные регионы Казахстана и другие страны для поиска общих исторических основ фольклорной традиции.

История в кино и на телевидении – запустить производство специальный цикл документально-постановочных фильмов, телевизионных сериалов и полнометражных художественных картин, демонстрирующих непрерывность цивилизационной истории Казахстана (см. *Код нации*).

МУЛЬТИЛИНГВИЗМ (лат. *multum* много + *lingua* язык, каз. *мультилингвизм, көптілділік*, англ. *multilingualism*) – то же, что многоязычие; использование индивидом или обществом более двух языков (см. *Двужычие*).

МЯГКАЯ СИЛА ЭТНОПОЛИТИКИ (каз. *этносаясаттың жұмсақ күші*, англ. *softpower of ethnopoltics*) – идея мягкой силы сформулирована американским политологом - неолибералом Д.С. Наем (Josep hS. Nye, Jr.), которая активно используется в международной политике и науке (политологии, лингвистике, социологии, дипломатии и др.). М.с.э. – особый тип влияния, особый вид власти, непосредственно связанный с информационной революцией, с самым объемом информации и его ростом по экспоненте, а также со скоростью и широтой распространения этой информации благодаря новейшим коммуникативным технологиям. Внутренними факторами влияния М.с.э. выступают государственные и общественные институты, министерства, включая продуцируемые ими государственные программы и проекты, *Ассамблея народа Казахстана*, общественные организации, общества и мн. др. Каждая страна выбирает и реализует собственные программы с использованием М.с.э. в разных коммуникативных и информационных сегментах, тем самым минимизируя угрозы и риски (см. *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства*).

-Н-

НАРОД КАЗАХСТАНА (каз. *Қазақстан халқы*, англ. *People of Kazakhstan*) – Н.К. общность граждан Республики Казахстан, носитель народного суверенитета и учредительной власти. Н.К. является основным субъектом конституционно-правовых отношений.

Согласно ст. 3 Конституции Н.К., воля Н.К является единственным источником государственной власти.

Учредительная власть народа проявляется в принятии на республиканском референдуме 30 августа 1995 г. Конституции РК, в которой нашли свое воплощение и закрепление, важнейшие устои общества и государства, в принятии других решений по судьбоносным вопросам.

Н.К. осуществляет власть непосредственно через республиканский референдум и свободные выборы, а также делегирует осуществление своей власти государственным органам. Право выступать от имени Н.К. принадлежит Президенту Республики, а также Парламенту в пределах его конституционных полномочий. Этого не могут делать ни политическая партия, ни религиозное объединение, ни местное сообщество граждан. Никто не может присваивать власть, присвоение власти преследуется по закону (см. *Ассамблея народа Казахстана, Этнос, Языки Казахстана*).

НАРОДНАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ (каз. *Халық экспедициясы*, англ. *The people's expedition*) – проект АНК «Народная экспедиция «Дорогой Первого Президента» направлен на закрепление в общественном массовом сознании выдающихся заслуг Первого Президента – Елбасы Н.А.Назарбаева в основании и построении независимого Казахстана: укреплении общенациональных консолидирующих ценностей единства и согласия на основе программных концептов, упрочении социальной базы преемственности стратегического курса Елбасы, вовлечении всех этносов в реализацию экономических и социальных реформ на новом этапе государственного строительства.

Цель проекта – организация цикла информационно-пропагандистских общественно-политических, научно-просветительских, культурно-массовых мероприятий по укреплению и развитию казахстанской модели общественного согласия и общенационального единства Первого Президента – Елбасы, Председателя Ассамблеи народа Казахстана Н.А. Назарбаева для широкой популяризации политики мира

и единства среди населения, особенно, молодежи. Задачи проекта: укрепление в массовом общественном сознании общенациональных консолидирующих ценностей единства и согласия на основе программных концептов Елбасы – «Общество Всеобщего Труда», «Мәңгілік ел», «Слово о Независимости», «Размышления у подножья Улытау», «Эра Независимости», «Рухани жаңғыру» с проекцией на современный этап развития Казахстана; широкое вовлечение в осуществление проекта актива этнокультурных объединений и структур АНК, научной и творческой интеллигенции, молодежи, СМИ, особенно на региональном уровне; подготовка и тиражирование в печатных и электронных СМИ, интернет-ресурсах, социальных сетях материалов народной экспедиции; организация научно-культурных и иных массовых мероприятий по пропаганде политики мира и согласия, укреплению единства народа.

Ожидаемые результаты: актуализация в массовом сознании выдающихся заслуг Первого Президента – Елбасы Н.А.Назарбаева в основании и построении независимого Казахстана; внедрение в массовое сознание общенациональных консолидирующих ценностей на основе программных концептов Елбасы и их проекция на современный этап; укрепление общественного сознания и общенационального единства на новом этапе государственного строительства; формирование у широких масс населения чувства сопричастности к процессам преобразований в стране, расширение социальной базы экономических и социальных реформ; дальнейшее укрепление социального фундамента мира и согласия в Казахстане (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

НАУЧНО-ЭКСПЕРТНЫЙ СОВЕТ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА (НЭС АНК), (каз. *Қазақстан халқы Ассамблеясының Ғылыми-сарапшылық кеңесі (ҚХА ФСК)* англ. *Scientific Expert Council under the Assembly of People*

of Kazakhstan) – постоянно действующий консультативно-аналитический орган в структуре *Ассамблеи народа Казахстана*.

НЭС создан соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 7 сентября 2011 года № 149 для научного сопровождения деятельности АНК. В своей деятельности НЭС руководствуется Конституцией, Законом РК «Об Ассамблее народа Казахстана». Законами РК и актами Президента РК, Положением о Секретариате Ассамблеи, а также Положением о Научно-экспертном совете Ассамблеи народа Казахстана от 25 ноября 2014 г. №1.

Основными задачами Научно-экспертного совета являются: 1) комплексная экспертная оценка тенденций этнополитического, социально-экономического и конфессионального развития в Республике Казахстан, прогнозирование развития данных процессов в стране и мире; 2) научно-экспертное сопровождение деятельности Ассамблеи по актуальным направлениям государственной политики в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений; 3) координация научно-исследовательских работ в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений; 4) содействие усилению роли Ассамблеи как политического и гражданского института в развитии демократии, укреплении целостности казахстанского общества, достижении общенационального согласия.

НЭС состоит из председателя, его заместителей и членов из числа (по согласованию) депутатов, ученых, независимых экспертов, специалистов различных отраслей, представителей *Этнокультурных объединений* и др. В состав НЭС могут входить по согласованию депутаты Парламента Республики Казахстан, представители этнокультурных объединений, научных и образовательных организаций, а также ученые, независимые эксперты и специалисты.

НЭС может привлекать к своей деятельности экспертов, не являющихся членами НЭС, включая зарубежных.

В целях обеспечения участия Ассамблеи в разработке законодательных актов и иных программных документов, информационно-пропагандистских, а также иных мероприятий могут быть созданы информационно-пропагандистские, экспертные и иные рабочие группы. Координацию деятельности НЭС, комиссий и рабочих групп осуществляет Секретариат АНК (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

НАЦИОНАЛИЗМ (фр. *nathionalifime*. от лат. *natio*, каз. *ұлтшылдық*, англ. *nationalism*). – приверженность людей ценностям своей нации (этнуса), идеологию и групповое поведение, основанные на представлении о примате национальных интересов своего этноса перед другими. Психологическую основу Н. составляет этноцентризм.

Н. опирается на национальное чувство, родственное *Патриотизму*. Идеология Н., стремясь к объединению различных слоёв общества, невзирая на противоположные групповые интересы, оказалась способной обеспечить мобилизацию населения, состоящего из разных этносов, ради общих политических целей в период перехода к современным формам экономики, политики, культуры.

На межличностном и групповом уровне Н. выступает в виде этнических симпатий и антипатий, предпочтений и других проявлений национальной психологии. Идеологи Н. как политической доктрины полагают, что главным видом общественных связей являются связи национальные и главным субъектом истории – национальные (этнические) общности людей, сотрудничающие или борющиеся друг с другом за средства существования.

Н. может возникать как стихийно, так и преднамеренно благодаря действиям манипуляторов общественным сознанием ради достижения определенных политических целей. Он способен перерасти в движение, стремящееся к завоеванию социальных привилегий для представителей

определенной нации и утверждение ее превосходства над другими национальными группами. Н. в негативной коннотации начинается с искусственного гипертрофирования и субъективного противопоставления «своего» национально особенного своеобразию других наций. Агрессивный Н. выступает как в форме разжигания национальной розни и вражды между национальностями в пределах одной страны, так и в форме натравливания народа одной страны на народ другой. Часто Н. одних пробуждает Н. других. В этом случае Н. выступает как ответная реакция и именуется «защитным» или «оборонительным» (см. *Ксенофобия, Расизм. Этническая мифология*).

НАЦИОНАЛЬНАЯ (ЭТНИЧЕСКАЯ) АККУЛЬТУРАЦИЯ (лат. *ac+cultura* – возделывание, каз. *аккультурация*, англ. *Acculturation* – культурная адаптация) – процесс и результат приспособления человека, социальной группы или этноса к инокультурной среде путём приобретения тех или иных особенностей (норм, ценностей традиций) ее культуры; процесс и результат взаимовлияния этнических культур и языков, заключающийся в восприятии одной из них (обычно менее развитой) элементов другой культуры; взаимодействие и взаимопроникновение (диффузия) контактирующих систем политических ценностей.

Н.а., в отличие от ассимиляции не приводит к полной утрате традиционной культуры человека, социальной группы или этноса, но может привести к формированию двойного культурно-языкового сознания, способствовать развитию двуязычия, бикультурализма. Н.а. трактуется также как результат направленной государственной политики, согласно которой для получения гражданства необходимо освоить государственный язык или язык, на котором говорит большая часть населения, и принять нормы поведения и культуры, принятой в обществе (см. *Аккультурация, Инкультурация, Этническая ассимиляция*).

НАЦИОНАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВО (каз. *ұлттық мемлекет*, англ. *nationalstate*) – государство с общей, контролируемой центральной властью, хозяйственно-экономической основой, общей территорией и историко-культурными ценностями жителей страны. Н.г. имеет разнообразный этнический и религиозный состав населения и отличается региональной спецификой. Принадлежность индивида к Н.г. определяется через *Гражданство*. Формирование Н.-государств началось в конце XVIII в., когда в общественном сознании утвердилась идея *Нации* и идея гражданина как носителя индивидуальных прав и свобод. Теоретики глобализации утверждают, что значение Н.-государств в современном мире падает, так как сфера его компетенции сужается ввиду передачи функций наднациональным и международным институтам. Понятие Н.г. следует отличать от понятий «моноэтническое государство» и «полиэтническое государство».

НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНЬШИНСТВА или «этническое меньшинство» (каз. *Ұлттық (этникалық) азшылдық*, англ. *ethnic minorities*) – 1. Представители *Этнической группы*, проживающей на территории какого-либо государства, являющиеся его гражданами, но не принадлежащие к коренной национальности и осознающие себя национальной общиной. 2. Часть *Этноса*, проживающая оторвано от его основного массива в инациональной среде, но ощущающая с ним родство и связь по самоназванию, *Языку*, культуре и другим чертам этнической специфики. В статье 1 Декларации ООН о правах меньшинств (1992) говорится о Н.м. как о самобытных национальных или этнических, культурных, религиозных и языковых группах и предусмотрена обязанность государств охранять их. Существование Н.м. является вопросом факта и включает объективные (наличие этнической, языковой или религиозной общности) и субъективные (самоидентификация индивидов) факторы. Термин Н.м., используемый в международной

практике, в Казахстане официально не используется (см. *Верховный комиссар по делам национальных меньшинств, Права национальных меньшинств*).

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЭГОИЗМ (каз. *Ұлттық өзімшілдік*, англ. *ethnic egoism*)—оправдание приоритетного удовлетворения интересов своей *Нации* (народа) при игнорировании интересов других наций (народов).

В литературе также существует другое определение Н.э. как одной из форм проявления на уровне массового сознания национальной обособленности и ограниченности в практике национальных отношений. Н.э. в социально-психологическом аспекте может проявляться в виде местничества, этноцентризма (см. *Национализм*).

НАЦИЯ (лат. *natio* – племя, народ, каз. *ұлт*, англ. *nation*) – политическое сообщество людей, осознавшее свое единство и претендующее на полноту власти на обозначенной территории.

Традиционное понятие Н. появилось во второй половине XVIII вв. как гражданской общности, основанной не на сословной или этнической солидарности, а на принципах равенства и свободы всех граждан. К Великой французской революции восходят две основные концепции Н.: Н. - демос (Н. - согражданство) и Н. - этнос (Н. - этнонация). Первая предполагает, что Н. формируется как сообщество, объединенное гражданскими и политическими идеалами, вторая основана на утверждении, что основу Н. составляет этническая группа.

Единого определения понятия «*нация*» не существует. Для одних исследователей Н. – это общность чувств (М. Вебер), для других – воображаемая общность (Б. Андерсон), для третьих – «ежедневный плебисцит» (А. Ренан), для четвертых – «категориальное» сообщество, связанное непосредственно и одинаковым образом, а не иерархически (К. Калхун).

Н. – это сообщество, обладающее культурным наследием, ее характеризует не совместная культурная практика, вера или особенности речи, а совместное культурное наследие. Это самобытное сообщество, отсюда и носимое ею собственное имя. Культурное наследие Н. сопряжено с конкретными территориями, и эти территории имеют для членов Н. особую ценность. Часто Н. определяют, как большую социальную группу, обладающую общностью *Языка* и культуры, имеющую единую территорию и политические институты, и сохраняющую стабильность благодаря солидарности ее членов.

В современной политической практике доминирует представление о Н. как гражданской общности. Исходя из такого понимания формируются международные политические институты (ООН) и система международного права. Н. напрямую коррелирует с понятием «государство», и чтобы подчеркнуть эту связь, используется определение Н.-государство (см. *Национальное государство*).

-О-

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ (каз. *қоғамдық сана*, англ. *social conscience*) – отображение в духовной деятельности людей интересов, представлений различных социальных групп, классов, наций, общества в целом (Г. В. Осипов). Практически любой социум, независимо от своих размеров, устойчивости и степени интегрированности обладает тем или иным О.с. Историческая реальность, отражаясь в умах людей, порождает общественные настроения, идеологии, социальные психологии, национальные характеры и прочее. В свою очередь, они оказывают действенное влияние на реальность.

О.с. служит основой культурной деятельности и оказывает влияние на индивидуальную психологию каждого человека, входящего в социум. О.с. складывается на основе сознаний отдельных людей, но не является их простой суммой.

Каждое индивидуальное сознание неповторимо, и каждый индивид коренным образом отличается от другого индивида именно содержанием своего индивидуального сознания. О.с. не может быть просто механическим объединением индивидуальных сознаний, оно представляет собой всегда качественно новое явление, поскольку является синтезом тех идей, взглядов и чувств, которые вобрало в себя из индивидуальных сознаний. О.с. обладает сложной внутренней структурой, в которой выделяются различные способы интеллектуального и духовного освоения действительности: политика, право, мораль, философия, искусство, наука и т. д. Формы О.с. многообразны как многообразны социальные процессы, которые осмысливает человек (см. *Модернизация общественного сознания*).

ОБЫЧАИ ЭТНОСА (каз. *этникалық салт-дәстүрлер*, англ. *customs of the ethnic*) – часть *Этнической культуры*, исторически сложившиеся, унаследованные стереотипные и привычные правила поведения, которые, как правило, не нуждаются в рациональном объяснении и воспринимаются как необходимые в пределах *Этноса*, *Этнической общности*, *Этнической группы*. О.э. – более точное следование образцам поведения этнической культуры, чем *Традиции этноса* (см. *Аккультурация*, *Инкультурация*, *Культура межэтнического общения*, *Этническая адаптация*).

ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЯЗЫК (каз. *ресми тіл*, англ. *official language*) – 1. Язык, обладающий привилегированным статусом в государстве. 2. Язык, принятый в качестве рабочего языка в международных организациях, конференциях, саммитах и т.п. По объему понятия О.я. – то же, что и *Государственный язык*, однако, по правовому положению в некоторых странах отличается от него. Иногда понятия О.я. и государственного языка различают: О.я. – язык государственного управления, законодательства, судопроизводства и т.п.; государственный

язык – язык, выполняющий символическую и интеграционную функцию, используясь в политической, социальной, культурной сферах (см. *Государственная идентичность, Местный язык, Язык межэтнического общения, Языки Казахстана, Языковая политика*).

-II-

ПАТРИОТИЗМ (от греч. слова *patriótes* – земляк, соотечественник, *patriis* – отечество, *родина*, каз. *патриотизм*, англ. *patriotism*) – нравственный и политический принцип, социально-политическое чувство гражданина (патриота), проявлениями которого являются любовь и преданность родине, гордость за её прошлое и настоящее, готовность подчинять свои личные и групповые интересы общим интересам страны, осознание своего долга перед *Родиной* и стремление к его исполнению через служение отечеству и его защиту, через совершение дел и поступков, способствующих развитию страны и росту её авторитета в мире. В условиях формирования и становления *Нации*, образования *Национальных государств*, развития национальных и национально-освободительных движений П. становится неотъемлемой частью общественного сознания, приобретая политическую значимость.

П. в соответствии с Конституцией Республики Казахстан (Ст.1., П.2.) является основополагающим принципом деятельности Республики: общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский П., решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами (см. *Историческая родина, Малая родина*).

ПЕРВЫЙ ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – **ЕЛБАСЫ** (каз. *Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті* -Елбасы, англ. *The First President of the Republic of Kazakhstan – the Leader of the Nation*) – народный почетный

титул Нурсултана Абишевича Назарбаева в знак признания его исторических заслуг перед казахстанцами, учрежденный Конституционный закон Республики Казахстан от 20 июля 2000 года № 83-ІІ «О Первом Президенте Республики Казахстан – Елбасы».

В целях обеспечения преемственности основных направлений внутренней и внешней политики Казахстана, дальнейших социально-экономических и демократических преобразований в стране определено политическое и правовое положение Первого Президента Республики Казахстан как основателя нового независимого государства Казахстан, обеспечившего его единство, защиту Конституции, прав и свобод человека и гражданина.

Постановлением Конституционного Совета от 3 июля 2000 г. № 16/2 «О соответствии Конституции Республики Казахстан Конституционного закона Республики Казахстан «О Первом Президенте Республики Казахстан», принятым по обращению Главы государства, названный Конституционный закон Республики Казахстан признан отвечающим требованиям Конституции Республики Казахстан.

Введенный в 2000 г. титул «Первый Президент Республики Казахстан» в 2010 г. дополнен словами «Лидер Нации».

В соответствии с Конституционным законом Республики Казахстан от 15.06.2017 № 75-VІ слова «Лидер Нации» заменены словом «Елбасы».

Вторая часть народного титула «Елбасы» имеет под собой объективную обусловленность, поскольку отражает реальную роль и масштабную деятельность Н.А. Назарбаева по объединению народа Казахстана с его последующим постепенным преобразованием в Единую Нацию, основанную на гражданских принципах и национально-*Государственной идентичности*. Многие из направлений и конкретных действий Главы государства выходят далеко за пределы публично-правового начала статуса и функций государственного протокола, и это в таком объеме никогда не

будет свойственно для последователей Первого Президента Республики. Воплощенная в титуле Н.А. Назарбаева особая народная душевность, проявляется и в написании «Первый Президент» на государственном – казахском языке: «Тұңғыш Президенті», что дословно переводится на русский язык как «Президент-Первенец»

В этом отношении представляется показательным приведенное постановление Конституционного Совета от 3 июля 2000 г. № 16/2, в котором впервые применено словосочетание «лидер народа Казахстана».

Важнейшим событием 2019 года в Казахстане стала передача власти – Первый Президент Н.А. Назарбаев 19 марта объявил о своей отставке после 30 лет правления независимым государством. Его преемником стал спикер сената (верхней палаты Парламента) Касым-Жомарт Токаев, который в июне 2019 года победил на президентских выборах, набрав 70,96% голосов.

Н.А. Назарбаев обеспечивает работу Совета безопасности и *Ассамблеи народа Казахстана*, руководит правящей партией «Нур Отан» и председательствует во многих международных учреждениях, в создании которых принимал непосредственное участие (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ (каз. *халық санағы*, англ. *population census*) – единый процесс сбора, обобщения, оценки, анализа и публикации или распространения иным образом демографических, экономических и социальных данных, относящихся по состоянию на определенное время ко всем лицам в стране или четко ограниченной части страны. П.н. проводится регулярно, примерно один раз в десять лет, путем опроса всех жителей страны и в сроки, приуроченные к очередному раунду мировых переписей населения в соответствии с рекомендациями Организации Объединенных Наций. В суверенном Казахстане Национальная перепись населения проводилась в 1999 и 2009 годах.

Первая П.н. независимого государства была проведена в Республике Казахстан в 1999 г. На сайте Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан находятся итоги П.н. в Республике Казахстан 2009 года, а также опубликован статистический сборник «Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги», в котором опубликованы данные об изменении численности постоянного населения по годам проведения переписей населения (1959, 1970, 1979, 1999, 2009 гг.) в целом по стране. В П.н. численность постоянного населения фиксируется по всей территории Казахстана, по регионам с распределением на городское и сельское население, по полу, по численности отдельных этнических групп за период между переписями 1999 и 2009 гг.; данные о родном языке, степени владения населением отдельными языками; публикуются данные о вероисповедании населения.

Численность населения Республики Казахстан по итогам переписи населения 2009 года составила 16.004,8 тыс. человек, увеличившись на 1.022,9 тыс. (на 6,8%) человек по сравнению с переписью 1999 года. Перепись зафиксировала тенденцию к росту числа жителей Казахстана, сменившую период спада. Это объясняется сокращением эмиграции европейских этносов, увеличением темпов роста численности казахов (с +22,9% в 1989-1999 до +26,2% за 1999-2009 года), в том числе и за счёт притока репатриантов-казахов (*Кандас*) и сокращением темпов убыли русских (-15,3% за период между 1999-2009) и немцев (-49,6%). Самыми многочисленными национальностями являются казахи (10,1 млн) и русские (3,8 млн). Доля казахов в населении страны 63,1 % (53,4% в 1999 г.), русских – 23,7% (30,0%), узбеков – 2,8% (2,5 %), украинцев – 2,1% (3,6%), уйгуров – 1,4 % (1,4%), татар – 1,3% (1,7%), немцев – 1,1% (2,4%), других этносов – 4,5% (5,0%).

По данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, общая численность населения Казахстана по данным на начало

2020 года составляет 18 631 779 человек. Казахи составили большинство населения (68,51%), русские (18,85%), узбеки (3,25%), уйгуры (1,47%), украинцы (1,42%), татары (1,08%) и другие (5,42%) (см. *Демография, Депопуляция, Иммиграция, Мигрант, Популяция*).

ПОПУЛЯЦИЯ (от лат. *populus* – население, народа, каз. *популяция*, англ. *population*) – группа людей, которая населяет определенную территорию и связана родством между собой; группировка, способная сохраняться в ряду поколений без заметного притока иммигрантов; имеет в большей степени биологическую (генетическую) природу, это отличает ее от *Этноса* как общности людей (см. *Иммиграция, Мигрант, Этнос, Этническая группа, Перепись населения*).

ПРАВА НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ (международные стандарты) (каз. *Аз ұлттардың құқықтары (халықаралық стандарттар)*, англ. *Rights of ethnic minorities (international standarts)*) – дополнительные возможности, предоставляемые международно-правовыми актами лицам, принадлежащим к особым *Этническим группам*, в целях удовлетворения их специфических потребностей.

Международным сообществом не выработано общепризнанного определения *Национального меньшинства*. Специалистами предложены следующие критерии: индивидуальный выбор заинтересованного лица, самоидентификация этнической группы в качестве национального меньшинства; ее происхождение; четко выраженные социальные, поведенческие и культурные характеристики, в первую очередь, наличие общего *Языка*; существование социальной организации, позволяющей взаимодействовать внутри меньшинства и с другими группами населения.

Проводимая в Республике Казахстан государственная *Этнонациональная политика* полностью согласуется

с положениями и нормами ратифицированных ею Международного пакта о гражданских и политических правах (1966 г.), Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации (1965г.), страна выполняет требования об отчетах перед специализированными структурами ООН. Эта деятельность постоянно пополняется различными конструктивными идеями и предложениями из других документов ООН, ОБСЕ, СНГ и иных международных и региональных организаций по человеческому измерению и культурному наследию.

Создание уникального института *Ассамблеи народа Казахстана* и формирование *Казахстанской модели общественного согласия и национального единства, Казахстанской модели социального государства*, основанных на приоритете равенства, прав и свобод человека, независимо от его этнической и религиозной принадлежности, позволило достичь высокого уровня гармонизации межэтнических отношений и *Интеграции* полиэтничного общества, при которых понятие «национальное меньшинство» практически не употребляется в общественно-политической практике государства и общества. Объективные исследования показали, что граждане Казахстана различного этнического происхождения чувствуют себя органичной и неотъемлемой частью единого народа, пользуются всей полнотой прав и не испытывают затруднений по поводу использования родного языка, развития культуры, обычаев и традиций (см. *Верховный комиссар по делам национальных меньшинств*).

-Р-

РАДИКАЛИЗМ (лат. *radix* – *корень*, каз. *радикализм*, англ. *radicalism*) – 1. Стремление, склонность к решительным мерам, к крайним решениям. 2. Социально-политические идеи и действия, направленные на решительное изменение существующих институтов, наиболее характерно проявляющиеся в кризисные, переходные исторические

периоды, когда возникает угроза существованию, традициям и укладу тех или иных слоев и групп. В Р. выделяются две взаимно обуславливающиеся стороны: радикальную идеологию и радикальную деятельность.

Р. как общественно-политическое направление нацелено на коренное изменение существующего политического, социального и экономического строя. Главная цель последователей Р. заключается в свершении революции. Поэтому само понятие Р. определяется не какой-то единой концепцией, а методами борьбы. Радикалы не приемлют ни существующего положения вещей, ни медленного эволюционного пути посредством реформ. Обычно их позиция отличается бескомпромиссностью, а порой и оттенком тоталитарной организации. Для радикалов все действия подчинены единой цели, а цель оправдывает средства.

Р. присуще поиск простых способов решения сложных проблем, стремление решительно запрограммировать изменения; абсолютизация возможностей рационального управления; попытки форсировать события, приводящие к разрыву между средствами и целями политического действия (цели могут быть благородными, средства реализации – бесчестными); устойчивое тяготение к использованию крайних политических действий, что порождает импульсы к насилию, веру в эффективное решение с его помощью каких-либо политических проблем; проявления правового нигилизма как проявления свободы и т.д. (см. *Сепаратизм, Терроризм, Экстремизм*).

РАЗДЕЛЕННЫЕ НАРОДЫ (каз. *бөлінген халықтар*, англ. *the divided people*) – Этническая группа, территория компактного проживания которой разделена границами двух или более государственных образований, которая осознает себя в качестве единой общности. Такой народ, стремится к объединению своего этнического пространства в рамках собственного единого государственного или автономного

образования и формирует специфические механизмы сдерживания культурной дифференциации своих отдельных частей, расположенных по разные стороны государственных границ.

Определение Р.н. дает возможность оценить тот потенциал, которым обладают Р.н. в сфере воздействия на международно-политическую ситуацию, стабильность отдельных государств, региональные этнополитические и этнокультурные процессы.

Почти все Р.н. стремятся к воссоединению. Некоторые из них с этой целью включаются в национально-освободительную борьбу. Эта проблема, прямо затрагивающая сферу политических интересов государств, территориальных вопросов, она является одной из самых трудноразрешимых (см. *Депортация, Дискриминация этническая, Историческая родина, Малая родина, Соотечественники*).

РАСИЗМ (каз. *нәсілшілдік тобы*, англ. *racism*) — психология, идеология и социальная практика, основывающиеся на представлениях и идеях о физической и психической неравноценности человеческих рас, о допустимости или необходимости господства «высших» рас над «низшими». Политическая практика Р. преследует цель физического разделения народов по расовому признаку, прямого подавления и угнетения тех из них, которые в силу сложившихся условий оказались в положении слаборазвитых, и неполноправных. Расовая *Дискриминация* проявляется в ограничении элементарных гражданских прав и преследовании лиц по мотивам расовой принадлежности.

Р. может быть открытым и конкретным в виде отдельных актов притеснения подчиненных расовых групп или индивидов и скрытым институциональным, подразумевающим структурные отношения подчинения между социальными группами и институциональное угнетение. Если практика открытого индивидуализированного Р. складывается из преднамеренных

действий, то Р. институциональный связан с непреднамеренными последствиями системы расового неравенства.

Мировое сообщество официально осудило практику Р. В 1965 году была принята Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации. В соответствии с Конвенцией, караемыми по закону преступлениями объявлено всякое распространение и реанимация идей, основанных на расовом превосходстве или ненависти. Преступным является также всякое подстрекательство к расовой дискриминации, все акты насилия или подстрекательство к таким актам, направленным против любой расы или группы лиц другого этнического происхождения, а также предоставление любой помощи для проведения расистской деятельности, включая ее финансирование (см. *Дискриминация, Сегрегация, Радикализм, Экстремизм*).

РАССЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ (каз. *халықты қоныстандыру*, англ. *population settlement*) – это процесс распределения населения по территории и формирование сети поселений. Р.н. может изменяться при миграции групп людей за пределы прежней этнической территории или при вселении инонациональных групп на эту территорию, а также под влиянием процессов урбанизации.

Дисперсное расселение (смешанное расселение) этнической общности – носителей *Языка* малыми и очень малыми группами на обширной территории. Сопровождается соседством с представителями других этносов и языковыми контактами.

Анклавное расселение – расселение носителей языка достаточно многочисленными группами, живущими на значительном расстоянии друг от друга и окруженными иноэтническим и иноязычным населением, что способствует развитию дивергентных процессов в языке и культуре.

Компактное расселение – это концентрация многочисленной группы представителей одного этноса,

на определенной территории в пределах одного региона, населенного пункта, района (ареал проживания) (см. *Мигрант, Разделенные народы, Популяция*).

РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico* – отождествляю, каз. *dіni сэйкестендіру*, англ. *Identification religious*) – освоение индивидом социализационной нормы, закрепляющей его ментальные, ценностные и поведенческие ориентации на определенную религиозную принадлежность. В процессе Р.и. личность соотносит себя с неким избранным, мистическим началом, божественной сущностью, от которой исходят нормы, указания поведения. Эти нормы, в отличие от обычных норм морали и нравственности, фиксируются в канонах, священных писаниях и заповедях, в контролируемых правилах отношения к божественным, духовным ценностям.

Система Р.и. основана на сакральном мире, с которым личность соотносит свои представления о человеческом бытии в целом и его целях. В Р.и. личность отражает свое понимание смысла жизни и формирует свой духовный мир, в котором «мир дела» и «мир слова» должны сойтись в поступке, этически адекватном религиозным представлениям. Р.и. позволяет создать образ идеального сообщества, мистическую коллективность как модус включенности в коллективную жизнь (см. *Идентификация, Гражданская идентификация, Этническая идентификация, Языковая идентификация, Культурная идентификация*).

РЕПАТРИАНТ (лат. *repatriate* – возвращаюсь, каз. *репатриант*, англ. *repatriate*) – возвращение в страну гражданства, постоянного проживания или происхождения лиц, оказавшихся в силу различных обстоятельств на территории других государств. Возвращение Р. осуществляется обычно на основе международных договоров (напр., Р.-военнопленный), но может иметь место и внедоговорная основа, в этом случае, его возможность должна предусматриваться

законами заинтересованного государства или государств. Обязательность возврата Р.-военнопленных предусмотрена Женевскими конвенциями о защите жертв войны 1949 г. Правовое положение Р. регулируется как международными соглашениями, так и внутригосударственными актами. Несмотря на то, что Р. имеют «этническую память» и опыт, приобретенный за годы проживания в стране вынужденной *Миграции*, у них возникают определенные трудности при возвращении на *Родину*, которая является для них в определенной степени инокультурной средой, в этой связи Р. нуждаются в адаптационных мероприятиях, способствующих их полноценной социальной жизнедеятельности (см. *Кандас, Миграция этническая*).

РОДИНА (каз. *отан*, англ. *motherland*) – 1. Отечество, страна, в которой человек родился и гражданином которой он состоит. 2. Место зарождения, происхождения, возникновения чего-либо. 3. Р. – страна, исторически принадлежащая данному народу территория с ее природой, населением, особенностями исторического развития, языка, культуры, быта и нравов (Г.В. Осипов). Представление о Р. во многом определяет индивидуальное социальное поведение личности и выступает важнейшим атрибутом ее духовной жизни вне зависимости от этнической, гендерной и профессиональной принадлежности. При этом ментальные составляющие Р. напрямую зависят от региональной специфики, детерминированы историей, культурой, а также социальной практикой конкретной страны. Образ Р. также может являться результатом «социального заказа», необходимым для консолидации общества или политического манипулирования (см. *Историческая родина, Малая родина, Патриотизм*).

РОДНОЙ ЯЗЫК (каз. *ана тили*, англ. *mothertongue, nativelanguage*) – 1. Язык, усваиваемый ребенком в раннем детстве бессознательно, путем подражания речи взрослых,

и навыки использования которого могут сохраняться или утрачиваться взрослым человеком. Р.я. в разные периоды жизни носителя может быть первым или вторым языком, материнским или доминирующим языком. 2. Язык идентификации с *Этносом*, занимающий важное место в языковом сознании любого народа и связанный с действием ментальных стереотипов, дифференцирующих понятия «свое» и «чужое». Р.я. всегда связан с конкретным индивидом и может быть представлен как совокупность свойственных ему средств устной или письменной речи (см. *Идентификация, Этнический язык, Этническая группа, Этническая идентичность, Этнос, Языковая идентификация, Языковое право*).

-С-

СЕГРЕГАЦИЯ (от позднелат. *segregatio* – отделение, каз. *сегрегациялау*, англ. *segregation*) – политика принудительного отделения какой-либо группы населения или разделения нескольких групп. Обычно упоминается как один из видов религиозной и расовой дискриминации (отделение группы по расовому или этническому признаку). Различается юридическая и фактическая С. Юридическая или административная С., была очень распространена в Средние века и Новое время в германских и англосаксонских странах, а также их колониях (Германия, США, Британская империя, ЮАР, Ирландия, Прибалтика и др.). Этот вид С. проявляется в принудительном поселении расовых и этнических меньшинств в специально отведенных для этого местах (резервациях, гетто, бантустанах и т.п.) и сопровождается принудительной изоляцией, ограничением свободы передвижения, выбора профессии, имущественных прав, введением раздельного обучения и обслуживания для представителей различных расовых и этнических групп. Наиболее устойчивая практика С. наблюдалась в ЮАР и в гитлеровской Германии. Эти формы С. практически исчезли после успехов, достигнутых

движением за права человека во второй половине XX вв., и сейчас встречаются крайне редко.

Однако в большинстве стран, где некогда С. присутствовала де-юре, до сих пор она может существовать де-факто. Под фактической С. понимается спонтанно возникающее в многонациональных сообществах раздельное расселение, обучение, следование определенной профессиональной ориентации представителей различных расовых и этнических групп. В настоящее время фактическая С. проявляется, прежде всего, в крупных городах и городских агломерациях. Широкое распространение в странах Запада получило расселение *Мигрантов* компактно в *Этнических анклавах*, которые выходят из-под контроля государственного управления.

Исследователи этнополитических процессов выделяют три основных уровня С. микросегрегация – предполагает С. в общественных и других присутственных местах, мезосегрегация – подразумевает С. белого и всех прочих групп населения по районам проживания, макросегрегация – означает сегрегацию целых народов на определенных территориях (в бантустанах, резервациях и т.д.). В последние годы возникает новый сегрегационный феномен гиперсегрегация. Некоторые великие державы проводят С. на уровне национально-государственных образований и даже регионов планеты, которые лишаются возможности активно защищать свои национально-культурные традиции, политические ориентиры, экономические интересы. Для них устанавливаются определенные запреты (практика красной черты) нарушение которых чревато санкциями и другими наказаниями. Несмотря на то, что все еще существуют остатки сегрегационной дискриминации, активно и закономерно проявляют себя такие противостоящие сегрегации формы, как ресегрегация и *Интеграция* (см. *Расселение населения, Дискриминация, Мигрантофобия, Разделенные народы, Расизм*).

СЕПАРАТИЗМ (лат. *separatio* – отделение, каз. *сепаратизм*, англ. *separatism*) – 1. Стремление к обособлению, отделению. 2. Движение к самостоятельности некоторой группы, организации, стремящихся к отделению от большой ассоциации. Причины С.: реакция на шовинистскую политику властвующей элиты, политическое иго этнического большинства, агрессивно-ирредентская политика соседнего государства; конфессиональные, лингвистические, социально-экономические и прочие сепаратистские движения, существенно отличающиеся друг от друга набором определенных этнополитических противоречий и исторических предпосылок (см. *Расселение населения, Радикализм*).

СИНОФОБИЯ (лат. *Sinae* – Китай, греч. φόβος – страх) – неприязнь, нетерпимость к Китаю, китайцам и всему китайскому. С. распространена во всех приграничных странах с Китаем, особенно в Юго-Восточной Азии, а также неприязнь к китайцам существует в местах проживания китайских *Диаспор*.

С. затрагивает в основном китайские диаспоры, проживающие за пределами Китая, и усложняется проблемами *Иммиграции*, развитием национального самосознания в соседних с Китаем странах, несоответствием богатств в разных странах, разрушением прошлой системы ценностей и взаимоотношений. К причинам С. относятся: неприятие коммунистического правительства Китая, исторические обиды, страх экономической конкуренции, *Расизм*. С. также происходит из прошлых этнических тенденций (японский, корейский, индийский, вьетнамский *Национализм* (см. *Ксенофобия, Диаспора*)).

СООТЕЧЕСТВЕННИКИ (каз. *елдестер, отандастар*, англ. *compatriots*) – лица, родившиеся в одном государстве, проживающие, либо проживавшие в нем независимо от

национальности, языка, религии, культурного наследия, традиций и обычаев. Внутренняя и внешняя политика государств в отношении С. преимущественно представляет собой совокупность правовых, дипломатических, социальных, экономических, организационных мер, мер в области информации, образования, культуры, обеспечивающих гражданские, политические, социальные, экономические, культурные и иные права и свободы С., а также их законные интересы в государствах проживания в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права (см. *Кандас, Разделенные народы, Репатриант*).

СОЦИОЛИНГВИСТИКА (лат. *soci (etos)* общество + фр. *linguistique* < лат. *lingua* язык, каз. *әлеуметтік лингвистика*, англ. *sociolinguistics*) – одна из динамично развивающихся и востребованных областей языкознания, интегрировавшая подходы и достижения лингвистики, социологии, социологии языка, социальной психологии, лингвистической антропологии, социологического языкознания, лингвосоциологии и др. В компетенцию С. входит изучение социальной природы и стратификации *Языка*, его функций, форм существования, особенностей и динамики *Языковой общности, Языковой ситуации, Языковой политики*, форм и состояния массового и индивидуального *Двуязычия*, разных видов идентичности, языковых контактов, *Конфликтов* и мн. др. Современная С. как наука, изучающая «язык в его социальном контексте», характеризуется системностью, методологически строгим сбором данных, количественно-статистическим анализом фактов, экспериментальной проверкой выдвигаемых гипотез и др. (см. *Демография*).

СУПЕРЭТНОС (от лат. *super* – над + гр. *ethnos* – народ, каз. суперэтнос, англ. *superethnos*) – этническая система, состоящая из нескольких *Этносов*, возникающая обычно в границах полиэтнического государства или в одном регионе

на базе культурно-исторического единства по исторической судьбе, доминирующей культуре, образу жизни, сложившимся традициям. До появления термина С., введенного Л.Н. Гумилевым, целостности такого рода именовались «цивилизациями», «культурами» или «мирами», напр., «Исламский мир», «Византийская культура», «Китайская цивилизация». С. проявляется в общей ментальности, консолидирующей зачастую весьма разнообразные этносы. Поэтому С. олицетворяет собой идейно-нравственную и культурную целостность, суть которой лежит гораздо глубже, так как речь идет также об экономическом, политическом и идеологическом общении внутри С.

Основой С. является группа этносов, возникшая в одном регионе и объединенная вокруг этнической доминанты, напр., арабский С. образовался в VI вв. на основе ислама, в Византии роль объединяющего начала играло православное христианство. В дальнейшем в орбиту уже сложившегося С. могут быть включены народы иного генезиса, напр., в состав Российского С. вошли многие сибирские этносы, возникшие вполне независимо.

Идейно-культурные традиции С. могут сохраняться и принимать новые формы, напр., из шедшей к своему закату Византии православие перешло к России. Примерами С. могут считаться общности, типа «американский народ», «индийский народ», «советский народ» и др.

С. следует отличать от метаэтнической общности, напр., славяне, тюркские или ираноязычные народы, народы Латинской Америки и другие (см. *Государственная идентичность, Этническая идентичность*).

-Г-

ТЕРРОРИЗМ (лат. *terror* – *страх, ужас*, каз. *лаңкестік*, англ. *terrorism*) – публично совершаемые общепасные действия или угрозы, направленные на устрашение населения или социальных групп, в целях прямого или косвенного

воздействия на принятие какого-либо решения или отказ от него в интересах террористов. Т. – крайнее проявление *Экстремизма*, одна из форм организованного насилия, угроза или использование силы для причинения физического ущерба отдельному лицу или группе лиц. Террористы – как правило, хорошо организованная группа, ставящая перед собой достижение каких-либо политических или иных целей. Существует уголовный Т. – совершение терактов уголовными элементами, с целью добиться определенных уступок от властей, запугать власти, население и т. д.

Т. сочетает высокий уровень политической мотивации с низким уровнем участия масс. В осуществлении Т. участвует небольшая группа людей, оторванная от масс (это отличает Т. от национально-освободительного движения, революции и других массовых политических движений). Террористические акции, как правило, направлены против гражданского населения. Для террористов характерно отрицание понятия «невиновность». Концепция террористической борьбы подразумевает тотальную виновность всех, уже в силу их принадлежности к тому или иному обществу, той или иной национальности, религии и т. д. Террористическая акция, помимо причинения непосредственного ущерба жертве, рассчитана на определенный эффект: посеять страх, создать угрозу широкому кругу лиц и пр. (см. *Экстремизм, Радикализм*).

ТИТУЛЬНЫЙ ЭТНОС (каз. *титулды этнос*, англ. *titlethnos*) – термин введен в научный этнополитический оборот как эквивалент термина *Коренной этнос*, и в отличие от него выделяет только тот *Этнос*, *Этноним* которого отражен в названии данного государственного образования, т. е. этнос, давший название государству, напр., Т.э. в Республике Казахстан являются казахи. При этом в многонациональном, поликультурном и многоязычном государстве, каковым является Казахстан, соблюдаются все права *Этнических групп*,

проживающих на территории государства (см. *Этнические группы, Титульный язык, Языки Казахстана, Языковое планирование, Языковая ситуация*).

ТИТУЛЬНЫЙ ЯЗЫК (каз. *титұлды тіл*, англ. *title language*) – язык *Этноса*, именем которого названо данное государство, национально-государственное (национально-территориальное и др.) образование. Термин Т.я. обладает целым рядом эмоциональных коннотаций, однако его употребление объясняется: а) несовпадением с объемом понятия *Коренной язык*; б) противопоставленность термину *Этнический язык*, часто используемому для обозначения языка *Этнической группы* (а не *Народа* или *Этноса*); в) достаточно широким использованием в современных работах по анализу *Языковой ситуации* в странах СНГ (см. *Государственный язык, Коренной этнос, Местный язык, Официальный язык, Титульный этнос*).

ТОЛЕРАНТНОСТЬ (от лат. *tolerantia* – *терпение*, каз. – *толеранттылық*, англ. – *tolerance*) – терпимость, снисходительность к чужому образу жизни, *Языку*, культуре, поведению, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям. Т. – это принцип культурного и политического плюрализма, который является важной составляющей государственной политики в демократических государствах. Декларация принципов Т., утвержденная Генеральной конференцией ЮНЕСКО 16 ноября 1995 г., является своего рода политическим дополнением к Уставу ООН и Всеобщей декларации прав человека, а также к ряду других основополагающих международных документов, подтверждающих гражданские и политические права личности. Неслучайно в понятии Т., которое сформулировано в Декларации, указывается, что «Т. – это, прежде всего, активное отношение, формируемое на основе признания универсальных прав и основных свобод человека».

Т. – терпимость, уважение чужого мнения, верований, поведения и культурных предпочтений. Наоборот, навязывание неких культурных стандартов и ценностей есть проявление интолерантности. При этом Т. не может трактоваться как терпимое отношение к социальной несправедливости или как отказ от собственных убеждений и уступки чужим. Т. означает признание за другими права жить в мире и сохранять свою индивидуальность. Т. – важнейший принцип организации сложных сообществ, где сосуществуют различные расовые, религиозные *Этнические группы* населения и где нормой общественной жизни должно быть осознание того, что мир и социальная среда являются многомерными, а значит, и взгляды на этот мир различны и не должны сводиться к единообразию или в чью-то пользу (см. *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства*).

ТРАДИЦИИ ЭТНОСА (от лат. *traditio* - передача, каз. *этнос дәстүрлері*, англ. *traditions of the ethnic*) – часть *Этнической культуры*, стихийно в течение длительного времени накопленная *Этносом*; сложившаяся система норм, представлений, *Обычаев*, правил и образцов поведения, которой придерживается этнос, *Этническая группа*. Т.э. – регулятор социальных отношений, транслятор накопленного культурного, исторического, опыта, норм и ценностей *Этнической общности* (см. *Аккультурация, Инкультурация, Культура межэтнического общения, Этническая адаптация*).

-У-

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА в РК (каз. *Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл*, англ. *Ombudsman of the Republic of Kazakhstan*) – должностное лицо, осуществляющее от имени государства деятельность по защите прав человека (синоним «омбудсмен»). Должность Уполномоченного по правам человека в РК учреждена Указом Президента РК от

19 сентября 2002 г. № 3947.

У.п.ч. в РК, наделенный в пределах своей компетенции полномочиями принимать меры по восстановлению нарушенных прав и свобод человека и гражданина, осуществляет мониторинг за их соблюдением. Своей деятельностью он дополняет существующие государственные средства защиты прав и свобод человека и гражданина. Деятельность У.п.ч. в РК не влечет ограничения компетенции других государственных органов, осуществляющих защиту прав человека в соответствии с Конституцией и законодательством Республики Казахстан.

Положением об У.п.ч. в РК урегулированы порядок назначения и освобождения от должности, компетенция и порядок ее реализации, акты реагирования и порядок рассмотрения поступивших на его имя обращений.

Информационно-аналитическое, организационно-правовое и иное обеспечение деятельности У.п.ч. в РК осуществляется Национальным Центром по правам человека, положение о котором утверждается Президентом РК по представлению У.п.ч. в РК (см. *Верховный комиссар по делам национальных меньшинств ОБСЕ*).

УПРАВЛЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЯМИ (каз. *өзгерістерді басқару*, англ. *change management*) – структурный подход к переводу индивидов, команд и организаций из текущего состояния в желаемое будущее состояние. У.и. является одним из ключевых факторов успешного внедрения системы качества и развития организации в целом, понимание, какие изменения могут происходить в организации и как ими управлять, представление о закономерных свойствах перемен в организациях как естественных целостностях. Целью У.и. является расширение прав и возможностей сотрудников принять и поддержать изменения в их текущем окружении. «Управляя процессом передвижения субъекта, мы управляем изменением положения из одной точки в

другую, такое управление считается управлением движения. А управляя изменением, управляем изменением самого субъекта управления (его привычками, состоянием). Т. е. если субъект ранее двигался всегда по одной траектории, а мы его приучили двигаться по другой – произвели изменение». В условиях высокой скорости социального времени, характеризующейся как «текущая современность» (З.Бауман), глубокие социально-политические трансформации становятся основным императивом развития общества (см. *Управление разнообразием*).

УПРАВЛЕНИЕ РАЗНООБРАЗИЕМ (каз. *алуантүрлілікті басқару*, англ. *diversity management*) – относится к управлению рабочей силы граждан или иммигрантов в рамках национального организационного контекста. Примером может служить немецкая компания, внедрившая политику и учебные программы для своих сотрудников, чтобы повысить занятость среди представителей *Национальных меньшинств* и недавних *Иммигрантов*. Кросс-национальное У.р. относится к управлению рабочей силы, состоящей из граждан и иммигрантов в разных странах, напр., корейская компания с филиалами в Японии, Китае и Малайзии формирует политику и проводит тренинги, которые применяются в головном офисе, а также в ее дочерних компаниях в этих странах. Разные типы У.р. связаны с различными проблемами и дилеммами, требующими различного набора стратегий и программ. В дополнение к практикующимся нормам в рамках законов и социальных установок своей страны, кросс-национальное У.р. требует, чтобы работодатели учитывали законодательный и культурный контекст других стран в зависимости от того, где находится их рабочая сила (см. *Управление изменениями*).

-Ф-

ФЕДЕРАЛИЗМ (каз. *федералдық*, англ. *federalism*). – 1. Один из принципов построения политико-территориальной организации государства, выражающийся в наличии у отдельных внутригосударственных территориальных образований значительной степени политической самостоятельности. 2. Характер внутренней структуры государства, взаимоотношений между центром и частями территории.

Политика Ф. в унитарном государстве направлена на перераспределение власти между центром и регионами, на расширение в управлении страной возможностей территориальных (региональных) образований вплоть до предоставления им права принятия своей конституции, формирования высших госорганов, учреждения своего гражданства и других атрибутов федерации. Политика Ф. в федеративном государстве отражает стремление по расширению прав субъектов федерации вплоть до предоставления им права самостоятельного осуществления внешних сношений и права на сепарацию (выход из состава федерации с созданием независимого государства).

Степень децентрализации отличает политику Ф. от политики автономизации, четкую грань между которыми на примерах отдельных стран провести бывает весьма сложно (см. *Государственность*).

-Ч-

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ (каз. *адам капиталы*, англ. *human capital*) – накопленные знания, умения и навыки, инструменты интеллектуального труда, использующиеся для удовлетворения разнообразных потребностей человека и общества. Состояние Ч.к. определяет социальное и экономическое развитие, потенциал инновационного развития страны. Улучшение Ч.к. образование и науку, здоровье,

культуру, искусство и остальные сферы человеческой деятельности, определяя в конечном счете национальную безопасность. Ч.к. тесно связано с более широким понятием человеческого потенциала, в этом убеждает успешный опыт Швеции, Финляндии и др. стран. Динамичное развитие Ч.к., включая национальное сознание, является в Казахстане ключевым вектором модернизации (см. *Этническая культура, Языковая идентичность*).

-Э-

ЭКСТРЕМИЗМ (лат. *extremus* – *крайний*, каз. *экстремизм*, англ. *extremism*) – приверженность в политике и идеях к крайним взглядам и действиям. Э., как правило, в своей основе имеет определенную *Идеологию*. Признаки Э. содержат такие идеологии, которые основаны на утверждении исключительности, превосходства либо неполноценности человека на почве социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности, или отношения к религии, а также идеи политической, идеологической, расовой, национальной или религиозной ненависти, или вражды в отношении какой-либо социальной группы. Э. имеет как социальную, так и биологическую природу, и выражается в превышении человеком (группой) пределов общепринятых норм. Э. проявляется в различных сферах человеческой жизнедеятельности. Различают этнический, политический, религиозный, экономический, сексуальный, межличностный и иные виды экстремизма, которые могут проявляться на уровне личности, группы, государства (общества). В современном мире наибольшую опасность представляет религиозный Э. – отрицание системы традиционных для общества религиозных ценностей и догматических устоев, а также агрессивная пропаганда идей, противоречащих им (см. *Радикализм, Терроризм*).

ЭМИГРАНТ (лат. *emigrans, emigrantis* – *выселяющийся*, каз. *эмигрант*, англ. *emigrant*) – лицо, покинувшее страну своего гражданства или постоянного проживания и выехавшее на постоянное жительство в другое государство. Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г. предусматривает право каждого человека покидать любую страну, включая свою собственную. Основными стадиями адаптации, процесса приспособления Э. к новой социокультурной среде являются: а) эйфорическая, б) туристическая, в) ориентационная, г) депрессивная, д) деятельная. Каждая из этих стадий координируется с особенностями личности (типология, социальный статус, уровень и характер образования, квалификация, профессия, родственные связи, особенности самосознания). Индивидуальное сознание Э. детерминировано социальными условиями, которые воплощены в определенной совокупности объективных факторов, определяющих положение и самосознание личности (страна *Эмиграции*, *Язык*, уровень экономической и правовой защищенности, характер культуры, этнический состав эмигрантской среды, отношение коренного населения). Действие данных объективных факторов не носит однолинейного, автоматического характера. Оно зависит от степени действия факторов субъективных, к числу которых относятся желание Э. интегрироваться в новую среду, степень активности этого процесса, усвоение новых культурных феноменов, преодоление информационной изоляции, стремление к установлению коммуникативных связей с новой окружающей средой и преодоление состояния маргинальности (см. *Мигрант*, *Миграция этническая*, *Кандас*, *Репатриант*).

ЭМИГРАЦИЯ (лат. *emigro* – *выселяюсь*, каз. *ауыл кету*, англ. *emigration*) – выезд из одной страны в другую на постоянное (иногда на неопределенно длительное время) проживание, как правило, с изменением гражданства.

Лицо, выезжающее из страны с целью постоянного (или на длительный срок) проживания в другом государстве, определяется понятием *Эмигрант* (см. *Иммиграция, Кандас, Миграция этническая*).

ЭТНИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ (лат. *Adaptare* *приспосабливать*, каз. *бейімделу*, англ. *adaptation*) – процесс активного приспособления человека или социальных, этнических групп к иной социальной, культурной, языковой среде обитания.

В широком смысле Э.а. – активный и непрерывный процесс, результат приспособления человека или группы к новым условиям общественной, языковой, культурной среды в ее социально-экономическом, политическом, культурно-нравственном, психологическом, лингвистическом аспектах. В узком смысле Э.а. рассматривается как приспособление носителя или коллектива носителей этнической культуры и этнического языка к условиям иной социальной, этнической, культурной и языковой среды (языковая адаптация, культурная адаптация, социальная адаптация), связанное, как правило, с изменением места проживания.

Э.а. имеет две формы: *активную*, когда этническая группа стремится воздействовать на среду с тем, чтобы изменить ее (в том числе те нормы, ценности, формы взаимодействия и деятельности, которые она должна освоить), и *пассивную*, когда она не стремится к такому воздействию и изменению. Развитие Э.а. может быть сильно осложнено и сдержано проявлениями национализма и радикализма в виде дискриминации, сегрегации и т. п. Э.а. следует отличать от *Этнической ассимиляции* (см. *Аккультурация, Инкультурация*).

ЭТНИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ (от греч. *anthropos* – человек + *logos* – понятие, учение, каз. *этникалық антропология*, англ. *Ethnic anthropology*) – наука о происхождении и эволюции физической организации человека

и его рас. Научная дисциплина, сформировавшаяся на стыке этнографии (этнологии) и антропологии, занимающаяся главным образом изучением проблем происхождения этносов в связи с процессом расогенеза, эволюции расовых признаков во времени, межрасовой метисации – смешения в различных регионах мира. Э.а. рассматривает также происхождение и проявление расовых предрасположений как специфические явления при межрасовых и межэтнических контактах (см. *Расизм*).

ЭТНИЧЕСКАЯ АССИМИЛЯЦИЯ (каз. *этникалық ассимиляция*, англ. *Assimilation ethnic(al)*) – слияние одного народа с другим, связанное с утратой одним из них своего языка, культуры, национального самосознания, в результате чего происходит определенная (зачастую кардинальная) трансформация национально-психологических особенностей (см. *Ассимиляция*). Различают естественную Э.а., возникающую при контакте этнически разнородных групп населения, *Межэтнических браках* и т.п., и насильственную Э.а., характерную для стран, где национальности неравноправны. Э.а. происходит, когда входящая этнокультурная группа постепенно адаптируется (или вынуждается к адаптации) к обычаям, ценностям, жизненным стилям и часто языку доминирующей культуры. Нередко Э.а. отождествляют с *Аккультурацией*, подразумевая частичную либо полную утрату этнической культуры в пользу культуры базового общества. Если в результате *Культурной ассимиляции* происходит смена *Идентификации*, т.е. этнического самосознания данной группы, то можно говорить об ее Э.а. Тем не менее, и после усвоения новой культуры прежнее этническое самосознание, связанное с памятью о *Родине*, еще долгое время может сосуществовать с новым. Говорить о смене потомками *Мигрантов* своей *Идентификации*, т.е. о полной Э.а. можно лишь при адекватном восприятии их принимающим обществом (см. *Ассимиляция*, *Культурная ассимиляция*, *Этническая адаптация*, *Языковая ассимиляция*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ГРУППА (каз. *этностық топ* англ. *ethnical group*) – обособленная часть народности или нации, в силу ряда причин отделенная от ядра *Этноса*, функционирующая вне его, сохраняющая некоторые наиболее значимые особенности *Языка*, культуры, религии, быта. Обособляясь по национально-этническому, религиозно-общинному, языковому, культурно-бытовому признаку, Э.г. образуют субэтнические, этноконфессиональные, этнолингвистические общности, *Этнические общности*, которые со временем начинают претендовать на определенный этнополитический статус.

Э.г. образуются в результате самых различных причин: это могут быть люди, покинувшие в свое время историческую прародину и образовавшие в различных странах и регионах этнокультурные ареалы; это общности людей, отделенные от своего этноса *Миграцией*, *Эмиграцией*, *Депортацией*, изменением границ. К примеру, Э.г. в Казахстане могут состоять из русских, турок-месхетинцев, украинцев, татар и множества других.

Часто Э.г. оказываются меньшинством среди окружающего их *Титульного этноса*. При этом связи Э.г. со своим этносом слабеют, чаще всего они носят непостоянный, даже случайный характер. Из поколения в поколение происходит их *Ассимиляция этносами*, совместно с которыми они постоянно проживают в экономическом, социально-политическом, социально-психологическом, этнокультурном отношении. С годами обычно нарастают существенные различия в ментальности Э.г. по сравнению с *Этносом*, от которого они были оторваны. Примером тому может служить затрудненная адаптация казахстанских русских при переселении на свою историческую родину, где их зачастую принимают за казахских русских. Мировая практика показывает, что от статуса, положения этнических меньшинств зависит качество их социально-политического бытия (см. *Малочисленные народы*, *Национальное меньшинство*, *Перепись населения*, *Этничность*, *Этнический анклав*,).

ЭТНИЧЕСКАЯ ДИСПЕРСИЗАЦИЯ (каз. *этникалық дисперсизация*, англ. *ethnicdispersal*) – от первичного *Этноса* сравнительно небольших этнических групп и расселение их на вне этнической территории. Основной фактор этого процесса – миграция. В эту категорию не включаются группы *Ирреденты*, которые не мигрировали, а исконно проживали на чужой, не основной для своего этноса территории.

Э.д. происходит по причинам объективного и субъективного характера: ухудшение природно-климатических условий, нехватка природных ресурсов и возможностей успешного хозяйствования при перенаселении, появление на планете свободных для заселения территорий, ухудшение условий жизни из-за неэффективного государственного управления, экономические кризисы, безработица, религиозные разногласия, войны между странами и гражданские столкновения, погромы, дискриминация и геноцид, поиск заработков в относительно развитых странах и т.д.

Э.д. характерна для многих народов мира. После распада СССР многие народы бывшего Советского Союза оказались рассеянными по разным государствам. К ним относятся азербайджанцы, грузины, молдаване, украинцы, узбеки, таджики и другие. В 1991 г. за пределами России оказалось около 18% русских. Из основных российских народов дисперсно проживают русские, татары, другие поволжские народы, чеченцы, ингуши, отдельные народы Дагестана.

За годы Независимости в Казахстан вернулись около миллиона этнических казахов, в годы коллективизации вынужденные дисперсно расселиться во многих странах. В Казахстане Э.д. оказались подвергнуты многие депортированные в страну народы (корейцы, немцы, и др.) (см. *Разделенные народы, Этнический анклав, Депортация, Иммиграция, Мигрант, Национальное меньшинство, Эмиграция*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico* – отождествляю, каз. *этникалық сәйкестендіру*, англ. *Identification ethnic(al)*) – процесс осознания индивидом своей принадлежности к этнической группе. Э.и. является своего рода маркером, указывающим на принадлежность человека к определенной этнической группе и отождествляющим человека с данной группой, и вбирает в себя весь набор представлений человека о своем этносе, чувства, намерения, потребности. Э.и. возникает как результат обмена специфической культурной информацией и имеет конструированную природу, что подразумевает способность членов этнической группы от чего-то отказываться и одновременно, что-то принимать из культур других этносов, для того чтобы сохранить собственную Э.и. В качестве этноидентифицирующих признаков, кроме *Языка*, истории, обрядов, выступают также ценности и нормы, историческая память, религия, представления о родной земле, мифы об общих предках, национальный характер. Э.и. – динамичное образование, она изменяется со временем, и человек может переосмыслить роль этнической принадлежности в течение своей жизни (см. *Идентификация, Гражданская идентификация, Языковая идентификация, Религиозная идентификация, Культурная идентификация*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (греч. *ethnos* народ, племя и лат. *identicus* тождественный, каз. *этностық сәйкестілік*, англ. *ethnic identity*) – принадлежность, самоотождествление индивида с определенной *Этнической группой, Этносом, Народом* (см. *Этническая идентичность, Государственная идентичность, Евразийская идентичность*).

ЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА (каз. *этностық мәдениет*, англ. *ethnic culture*) – совокупность культурных элементов (традиций, обычаев, обрядов и пр.), обладающих этнической спецификой и выполняющих идентифицирующие и

дифференцирующие функции. Э.к. является основной формой разнообразия культуры человечества, отражающей многообразие внебиологических форм деятельности, направленных на адаптацию человека к окружающей среде.

Э.к. является важнейшим компонентом культуры *Этноса*, под которой понимается совокупность культурного достояния, присущего данному этносу в лице его отдельных представителей, локализованных групп и т.д., независимо от того, имеют ли различные элементы структуры этого достояния специфическую, этническую окраску или же являются этническими нейтральными. Помимо Э.к., в культуру этноса входят элементы иноэтнической и интерэтнической культуры. Относительная роль Э.к. в культуре этноса динамична в пространстве и во времени, а также различна в подсистемах культуры (см. *Аккультурация, Инкультурация, Культура межэтнического общения, Традиции этноса, Обычаи этноса, Этническая фузия, Этнические стереотипы ???*).

ЭТНИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ (лат. *migratio* – *переселение*, каз. *этностық көші-қон*, англ. *ethnic migration*) – территориальное перемещение представителей различных этнических общностей, покидающих по различным причинам территорию своего государства с целью временного трудоустройства на территории принимающего государства или с целью закрепления на новой территории и получения гражданства Э.м. может быть обусловлена неравномерным социально-экономическим и культурным развитием народов, национальным гнетом или неравноправием, военными столкновениями между отдельными народами, религиозными преследованиями (если, напр., религия совпадает с этнической принадлежностью) и др. Противоречивое влияние Э.м. на региональные принимающие общества связано с тем, что вместе с позитивными эффектами возникают и новые социальные проблемы, зачастую приобретающие этнический характер. Появление новых проблем в этой сфере

обостряет общественные потребности в повышении степени регулируемости миграционных процессов и управляемости ими. Одной из ключевых проблем Э.м. является адаптация и *Интеграция Мигрантов*. Ее решение состоит в том, чтобы минимизировать (в идеале избежать) анклавизации особенно приграничных регионов, мегаполисов, со всеми вытекающими отсюда социокультурными, политическими и криминальными рисками и создать механизмы и структуры, занимающиеся адаптацией мигрантов (см. *Иммиграция, Этнический анклав*).

ЭТНИЧЕСКАЯ МИФОЛОГИЯ (от греч. *mythos* – сказание, предание + *logos* – учение, каз. *ұлттық мифология*, англ. *ethnic mythology*) форма общественного знания, описывающей картину мира на основе этнической культуры. Э.м. сильна чувственными представлениями, переносом на политические реалии локальных человеческих представлений. Э.м. привлекает простым воплощением заветного, реализацией великой мечты, она имеет достаточно прочные корни в этнической культуре и традициях.

Существует множество мифов на самые различные темы, в основном представляющие желаемое как действительное, напр., известные постулаты фашистских теоретиков о «тысячелетнем царстве третьего рейха» (т.е. расистский «миф двадцатого века» об особой роли немецкого народа и т.д.), мифы о «высших» и «низших» расах, о тотальной роли национального в характере, в судьбах народов и государств, об исключительности американской нации, об особой роли «западной цивилизации», «богоизбранности» еврейского народа, об обреченности целых народов на отсталость. С помощью Э.м. манипуляторы массовым сознанием, спекулируя на тех или иных чувствах, нередко разжигают националистические настроения, провоцируя людей на те или иные действия (см. *Ментальность этноса, Общественное сознание, Идеология*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ (каз. *этникалық қауымдастық*, англ. *ethnic community*) – объединение людей, которое может иметь одно или несколько общих *Этнонимов* и объединяющих элементов культуры, мифы (версии) об общем происхождении, обладать единой исторической памятью, связывать себя с особой географической территорией, а также демонстрировать чувство групповой лояльности (см. *Этническая группа, Этническая мифология, Этнос*).

ЭТНИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА (каз. *этностық рәміз*, англ. *ethnic symbolism*) – комплекс явлений и элементов материальной и духовной культуры *Этноса*, который выполняет этноразличительную функцию и служит отличительным знаком, обозначающим этническую принадлежность своих носителей. Напр., Э.с. в одежде у японцев являются кимоно, у узбеков – стеганые халаты, у кавказцев – папаха и т. д. Символами Казахстана являются спесь и домбра, России - Волга и береза, символом Японии – сакура (вишневое дерево), символом Монголии (монголов) – степь и т. д. В число элементов обыденной жизни, становящихся метками «своего» и «чужого», могут входить и некоторые виды пищи (щи да каша в старину у русских, борщ – у украинцев, плов – у узбеков, гуляш – у венгров и др.)

На современном этапе Э.с. сосредоточена главным образом в таких областях духовной культуры, как ценностные автостереотипы, отдельные элементы материальной культуры, окультуренный фольклор, национально-государственная и местная геральдика и другое (см. *Идентификация, Группа этническая, Патриотизм, Этническая идентичность, Этнокультурные объединения*).

ЭТНИЧЕСКАЯ ФУЗИЯ (фр. *fusion*, от лат. *fusio* – сплавление, каз. *этностық фузия*, англ. *ethnic fusion*) – процесс слияния нескольких самостоятельных *Этнических групп*, родственных по *Языку* и культуре, в единый новый и более

крупный *Этнос*. Напр., слияние восточнославянских племен (полян, древлян, дреговичей, вятичей и мн. др.) в древнерусский народ. Э.ф. представляет собой этнотрансформационный процесс, приводящий к смене этнического самосознания, и противопоставляется этнической консолидации, которая представляет собой этноэволюционный процесс и не ведет к смене самосознания. Э.ф. и этническая консолидация – это два тесно связанных между собой процесса. Со временем Э.ф. переходит в этническую консолидацию и поэтому при исследовании конкретного этнического процесса бывает трудно дать его типологическую характеристику: является ли он конечной стадией этнической фузии или начальной стадией этнической консолидации (см. *Аккультурация, Ассимиляция, Инкультурация, Этническая культура*).

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ (от греч. *stereos* – твердый + *typos* – отпечаток, каз. *этностық стереотиптер*, англ. *ethnic stereotypes*) – относительно устойчивые представления о моральных, умственных, физических качествах, присущих представителям различных *Этнических общностей*. Э.с. – это схематизированный, эмоционально-окрашенный и чрезвычайно устойчивый образ, представляющий собой упрощенное, иногда неточное (искаженное) знание о психологических и поведенческих особенностях представителей своей и другой национальности.

В обыденном сознании и в средствах массовой коммуникации в большей степени распространено мнение об Э.с. как отрицательном феномене. Во-первых, это связано с тем, что, как и всякий стереотип, Э.с. представляет собой консервативную форму отражения действительности в сознании людей; представления, которые содержатся в нем, инерционны, с трудом поддаются изменениям, переосмыслению и еще больше отрицанию. Во-вторых, в мировой науке чаще изучались негативные Э.с. по отношению к подвергавшимся *Дискриминации* этническим меньшинствам.

В-третьих, в основе Э.с. лежат опосредованные этнические представления, полученные из разнообразных вторичных источников, включая исторически накопленный опыт предыдущих межэтнических контактов в виде субъективной интерпретации последующими поколениями.

В Э.с. аккумулируются не только пристрастные, положительные или отрицательные представления об *Этносе*, но и информация о сильных и слабых сторонах этнокультурного облика. Э.с. рассматриваются с точки зрения возможностей и специфики взаимодействия с представителями той или иной группы, а также содержат достаточно сильные послылы и предписания к конкретному действию в отношении людей определенной национальности.

Нередко Э.с. создаются сознательно и становятся инструментом манипуляций сознанием граждан целых стран и этногосударственных сообществ. В этом случае они становятся основой формирования националистических предрассудков и предубеждений, межнациональной розни и вражды. Против этого необходимо бороться как на международном поле взаимодействия, так и внутри стран всеми средствами просвещения, воспитания, необходимыми для создания атмосферы взаимопонимания, сотрудничества, развития культуры, выработки иммунитета к предрассудкам и сопротивления распространению деструктивных идеологий в межнациональных отношениях и межкультурном обмене (см. *Национальное меньшинство, Этническая группа, Этнопсихология, Этническая культура, Общественное сознание*).

ЭТНИЧЕСКИЙ АНКЛАВ (франц. *Enclave* от лат. *Inklavare* – *закрывать на ключ*, каз. *этникалық анклав*, англ. *enclaveethnic(al)*) – территория, на которой компактно проживает часть этнической группы в инациональном окружении. Э.а. по своим визуальным и социально-экономическим характеристикам отличается от соседних районов. Для

населения Э.а. характерно доминирующее представительство (не менее 30%) какого-либо одного этноса, определяющего специфику данного района. Характерной чертой Э.а. является закрытость, наличие внутренней экономики, контроль со стороны этнических лидеров, стремление к воспроизведению своей этнокультурной специфики.

ЭТНИЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ (каз. *этникалық қақтығыс*, англ. *ethnic conflict*) – столкновение на этнической основе противоположных интересов или форма гражданского противостояния на государственном или трансгосударственном уровне. Э.к. обычно возникает в результате социальной напряженности в обществе и нерешенных пограничных вопросов, нередко обостряясь из-за безответственных заявлений и поступков представителей местных элит. Способы и механизмы предотвращения и трансформации Э.к. составляют основу так называемой конфликтологии, которая считается поддисциплиной этнополитологии.

Э.к. может иметь политические, территориальные, социально-экономические, ресурсные, историко-культурные причины и протекать как в скрытых формах межэтнической напряженности, так и в виде открытого насильственного конфликта. В сепаратистских Э.к. представители этнического меньшинства выступают за отделение от государства своего проживания и создание собственного. Помимо такого рода конфликтов («группа против государства»), имеют место конфликты между двумя или более этническими группами, которые зачастую приобретающие крайне жестокие формы вплоть до циклического насилия.

Э.к. – внеправовая напряженная ситуация, создаваемая крайней политизацией этничности, когда в сознании этнической группы (народа) сливаются воедино опасения за свое экономическое и социальное благополучие, страх за национальные права, самобытность, культуру и язык. Предконфликтная ситуация обычно проходит такие

этапы: мобилизация, затем политизация основной массы этнической группы. Часто этнический конфликт становится «национальным» лишь по форме, в его основе лежат экономические и социальные проблемы, нерешенностью которых пользуются различные «лидеры» в своих корыстных или политических целях.

Э.к. в «чистом виде» бывает редко. Возникнув на экономической, социально-политической, иной внеэтнической основе, конфликт обычно приобретает на последующих фазах этнический характер, если, конечно, речь идет о противостоянии различных национально-государственных образований или о столкновениях различных этнических групп населения внутри государств. Это значит, что зачастую в социальном, политическом, экономическом конфликте между группами людей они идентифицируют друг друга по этническим признакам.

Различаясь по масштабам, социальному значению, происхождению, «возрасту», напряженности, Э.к. имеют одну «конечную природу», способствующую этнической мобилизации. Их глубинные корни – нарушение прав той или иной нации или этнической группы, справедливости и равноправия в межнациональных отношениях. Э.к. может быть результатом обделенности этнических периферийных групп, неравномерного развития, неравномерной модернизации «ядра» и этнонациональной «периферии» в многонациональном, полиэтническом государстве. В этих случаях экономическое неравенство между различными этническими группами, осознаваемое как коллективное этнонациональное ущемление, становится причиной формирования и проявления этнической солидарности.

Э.к. имеет собственную динамику. Наиболее характерные ее моменты заключаются в следующем. Во-первых, постепенное усиление конфликта за счет введения все более активных сил, а также за счет накопления опыта борьбы. Во-вторых, увеличение количества проблемных

ситуаций и углубление первичной проблемной ситуации. По мере развития конфликта происходит выдвижение все новых требований, обвинений, первичная проблемная ситуация обрастает все новыми аргументами и фактами. В-третьих, повышение конфликтной активности участников, изменение характера конфликта в сторону его ужесточения, вовлечения в конфликт новых лиц. В-четвертых, нарастание эмоциональной напряженности, сопровождающей конфликтные взаимодействия, которая может оказать как мобилизующее, так и дезорганизирующее влияние на поведение участников конфликта. В Э.к. по мере его развития возрастает чувство антипатии или враждебности. Поводы и случаи для этого всегда находятся. В-пятых, для Э.к. характерно формирование устойчивого образа «внешнего врага», когда компромисс воспринимается только как капитуляция противника, когда проявляется стремление каждой из сторон-участниц конфликта «одержав победу». В-шестых, для Э.к., как правило, характерна интернационализация, т. е. вовлечение в конфликт или его урегулирование третьих сил или международных организаций. Многоаспектный характер Э.к. предполагает такие пути урегулирования, которые позволили бы влиять на события в разных сферах и разными средствами – от правовых до социально-психологических.

Э.к. подвержены страны, находящиеся на любой стадии социально-экономической зрелости, напр., Канада, Испания, Югославия, Афганистан, Шри Ланка, Руанда, Уганда и др. страны. По многочисленным прогнозам экспертов, Э.к. будут и в дальнейшем все больше влиять на мировой порядок и международные отношения (см. *Дискриминация, Терроризм, Радикализм, Расизм*).

ЭТНИЧЕСКИЙ ЯЗЫК (каз. *этностық тіл*, англ. *ethnic language*) – Язык Этнической группы, язык (само)идентификации с ней (см. *Местный язык, Коренной язык*,

Титульный язык, Этнос, Язык, Язык диаспоры, Язык межэтнического общения).

ЭТНИЧНОСТЬ (каз. *этничность*, англ. *ethnicity*) – явление группового культурного сходства, комплекс чувств и ощущений, основанных на принадлежности к культуре *Этноса*, в результате которого формируется общая *Этническая идентичность*. Э. – это форма социальной организации культурных различий, однако до сих пор общепринятого понимания Э. ни в западной, ни в отечественной литературе нет (см. *Этническая группа, Этническая мифология, Этнос*)

ЭТНОГРАФИЯ (от греч. *ethnos* *племя, народ* + *grapho* *пишу*, каз. *этнография*, англ. *ethnography*) – 1. То же, что *Этнология*; наука, изучающая бытовые и культурные особенности народов, проблемы их происхождения, расселения и культурно-исторических взаимоотношений. Э. – комплексная наука об *Этносах*, тесно связанная с археологией, историей, культурологией, социологией, антропологией, демографией, лингвистикой и другими науками. Знание Э. способствует повышению эффективности социальных служб, особенно при социолингвистической работе с *Этническими группами*. 2. Системное исследование взглядов и практики (в том числе языковой) определенного сообщества или *Социальной группы*. Э. в таком смысле понимается как методология: а) предписывается длительное исследование групп в их естественном контексте; б) категории анализа возникают в процессе анализа, а не являются предварительно установленными (предписанными); в) исследователь стремится понять ситуацию изнутри глазами участников событий; г) используются данные разных источников (документы, исторические и статистические данные и др.); д) обязательно проводится включенное наблюдение. В *Социолингвистике* Э. часто применяется не в чистом виде, а как методологический подход с использованием некоторых

этнографических методов и процедур (см. *Этнодемография, Этноним, Этносоциология, Этническая общность, Этнический язык, Символика этическая*).

ЭТНОДЕМОГРАФИЯ (греч. *ethnos, demos* – народ и *grapho* – пишу, каз. *этнодемография*, англ. *ethnodemography*) – междисциплинарное научное направление, исследующее структуру, изменение численности, расселение и миграцию этносов. Э. исследует на основе социальных, экономических, биологических и географических факторов закономерности процессов и явлений, происходящих в структуре, размещении, перемещении и динамике населения. Э. тесно связана с различными общественными науками и в первую очередь с *Этнографией, Этносоциологией, социологией*. Э. имеет определенный комплекс методологических приемов, включающих как общенаучные (анализ, синтез, сравнения, обобщения и др.), так и специальные методы. Широко используется этническая статистика – материалы *Переписей населения* и массовых обследований, учитывающие этническую принадлежность (национальность), а также этнографические, социологические, социально-психологические и другие материалы, объясняющие особенности демографического поведения различных этнических групп (см. *Демография, Этносоциология, Этническая культура*).

ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ОБЩНОСТЬ (каз. *этноконфессиялық қауымдастық*, англ. *ethnoconfessional unity*) – образование, возникающее при тесном сопряжении *Этноса* или отдельных его частей с религией. Существуют два основных типа Э.о.: 1) соединение с той или иной конфессией какой-то части этноса и возникновение у последней в результате этого специфических культурных свойств (т.н. субэтноконфессиональная группа); 2) соединение с одной конфессией нескольких близких по культуре и компактно расселенных этносов и появление у них общего самосознания

(т.н. метаэтноконфессиональная группа).

Субэтноконфессиональную группу не следует отождествлять с обычной конфессиональной группой внутри этноса. Напр., немцев-лютеран, немцев-реформаторов и немцев-католиков нельзя считать субэтноконфессиональными группами немецкого этноса, так как конфессиональные различия не повлекли за собой появление у этих групп каких-либо специфических культурных черт, существенно обособивших их друг от друга. Вряд ли можно признать особой субэтноконфессиональной группой и русских баптистов. В то же время болгары-мусульмане, отличающиеся от православных болгар не только по религии, но и по многим специфическим чертам культуры, вне всякого сомнения, могут быть названы субэтноконфессиональной группой. Субэтноконфессиональными группами являются также латгалцы в Латвии, вальденсы в Италии, арабы-мандейцы в Ираке, курды-йезиды (йазиды) в Ираке, Турции, Иране и Сирии, гебры (персы-зороастрийцы) в Иране, панджабцы-сикхи и малаяли-христиане в Индии, араканцы в Бирме, арабы-копты в Египте, меннониты и мормоны в США, русские старообрядцы и др.

При формировании этноконфессиональных групп конфессиональная и этническая специфика тесно переплетаются. В течение длительного взаимодействия этнические явления, свойства становятся составными элементами религиозного культа, «конфессионализируются» и, наоборот, отдельные компоненты культового комплекса приобретают характер этнических явлений, этнически окрашиваются, «этнизуются». Наиболее яркими примерами метаэтноконфессиональных групп могут служить три различных по религии группы народов Филиппин: христианские народы (тагалы, илоки, пангасинан, пампанган, бикол и др.); мусульманские народы, обычно именуемые моро (магинданао, маранао, сулу и др.); горные народы, в основном исповедующие племенные религии (канканаи, ифугао и др.).

Э.о. могут со временем превратиться в самостоятельные этносы, как это случилось в свое время с говорящими на одном языке, но придерживающимися разных вероисповеданий южнославянскими народами: сербами, хорватами и славянами-мусульманами. Сейчас явную тенденцию к превращению в самостоятельные этносы обнаруживают араканцы, йезиды и некоторые другие этноконфессиональные группы.

В Казахстане вполне самостоятельную этноконфессиональную группу образовали дунгане как китайскоязычные мусульмане. Фактически уже превратилась в самостоятельный этнос, группа живущих в Челябинской области РФ крещенных татар – нагайбаки. Во время проведения переписи 1989 г. практически все представители этой общности назвали себя не татарами, а нагайбаками (см. *Этническая группа, Этническая общность, Малочисленные народы, Разделенные народы*).

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ (каз. *этномадени бірлестіктер*; англ. *ethnic and cultural associations*) – организации в форме общественных объединений, призванные способствовать развитию *Этнической культуры, Языка*, сохранения традиций и обычаев *Этнических групп* в стране проживания.

Первые Э.к.о. в Казахстане образовались в 1989-1990 гг. Создание Ассамблеи народа Казахстана, а также Ассамблей в регионах способствовало активизации деятельности Э.к.о. и духовно-культурного развития различных *Этносов*, формированию политической культуры. Сегодня в Казахстане действуют более 1000 Э.к.о., и этот процесс динамично развивается.

Законодательные нормы по этническим отношениям имеются в ряде законодательных актов Республики Казахстан, в том числе об общественных объединениях, избирательном законодательстве, законодательстве о политических партиях (см. *Ассамблея народа Казахстана*).

ЭТНОЛИНГВИСТИКА (каз. *этнолингвистика*, англ. *ethnolinguistics*) – лингвистическое направление, исследующее языковые формы и средства выражения *Этнической культуры*, менталитета и психологии народа, *Языка* как выразитель национальной Языковой картины мира, отношения между языком и культурой, а также взаимодействия лингвистических и этнических факторов в функционировании и развитии языка (см. *Социоллингвистика*, *Этническая группа*, *Этнология*, *Этнография*, *Этносоциология*, *Языковое планирование*, *Языковая ситуация*).

ЭТНОЛОГИЯ (от греч. *ethnos* народ, племя + *logos* наука, учение, каз. *этнология*, англ. *ethnology*) – то же, что *Этнография* (см. *Этническая группа*, *Этническая общность*, *Этническая культура*).

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА (каз. *этноұлттық саясат*, англ. *ethnic-national politics*) – то же, что *Этнополитика*; часть национальной политики государства; целенаправленная деятельность государства и других политических институтов по регулированию взаимоотношений между *Этносами*, *Этническими группами*, закрепленная в соответствующих политических документах и правовых актах государства.

В разных странах термин Э.п. имеет ограниченное распространение. Напр., его российским аналогом является понятие «национальная политика», т.е. государственная политика управления этническим разнообразием на коллективном и индивидуальном уровнях, политика поддержки и развития *Языков* и *Этнических культур*, регулирования отношений между *Этническими общностями*, представители которых населяют территорию страны или отдельного региона. Нередко российские политики и активисты этнополитических движений понимают под «национальной политикой» государственный патронаж *Национальных*

меньшинств, что является неверной точкой зрения, поскольку «национальная политика» по своему содержанию является синонимом термина «государственная политика». Когда речь идет о национальной политике, подразумевается внешняя и внутренняя политика государства, призванная реализовывать национальные, т. е. государственные интересы. Поэтому более точным термином для определения внутренней политики государства, сферой которой является регулирование отношений между этническими общностями и между ними и государством, является термин Э.п., который широко используется в общественных науках.

Э.п. (этнополитика) – относительно новое понятие в науке, выражающее, с одной стороны, комплекс мер по регулированию внутренних процессов взаимодействия между этническими группами, государством, с другой – необходимость и средство для государства общественных институтов и партий учитывать, использовать фактор этнической специфики в своей деятельности.

По мнению казахстанских ученых и экспертов, Э.п., во-первых, расширен состав субъектов, обеспечивающих реализацию национальной политики, в лице не только государства, но и других политических институтов (партии, неправительственные организации, местное самоуправление, религиозные объединения и т. д.). Во-вторых, четко обозначен функциональный аспект Э.п. В то же время ряд ученых-обществоведов, особенно этнологов, считают, что Э.п. обеспечивает национальные интересы государства и его граждан как внутри данного государства, так и на международном уровне. В этом случае ученые не различают два понятия – «государство» и «нация», поэтому применение терминов «национальный» и производных от него представляются ими неподходящим для определения политики государства в области межэтнических отношений.

Для эффективного функционирования *Государственности* Э.п. должна способствовать политике как стратегии

нахождения путей и средств разрешения возникающих в человеческом обществе конфликтов и возможности примирения друг с другом конфликтующих сторон всех членов сообщества. Э.п. – это составная часть политики государства, политических партий, организаций и объединений, указывающая стратегический курс в этническом (национальном) вопросе, в развитии межэтнических отношений, в культурно-языковом развитии этносов (т.е. всей нации государства) и, как правило, нашедшая закрепление в специальных национальных программах и соответствующих разделах конституции государства.

Если политика – это участие в делах государства, определение форм, задач, типов, видов и направлений политической деятельности, а так же способы и методы, технологии и механизмы ее осуществления, то Э.п. – это участие этносов и этнических групп в делах государства, и, в свою очередь, участие государства в делах этносов, создание государственной гарантии их стабильности существования и успешного развития, соблюдение их интересов и прав (см. *Государство, Идентичность, Демократия, Казахская модель общественного согласия и национального единства, Этнический конфликт*).

ЭТНОНИМ (от греч. *ethnos*народ, племя + *онима*мя, название, каз. *этноним*, англ. *ethnonym*) – название различных видов этнических общностей (Этносов, Этнических групп, родов, племен, народов, народностей, Наций и т. п.), напр., казах, англичанин, грек, карел, узбек. Э. служит идентификацией этносов. Среди Э. выделяются эндоэтнонимы (автоэтнонимы, самоназвания этносов) и экзоэтнонимы (аллоэтнонимы, названия, данные этносам другими этносами) (см. *Автохтон, Коренной этнос, Титульный этнос, Этнография, Этнос*).

ЭТНОПОЛИТИКА – то же, что *Этнонациональная политика* (см. *Государство, Идентичность*).

ЭТНОПОЛИТОЛОГИЯ (каз. *этносаясаттану*, англ. *ethnic-national politics (ethnopolitics)*) – пограничная наука, синтезирующая предметные области *Этнологии* и *Этнополитологии*. Э. дисциплина, изучающая политическую обусловленность этнических явлений и процессов. Основные категории Э. – *Этнос* и *Этничность*; изучаемые проблемы Э. – вопросы о власти, о стремлении этнических элит к ней.

Предметом Э. являются источники, побудительные мотивы и закономерности формирования *Этнонациональной политики*, формы и механизмы ее реализации, идеология и практика национальных движений, этнополитические ориентации населения и формы их практических выражений, а также теоретические воззрения на этничность и ее связь с политикой. Интересы Э. включают также генезис этнических, этнонациональных, межэтнических, этнокультурных отношений в системе социально-политических процессов, институтов, влияние этнического и этнонационального фактора на политическую власть, идеи, политико-правовые нормы, отношения власти, деятельности политических учреждений, партий и движений в сфере этнонациональных отношений.

Э. использует следующие методы исследования: этнологический, этнографический, социологический, нормативно-ценностный, функциональный, системный, сочетание анализа и синтеза, исторического и логического моделирования и т. д. (см. *Государство, Идентичность, Демократия, Казахская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, Этнонациональная политика*).

ЭТНОПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ШКОЛЫ И КОМПЛЕКСЫ (воскресные школы) (каз. *этноағартушылық мектептер мен кешендер*, англ. *ethno-educational schools and complexes*) – добровольная организация, основной задачей которой является обучение детей истории, обычаям и культуре

Этноса через изучение языка. Благодаря уникальной и успешно реализованной *Казахстанская модель общественного согласия и национального единства*, представители этносов сохраняют самобытность, изучая родной язык и культуру. Этому способствуют *Этнокультурные объединения*, входящие в Ассамблею народа Казахстана. Приоритет в деятельности Э.ш.к. – воспитание подрастающего поколения в духе *Толерантности* и межэтнического согласия. В Казахстане работают азербайджанская, армянская, корейская, польская, немецкая, татаро-башкирская, кыргызская, таджикская, украинская, узбекская, чечено-ингушская и мн. др. Э.ш.к. (см. *Ассамблея народа Казахстана, Научно-экспертный совет АНК, Этнические группы, Этническая общность, Этнокультурные объединения, Этнонациональная политика, Языковое планирование, Языковая ситуация*).

ЭТНОС (от греч. *ethnos* племя, народ, каз. *этнос* англ. *ethnos*) – исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая общность людей, обладающих общими чертами, стабильными особенностями *Культуры, Языка, Самосознания*, истории.

Несмотря на отсутствие общепринятого термина Э., в общем плане Э. рассматривается как явление групповой культурной схожести, как комплекс чувств, основанных на принадлежности к этнокультурной общности, как коллективное ощущение, в результате которого и формируется общая *Идентичность*. Помимо сферы самосознания (идентичности), существуют некоторые характеристики, свойственные *Этническим общностям*. К их числу относят: разделяемые членами группы представления об общем историческом происхождении, единый язык, общие черты материальной и духовной культуры; политически оформленные представления о *Родине* и особых институтах, как, напр., *Государственности*, которые входят в понятие «народ»; чувство отличительности, т.е. осознание членами

группы своей принадлежности к ней, основанные на этом формы солидарности и совместные действия.

Основные и дополнительные признаки Э.: язык, народное искусство, *Обычаи*, обряды, *Традиции*, нормы поведения, привычки, религия, расовая близость, генезис, т.е. такие компоненты культуры, которые, передаваясь из поколения в поколение, образуют так называемую *Этническую культуру* и непрерывность (см. *Этническая группа*, *Этническая общность*, *Этническая идентичность*, *Этноним*, *Этнос*, *Этносоциология*, *Язык*).

ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ (греч. *ethnos* племя, народ + *societas* общество + *logos* наука, учение, каз. *этноаулеттану*, англ. *ethnosociology*) – область социологии, изучающая генезис, сущность, функции, общие закономерности развития этносов, межэтнические, языковые и др. отношения. Э. сложилась на стыке социологии, *Этнографии* и истории и изучает влияние национальных факторов на социальную мобильность и *Миграцию*, проблемы эффективного использования и рационального распределения трудовых ресурсов с учетом их этнической принадлежности, социальную обусловленность изменений в *Языке* и *Этнической культуре*, социальную детерминированность национального Самосознания, межнациональных отношений, языковые конфликты, национальные особенности ценностных ориентаций, стереотипов поведения, культурных интересов и потребностей в *Социальных группах*, социальные аспекты этноязыковых процессов и др (см. *Этнография*, *Этнолингвистика*, *Этностереотипы*, *Этнология*).

ЭТНОФОР (от греч. *ethnos* – племя, народ + итальянск. *foga* – наружу, вне, вперед, каз. *этнофор*, англ. *etnofoor*) – индивидуальный носитель определенной *Этнической культуры* и национальной психики, напр., казах, русский, белорус и др. представители того или иного Этноса

являются носителями своей культуры и национальной психологии (см. *Этническая группа, Этнолингвистика*).

ЭТНОЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ (греч. *ethnos* племя, *народ* + язык и лат. *situacio* положение, каз. *этнотілдік жағдай*, англ. *ethnolinguistic situation*) – иерархия и состояние *Этносов* и *Языков* в пределах государства, административно-политического образования, территориального объединения, региона. Объективный анализ Э.я. требует учитывать не только функции языков, но и отношение к языкам, уровень гражданской, этнической и языковой самоидентификации, степень напряженности межэтнических отношений, степень конфессионального влияния, стереотипы поведения, степень напряженности межэтнических отношений, возможность языковых конфликтов, уровень владения языками и многое другое (см. *Идентификация, Этническая группа, Этническая идентификация, Этнолингвистика, Этнос, Языковая ситуация, Языковое сознание*).

-Я-

ЯЗЫК (каз. *тіл*, англ. *language*) – 1. Важнейшее социально обусловленное средство человеческого общения (коммуникации), неразрывно связанное с мышлением, менталитетом, *Культурой* народа. Я. – основа сознательного социального речевого взаимодействия между людьми, важное средство регулирования их поведения, управления обществом и его структурными элементами. 2. Система знаков и символов, которые имеют условные, но структурно-обоснованные значения (см. *Государственный язык, Коренной язык, Местный язык, Официальный язык, Родной язык, Титульный язык, Этнический язык, Языки Казахстана, Язык межэтнического общения*).

ЯЗЫК ДИАСПОРЫ (каз. *диаспора тілі*, англ. *language of diaspora*) – *Язык* части конкретной *Этнической*

группы, проживающей вне своей исконной территории или государственности. У Я.д., находящихся в непосредственном контакте с языком большинства, со временем значительно сужаются функции и сферы использования, появляются интерферентные черты (лексические заимствования, фонетические изменения и проч.), напр., казахский язык казахской диаспоры, проживающей в Китае, Монголии, Турции; русский язык диаспоры первой волны эмиграции, живущей в США или Европе (см. *Ассимиляция, Государственный язык, Диаспора, Коренной язык, Местный язык, Официальный язык, Родной язык, Титульный язык, Этническая фузия, Этнический язык, Языки Казахстана*).

ЯЗЫК МЕЖЭТНИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ (каз. *ұлтаралық қарым-қатынас тілі*, англ. *language of interethnic communication*) – Язык - посредник, средство общения различных *Этнических групп* в границах одного полинационального государства. Отличие Я.м.о. от Международного языка или Мирового языка связано с его использованием в границах одного государства. Я.м.о. считаются английский в США, немецкий – в Германии, русский – в Российской Федерации и на территории СНГ. В некоторых странах (Азербайджан, Таджикистан, Туркмения) статус Я.м.о. утвержден законодательно. Казахский язык – *Государственный язык* Республики Казахстан за счет повышения казахской языковой компетенции уверенно приобретает функции Я.м.о. (Президент Республики Казахстан К.К.Токаев) (см. *Официальный язык, Языковая политика, Языковое планирование*).

ЯЗЫКИ КАЗАХСТАНА (каз. *Қазақстан тілдері*, англ. *languages of Kazakhstan*) – на территории Казахстана представлено 117 языков (2009 г.), в их числе казахский язык – *Государственный язык, Автохтонный язык, Титульный язык* Казахстана, русский язык («официально употребляется

наравне с казахским языком» Конституция Республики Казахстан, Статья 7, пункт 2), языки *Этнических групп*, иммигрантские языки.

Согласно генеалогической классификации, Я.К. распределяются по восьми генетическим классам и подклассам, представляющим крупнейшие языковые семьи и макросемьи языков мира: алтайская семья, индоевропейская семья, уральская семья, китайско-тибетская семья, иберийско-кавказская семья, семито-хамитская (афразийская) семья, палеоазиатская (чукотско-корякская, чукотско-камчатская) семья, аустроазиатская семья.

Алтайская семья языков представлена в Казахстане следующими группами: тюркские (азербайджанский, алтайский, башкирский, гагаузский, долганский, казахский, караимский, каракалпакский, карачаево-балкарский, крымско-татарский, кумыкский, кыргызский (киргизский), ногайский, татарский, тофаларский, тувинский, турецкий, туркменский, узбекский, уйгурский, хакасский, чувашский, шорский, якутский (саха); монгольские (бурятский, калмыцкий, монгольский (халха монгольский); тунгусо-маньчжурские (нанайский, негидальский, орокский, ороцкий, удэгейский, ульчский, эвенкийский, эвенский); изолированные языки (корейский, японский).

Индоевропейская семья представлена в стране следующими группами: славянские (белорусский, болгарский, польский, русский, сербский, словацкий, украинский, хорватский, чешский); балтийские языки (латышский, литовский); германские языки (английский, идиш, немецкий, нидерландский, шведский); индийские (урду, хинди, цыганский); иранские (белуджский, курдский, осетинский, персидский, пушту, рушанский, таджикский, тальшский, татский, шугнанский); романские (испанский, итальянский, молдавский, румынский, французский); изолированные языки (албанский, армянский, греческий).

Уральская семья представлена следующими группами: финно-угорские (венгерский, вепсский, ижорский, карельский, коми-зырянский, коми-пермяцкий, ливский, мансийский, марийский горный, марийский луговой, мордовский мокша, мордовский эрзя, саамский, удмуртский, финский, хантыйский, эстонский); самодийские языки (нганасанский, ненецкий, селькупский, энецкий).

Китайско-тибетская семья представлена: дунганским, китайским языками.

Иберийско-кавказская семья языков представлена следующими группами: абхазо-адыгские (абазинский, абхазский, адыгейский (кяхский), кабардино-черкесский); картвельские (грузинский); нахско-дагестанские языки (аварский, агульский, даргинский, ингушский, лакский, лезгинский, рутульский, табасаранский, удинский, цахурский, чеченский).

Семито-хамитская (афразийская) семья представлена следующими языками: арабский, ассирийский (новосирийский), иврит.

Палеоазиатская семья языков представлена следующими группами: чукотско-камчатские языки (ительменский, корякский, чукотский); эскимосско-алеутские языки (алеутский, эскимосский); юкагирско-чуванские языки: чуванский, юкагирский; кетско-асанские (кетский); изолированные языки (нивхский).

Аустроазиатская семья языков представлена вьетнамским языком.

Среди языков Казахстана имеются языки всех четырех типов языка: к агглютинативному типу относятся языки Казахстана, представляющие алтайскую, уральскую, палеоазиатскую, иберийско-кавказскую семьи языков; к флективному типу относятся языки Казахстана, представляющие индоевропейскую семью языков; к изолирующему типу относятся языки Казахстана, представляющие китайско-тибетскую, аустроазиатскую

семьи языков; к инкорпорирующему типу относятся языки, которые включаются в палеоазиатскую семью языков.

Языковая политика и *Языковое планирование* в отношении языков Казахстана регламентируются в настоящее время рядом государственных документов и актов (см. *Автохтон, Коренной язык, Языковая ситуация, Языковое законодательство*).

ЯЗЫКОВАЯ АССИМИЛЯЦИЯ (лат. *assimilation* *уподобление*, каз. *тілдік ассимиляция*, англ. *language assimilation*) – 1. Я.а. по области действия, наряду с *Этнической ассимиляцией, Аккультурацией*, – один из видов *Ассимиляции*. 2. Процесс и результат усвоения и дальнейшего перехода представителей одного *Этноса* с *Этнического языка, Родного языка* на *Язык* другого этноса. 3. Разновидность *Языковой политики* *моноязычия*, при которой отдельные этносы добровольно или вынужденно отказываются от своих языка и/или культуры в пользу других доминантных языков и/или культур. Я.а. может происходить добровольно или принудительно, под давлением языкового шовинизма, сегрегации, духовно-культурной и *Языковой экспансии*, сопровождаться *Конфликтом*. Я.а., как правило, происходит после длительного периода *Билингвизма (Двуязычия)*, может сопровождаться потерей (сменой) *Этнической идентичности*, *Сменой языка, смертью языка* (см. *Малочисленные народы, Коренной этнос, Этническая фузия, Языковая политика, Языковая ситуация, Культурная ассимиляция*).

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ (лат. *identifico* – *отождествляю*, каз. *тілдік сәйкестендіру*, англ. *language identification*) – процесс отождествления индивидом себя как носителя определенного языка. Я.и. является составной частью *Этнической идентификации*, т.к. *Язык* формирует различные способы мышления и восприятия, определяя особенности национального характера его

носителей. Я.и. репрезентируется языком общения, языковым сознанием и очевидными признаками конкретной лингвокультурной общности. Язык является одновременно этнодифференцирующим и этноинтегрирующим фактором. Этому способствует как сам строй языка (фонетика, лексика, грамматика и синтаксис), так и культурные явления, характерные для данной этнической общности (см. *Идентификация, Гражданская идентификация, Культурная идентификация, Религиозная идентификация, Этническая идентификация, Языковая идентичность*).

ЯЗЫКОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ (каз. *тілдік сәйкестендіру*, англ. *language identity*) – осознанная личностью (самоосознание, самоотождествление, самоопределение) собственная принадлежность к Языку; совокупность языковых характеристик индивида или группы, состоящая из знания языка /языков, употребления языков (см. *Идентификация, Гражданская идентификация, Культурная идентификация, Религиозная идентификация, Этническая идентификация, Языковая идентификация*).

ЯЗЫКОВАЯ ОБЩНОСТЬ (каз. *тіл ортақтығы*, англ. *linguistic community*) – 1. Стабильная совокупность людей, объединяемая общими языковыми признаками. Я.о. различается по числу носителей таких признаков, напр., Я.о. носителей *Языка, Языка диаспоры, Этнического языка* и проч. 2. Стабильная совокупность людей, считающих себя носителями языка, языка диаспоры, этнического языка и проч. (см. *Этническая общность, Языки Казахстана, Языковая ситуация*).

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА (греч. *politike искусство управления государством*, каз. *тіл саясаты*, англ. *language policy, language politics*) – неотъемлемая часть государственной политики; теория и практика сознательного

и целенаправленного воздействия определенных субъектов *Языкового планирования* (государственной власти, социальных групп, элиты, международных организаций, партий, классов и др.) на функции языка, ход развития языка; целенаправленное и научно обоснованное руководство функционированием существующих языков, созданием и совершенствованием новых языковых средств общения.

Я.п. определяет стратегический курс в развитии *Языковой ситуации* в стране, регулирует осуществляемое языковое планирование, закрепляется в *Языковом законодательстве* и *Государственных программах развития и функционирования языка*. Я.п. может существовать имплицитно (без декларируемых документов, акций и практического воплощения, как напр., в США) или эксплицитно, подкрепляясь законами, актами, государственными программами и т.п. Существуют языковая политика «культурной и языковой мозаики» в Канаде, при которой сосуществуют централизованная (проводимая федеральным правительством Оттавы) и региональная языковая политика языкового федерализма (проводимая правительством провинции, в т.ч. Квебека). Языковая политика вестернизации, ориентированная на расширение сферы применения западно-европейских языков (напр., турецкая языковая модель с латинизацией алфавита, очищением турецкого языка от арабских и персидских заимствований, которые составляли в иные периоды 90% лексики); языковая политика «истернизации» (которая наиболее полно выражена в «Великой традиции» в Иране с сакральным арабским языком и его графикой, неприятием многих реалий западной цивилизации, которая проявляется в некоторых мусульманских странах Средней Азии как обучение арабской графике, замене интернациональной лексики и терминологии арабскими и персидскими эквивалентами и проч.); языковая политика демократическая, защищающая права всех языков независимо от статуса языка.

Я.п. в Казахстане является концентрированным выражением отношения государства к вопросам языкового существования и оценивается как централизованная (поскольку проводится государством и предусматривает систему обязательных мероприятий), перспективная (поскольку направлена на изменение существующей языковой ситуации в Казахстане), демократическая (поскольку учитывает интересы широких масс), интернациональная (поскольку основными стратегическими направлениями избраны развитие казахского языка, русского языка и языков всех других этнических групп), конструктивная (поскольку направлена на расширение функций языка, сфер применения, социально-коммуникативной роли и витальности казахского языка, поддержке функционирования и развития русского языка, а также других языков страны) (см. *Государственный язык, Языковое законодательство, Языковое планирование, Языковое право*).

ЯЗЫКОВАЯ РЕФОРМА (лат. *reformare* преобразовывать, изменять, каз. *тілдік реформа*, англ. *language reform*) – целенаправленные социально-языковые мероприятия (нововведения) по совершенствованию и развитию *Языка*, напр., реформы орфографии, реформы письменности и т. п. (см. *Языковая политика, Языковое планирование, Языковая ситуация*).

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ (лат. *situacio* положение, каз. *тілдік жағдай*, англ. *language situation*) – контекст реального использования *Языка/языков* в обществе; совокупность языков, форм существования языка, территориальных и социальных диалектов, койне, жаргонов, функционирующих в данном административно-территориальном объединении (в *Этнической общности*) в определенный исторический период. Различают эндогlossные (совокупности подсистем одного языка) и экзогlossные (совокупности различных языков) языковые ситуации; сбалансированные (совокупность

функционально разнозначных языков/вариантов языков, обладающих одинаковой коммуникативной мощностью) и несбалансированные (совокупность функционально престижных и непрестижных языков и вариантов, обладающих разной коммуникативной мощностью) Я.с.; демографически равновесные (совокупность языков одинаковой демографической мощности) и демографически неравновесные (совокупность языков разной демографической мощности) Я.с.; диглосные и недиглосные Я.с. (см. *Автохтон, Языковая политика, Языковая ситуация в Казахстане, Языковое законодательство, Языковое планирование. Языковое регулирование*).

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

(каз. *Қазақстандағы тілдік жағдай*, англ. *language situation in Kazakhstan*) – характеризуется как экзоглоссная, несбалансированная, диглоссная и демографически неравновесная. Казахстан представляет собой многоязычную страну с населением, говорящим на языках разных генетических языковых семей и структурных типов языка. Однако «языки этнических групп неравнозначны по объему выполняемых ими функций» («Концепция языковой политики Республики Казахстан»), и реальное распределение языков в коммуникативном пространстве осуществляется в пользу двух демографически и функционально мощных языков – казахского и русского, поскольку большинство двуязычных и трехязычных сообществ расселено дисперсно (за исключением уйгурского, дунганского и некоторых других) и не имеет своих национально-территориальных образований. В настоящее время осуществлено статусное планирование языка, законодательно создается новая Я.с.К., расширяющая сферы применения казахского языка, проводятся мероприятия по его нормализации и модернизации (см. *Государственный язык, Языки Казахстана, Языковая политика, Языковая ситуация, Языковое законодательство, Языковое право*).

ЯЗЫКОВАЯ ЭКСПАНСИЯ (от лат. *expansio* *расширение, распространение*, каз. *тілдік үстемдік*, англ. *language expansion*) – распространение одного *Языка* путем изменения *Статуса* языка на иную *Языковую общность*. Напр., Я.э. русского языка целенаправленно и последовательно осуществлялась в Советском Союзе (особенно ярко Я.э. проявилась в идее создания общего лексического фонда национальных языков СССР), при этом идеологическим обоснованием Я.э. являлась необходимость государственной и языковой *Идентичности*. В *Социолнгвистике* под Я.э. понимаются процессы, приводящие к образованию субстратов, как, напр., при распространении латыни (языка Римской империи) в Европе (см. *Государственный язык, Этнос, Языковая политика, Языковое планирование*).

ЯЗЫКОВОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО (каз. *тілдік заңнама*, англ. *language legislation*) – юридическая форма выражения *Языковой политики*; отдельные статьи конституций, законы и т. п., регулирующие употребление *Языка/языков* в пределах отдельного государства. Конституции дают общие указания и гарантии употребления того или иного языка, законодательные акты осуществляют их детализацию. При парламентах и правительствах создаются специальные комиссии, напр., Турецкое лингвистическое общество, Комиссия по вопросам официального языка при парламенте Индии, Рабочая группа по делам немецкого языка при министерстве иностранных дел в ФРГ, Высший комитет по делам французского языка во Франции, Совет по русскому языку при Президенте Российской Федерации и др. Различают деструктивное Я.з. (запрет на использование всех языков, кроме одного, напр., в период Великой революции во Франции во имя «единства нации» возникла идея полного уничтожения региональных языков и диалектов) и конструктивное Я.з. (обеспечение функционального сосуществования языков).

В Казахстане законодательно (Конституция, Концепция о языковой политике, Законы о языках и др.) создается новая *Языковая ситуация*, расширяющая сферы применения казахского *Государственного языка*, параллельно с этим проводятся мероприятия по модернизации языка.

Принципиальной особенностью казахстанских законов о языках и других государственных документов, регулирующих направления языковой политики, является их полисубъектный характер, поскольку данные законы устанавливают порядок регулирования не только для языка титульной нации, но и для русского, и других языков Казахстана.

Действующая в стране «Концепция языковой политики Республики Казахстан» (4 ноября 1996) и разработанные в соответствии с ней Государственные программы функционирования и развития языков построены с соблюдением «функционального принципа формирования лингвистического поля в республике» и направлены на осуществление языкового планирования по трем стратегическим направлениям: а) расширение и укрепление социально-коммуникативных функций государственного языка; б) сохранение общекультурных функций русского языка; в) развитие других языков этносов Казахстана. Вместе с тем Я.з. Казахстана предусмотрена ответственность за нарушение законодательства о языках: «Первые руководители государственных органов, организаций любой формы собственности, а также юридические и физические лица, виновные в нарушении законодательства Республики Казахстан о языках, несут ответственность в соответствии с законодательством Республики Казахстан. Отказ должностного лица в принятии обращений граждан, мотивированный незнанием государственного языка, а также любое препятствование употреблению государственного и других языков в сфере их функционирования влекут за собой ответственность, предусмотренную законодательством Республики Казахстан» (Закон Республики Казахстан о языках

в Республике Казахстан, ст. 24) (см. *Языковая ситуация, Языковое право, Языковое регулирование*).

ЯЗЫКОВОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ (от фр. *planer* *выравнивать*, каз. *тілдік жоспарлау*, англ. *language planning*) – то же, что *Языковое строительство*; сознательные, конкретные мероприятия (попытки) по воздействию определенных субъектов языкового планирования на языковое поведение носителей языка (объекты языкового планирования) с целью изменения функционирования языка (статусное планирование языка), регулирования структуры языка (корпусное планирование языка), создания условий для овладения языком (планирование усвоения языка), и/или по распространению языка в пределах и за пределы государственных границ (планирование распространения языка) через политические, образовательные, экономические, общественные и лингвистические институты. Я.п. включает сознательное внесение изменений в *Язык* и развитие языка, планируемых политическими, образовательными, лингвистическими и иными организациями, специально создаваемыми для этой цели или имеющими на это соответствующие полномочия (напр., Комитеты алфавитов в 20-30 гг. в СССР); рассмотрение и реформирование языка с учетом релевантных социальных, экономических, политических, демографических и психологических переменных, а также интересов соответствующей *Языковой общности*. Я.п. может осуществляться по следующей схеме: а) формирование *Языковой идеологии* и *Языковой политики*, включая принятие соответствующих политических решений; б) составление детальной программы действий (включая конкретные действия по расширению Сфер использования языка, реформы алфавита, реформы орфографии, нормализации языка, кодификации языка, стандартизации языка и т.д.); в) оценка эффективности намеченных программ, коррекция действий и целей на промежуточных и конечных

этапах (см. *Языковая ситуация, Языковое законодательство, Языковое право*).

ЯЗЫКОВОЕ ПРАВО (каз. *тілдік құқық*, англ. *language right*) – право выбора, изучения и использования определенного *Языка/варианта языка* в личной и общественной жизни. Базой для разработки Я.п. являются международные документы по правам человека, в которых Я.п. рассматривается как естественное развитие положений, содержащихся во Всеобщей декларации прав человека ООН (1948); в Международном пакте о гражданских и политических правах (1966), в котором говорится, что «каждое лицо имеет право пользоваться родным языком» (статья 27); во Всемирной декларации по образованию для всех (1990); в Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств (1995); во Всеобщей декларации языковых прав человека (1996) и др. Европейская Хартия по региональным языкам и языкам меньшинств (1992) отмечает, что защита региональных языков и миноритарных языков, некоторые из которых находятся под угрозой окончательного исчезновения, содействует сохранению и развитию культурного богатства и традиций Европы. Одним из последних документов по языковому праву является Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным и этническим, религиозным и языковым меньшинствам (1992), в ст. 1 которой говорится, что «государства охраняют на их соответствующих территориях существование и самобытность национальных или этнических, культурных, религиозных и языковых меньшинств и поощряют создание условий для развития этой самобытности» (см. *Автохтон, Государственный язык, Национальное меньшинство, Родной язык, Языковая ситуация, Языковое законодательство*).

ЯЗЫКОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ (лат. *regula* норма, правило, каз. *тілді реттеу*, англ. *language regulation*) – процесс сохранения баланса языков в *Языковой общности*,

обеспечения развития языка в соответствии с желанием его носителей. Я.р. прямо согласуется с особенностями *Языковой политики*, может быть плюралистичным (способствуя поддержанию и развитию миноритарных языков), может сближаться с процессами *Возрождения языков*, может становиться частью *Языкового планирования*. Напр., Закон «о языках народов Российской Федерации» определяет все языки народов Российской Федерации как «национальное достояние Российского государства», в ст. 3 закона употреблена формулировка «равные права всех языков народов Российской Федерации», т.е. указано, что языку может быть придан статус субъекта права. В ст. 6 Закона Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» говорится: «Каждый гражданин Республики Казахстан имеет право на пользование родным языком, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества». В ст. 7 этого закона «Недопустимость препятствования функционированию языков» утверждается: «В Республике Казахстан не допускается ущемление прав граждан по языковому признаку. Действия лиц, препятствующих функционированию и изучению государственного и других языков, представленных в Казахстане, влекут за собой ответственность в соответствии с законодательством Республики Казахстан» (см. *Родной язык, Языковая политика, Языковое законодательство, Языковое планирование, Языковое право*).

ЯЗЫКОВОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО (каз. *тілдік құрылыс*, англ. *language construction*) – то же, что *Языковое планирование* (см. *Языковая ситуация, Языковое законодательство, Языковое планирование*).

ЭТНОСЫ КАЗАХСТАНА
(краткая справочная информация)

*Э.Д. Сулейменова, А.К. Садвакасова,
С.К. Калмыков, Н.Ж. Шаймерденова*

АБАЗИНЫ, самоназвание – *абаза*.

Численность абазин Казахстана: 64 чел. (по данным 1999 г.), 27 чел. (по данным 2009 г.).

Абазинский язык – государственный язык Карачаево-Черкесской Республики; экзогенный язык этнической группы абазинов Казахстана.

Абазинский язык входит в абхазо-абазинскую подгруппу абхазо-адыгской (западно-кавказской) группы иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие абазины – мусульмане-сунниты.

АБХАЗЫ, самоназвание – *апсуа*.

Численность абхазов Казахстана: 185 чел. (по данным 1999 г.), 76 чел. (по данным 2009 г.).

Абхазский язык – государственный язык Республики Абхазия, экзогенный язык этнической группы абхазов Казахстана.

Абхазский язык входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков.

В религиозном сознании разных групп абхазов содержатся элементы христианства, ислама и традиционных древних местных верований, значительная часть религиозно индифферентные.

АВАРЦЫ, самоназвание – *маарулал*.

Численность аварцев Казахстана: 1407 чел. (по данным 1999 г.), 1228 чел. (по данным 2013 г.).

Аварский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык аварцев Казахстана.

Аварский язык входит в аваро-андийскую подгруппу аваро-цезской группы нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

подавляющее большинство верующих аварцев – мусульмане-сунниты шафиитского мазхаба

АВСТРИЙЦЫ; самоназвание - *остеррайхер*.

Численность австрийцев в Казахстане: 45 чел. (по данным 1999 г.), 61 чел. (по данным 2009 г.).

Немецкий язык (верхненемецкий и нижненемецкий диалекты немецкого языка) – экзогенный язык австрийской этнической группы Казахстана.

Немецкий язык – официальный язык Германии, официальный язык Австрии, Швейцарской конфедерации, Великого герцогства Люксембург, Королевства Бельгия, Княжества Бельгия, Княжества Лихтенштейн; один из 24 официальных языков Европейского Союза; входит в число мировых языков и является одним из официальных рабочих языков ООН; *lingua franca* для общения людей с разными родными языками.

Немецкий язык входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков.

В религиозном отношении австрийцы, как и немцы в Казахстане, представлены католиками, лютеранами, современными протестантами и другими направлениями.

АГУЛЫ, самоназвание – *агъул шуй, агъулар*.

Численность агулов Казахстана: 126 чел. (по данным 1999 г.), 94 (по данным 2009 г.).

Агульский язык – государственный язык Республики Дагестан; экзогенный язык агулов Казахстана.

Агульский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие агулы – мусульмане-сунниты (шафиитский мазхаб).

АДЫГЕЙЦЫ, самоназвание – *адыге*.

Численность адыгейцев Казахстана: 130 чел. (по данным 1999 г.), 87 чел. (по данным 2009 г.).

Адыгейский язык – государственный язык Республики Адыгея; экзогенный язык адыгейцев Казахстана.

Адыгейский (кяхский) язык входит в абхазо-адыгскую (западно-кавказскую) группу иберийско-кавказской семьи языков.

Большинство современных адыгейцев, как и других расселенных адыгов относят себя к мусульманам.

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ, самоназвание – *азербайджанлылар, азерилер*.

Численность азербайджанцев Казахстана: 78 295 чел. (1999 г.), 112 547 чел. (на начало 2020 г.).

Азербайджанский язык – государственный язык Азербайджанской Республики; государственный язык Республики Дагестан; экзогенный язык азербайджанцев Казахстана.

Азербайджанский язык входит в юго-западную огузскую ветвь тюркских языков алтайской семьи.

Около девяноста процентов всех азербайджанцев являются шиитами. Религиозное меньшинство мусульмане-сунниты, в основном ханафитского мазхаба.

Компактные поселения этнической группы расположены в Туркестанской (16,62%), Алматинской (15,77%), Жамбылской (11,44%) областях и в г. Алматы (12,39%), Шымкент (16,06%) (на начало 2020 г.).²

На территории Казахстана действуют областные азербайджанские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

2 Здесь и далее численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2020 года года. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан.

АЛБАНЦЫ, самоназвание – *шкиптары*.

Численность албанцев Казахстана: 46 чел. (по данным 1999 г.), 459 чел. (по данным 2009 г.), увеличилось за последние годы в десять раз за счет рабочих строителей и их семей.

Албанский язык – государственный язык Республики Албания; экзогенный язык этнической группы албанцев Казахстана.

Албанский язык составляет изолированную группу индоевропейской семьи языков.

Вероисповедание представителей групп албанцев из Албании христиане (православные и католики) и значительная часть мусульмане. Подавляющее большинство албанцев из сербской автономии Косово, исповедуют ислам суннитского направления.

АЛЕУТЫ, самоназвание – *алеут*.

Численность алеутов Казахстана: 8 чел. (по данным 1999 г.), 4 чел. (по данным 2009 г.).

Алеутский язык – эндогенный язык алеутов Казахстана.

Алеутский язык входит в эскимосско-алеутские языки палеоазиатской семьи языков.

Религия верующих алеутов – православие.

АЛТАЙЦЫ, самоназвание – *алтай кижги*, устар. *ойрот*.

Численность алтайцев Казахстана: 462 чел. (по данным 1999 г.), 210 чел. (по данным 2013 г.).

Алтайский язык – государственный язык Республики Алтай; экзогенный язык алтайцев Казахстана.

Алтайский язык входит в кыргызско-кипчакскую группу восточнотюркской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Традиционная религия алтайцев - шаманизм. В конце 19 века на Алтай пришли православные миссионеры. В 20 веке распространяется бурханизм – как разновидность ламаизма. Практикуется и приверженность шаманизму.

АМЕРИКАНЦЫ, американцы США.

Численность американцев Казахстана: 411 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Говорят, на американском варианте английского языка. Выделяются северные, южные и западные диалекты и говоры. Письменность на латинской основе.

Религия. Большинство верующих – протестанты (баптизм, пятидесятничество, методизм, англиканство, лютеранство, пресвитерианство), часть – католики. Другие религии – православие, иудаизм, буддизм, даосизм и др., новые религиозные движения.

АНГЛИЧАНЕ, самоназвание – *англиш*.

В Казахстане проживает 191 чел. (2009).

Язык. Английский язык - самый распространенный в мире. Относится к западной группе германской ветви индоевропейской языковой семьи. Письменный литературный язык на основе лондонского диалекта. Официальный язык Великобритании, США, Австралии, Новой Зеландии. Один из государственных языков Канады (наряду с французским), Ирландии (наряду с ирландским). Один из шести официальных и рабочих языков ООН. Существуют британский и американский варианты английского языка. В Великобритании имеет много диалектов, в т.ч. шотландский, северный, западный, восточный, южный и другие.

Религия. Большинство англичан – протестанты-англикане, католики и другие.

АРАБЫ, самоназвание – *аль-араб*.

Численность арабов Казахстана: 533 чел. (по данным 1999 г.), 717 чел. (по данным 2013 г.).

Арабский язык – официальный язык всех арабских стран, Сомалийской Демократической Республики, Республики Джубити. Один из официальных и рабочих языков ООН; экзогенный язык арабов Казахстана.

Арабский язык входит в семитскую ветвь афразийской, или семито-хамитской макросемьи языков.

Большинство арабов, проживающих в Казахстане мусульмане сунниты, но есть и приверженцы шиизма

АРМЯНЕ, самоназвание – *хай*.

Численность армян Казахстана: 14 758 чел. (по данным 1999 г.), 13776 чел. (по данным 2009 г.).

Армянский язык – государственный язык Республики Армения; экзогенный язык армян Казахстана.

Армянский язык – изолированный язык индоевропейской семьи. Компактные регионы проживания - город Алматы (2069 чел.), Астана (1119), Костанайская (1695 чел.), Северо-Казахстанская (1353 чел.) области (по данным 2014 г.).

В Казахстане армяне имеют свои культурные центры во всех городах республики.

Большинство армян являются приверженцами одного из древнейших направлений христианства – миофизитской апостольской церкви. Небольшое количество армян исповедуют православие и католицизм.

АССИРИЙЦЫ (АЙСОРЫ, АСОРИ), самоназвание – *сураи, халдеи*.

Численность ассирийцев Казахстана: 371 чел. (по данным 1999 г.), 186 чел. (по данным 2013 г.). Первоначально в древности ассирийцы заселяли Месопотамию и говорили на арамейском языке. В настоящее время являются одним из самых рассеянных народов мира.

Ассирийский язык – эндогенный язык ассирийцев Казахстана.

Ассирийский (новоассирийский, айсорский) язык входит в северо-центральную подгруппу арамейской группы семито-хамитской семьи языков.

Большинство верующих ассирийцев – христиане. Казахстанские ассирийцы могут принадлежать к Ассирийской

Церкви Востока, Халдейской католической церкви или православию.

АФГАНЦЫ, самоназвание – *пуштуны, паштаны, пахтаны*.

Численность афганцев в Казахстане: 491 чел. (по данным 1999 г.), 943 чел. (по данным 2013 г.).

Пушту – официальный язык (наряду с дари) Афганистана; экзогенный язык афганской этнической группы Казахстана.

Пушту (пашто, афганский язык) входит в восточноиранскую группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Господствующей религией является суннитский ислам, но – его исповедует свыше 90 % населения. Среди афганцев есть и приверженцы буддизма, зороастризма, синкретических верований (йезиды) имеющие связи с зарубежными единоверцами.

В некоторых областях (Северо-Казахстанская, Алматинская область) действуют Афганские этнокультурные объединения.

БАЛКАРЦЫ, карач. - балк. *таулула*, – «горцы», *малкъар халкъ, малкъарлы*. Численность в Казахстане: 2079 чел. (по данным 1999 г.), 1847 чел. (по данным 2013 г.);

В употреблении карачаево-балкарский язык, государственный язык Кабардино-Балкарской Республики, экзогенный язык этнической группы балкарцев Казахстана.

Карачаево-балкарский язык входит в кипчакско-половецкую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

В настоящее время абсолютное большинство балкарцев мусульмане-сунниты. В обыденном сознании сохраняется вера в божеств-покровителей, магию, священные природные феномены.

БАШКИРЫ, самоназвание – *башкорт*.

Численность башкир Казахстана: 23 247 чел. (по данным 1999 г.), 16 674 (на начало 2020 г.).

Башкирский язык – государственный язык Республики Башкортостан; экзогенный язык башкир Казахстана.

Башкирский язык входит в кипчакско-булгарскую подгруппу западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Верующие башкиры, как правило, мусульмане-сунниты.

Компактные поселения башкир расположены в Карагандинской (23,05%), Костанайской (22,55%), Акмолинской (11,32%) областях (на начало 2020 г.).

В Казахстане башкиры имеют культурные центры во всех крупных городах республики.

БЕЛОРУСЫ, самоназвание – *беларусы*.

Численность белорусов Казахстана: 111 927 чел. (по данным 1999 г.), 61 449 чел. (по данным 2009 г.), 53 440 (на начало 2020 г.).

Белорусский язык – государственный язык Республики Беларусь; экзогенный язык белорусов Казахстана.

Белорусский язык входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Верующие белорусы в Казахстане в основном придерживаются православия.

Компактные поселения белорусов расположены в Костанайской (23,55%), Карагандинской (19,74%), Акмолинской (17,99%), Северо-Казахстанской (9,86%) областях (на начало 2020 г.). К концу 90-х годов белорусские национально-культурные центры были созданы в Павлодаре, Усть-Каменогорске, Астане, Костанаяе, Караганде, Кокшетау, Петропавловске. В 2013 году в Казахстане зарегистрировано 12 белорусских организаций.

БЕЛУДЖИ, самоназвание – *балуи, балои*.

Иранский народ с традиционной кочевой культурой и развитым племенным делением.

Численность белуджей Казахстана: 33 чел. (по данным 1999 г.), 137 (по данным 2009 г.).

Белуджский (балочи) язык – эндогенный язык этнической группы белуджи Казахстана.

Белуджский (балочи) язык входит в северо-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

По вероисповеданию белуджи сунниты ханафитского мазхаба.

БОЛГАРЫ, самоназвание – *болгары*.

Численность болгар Казахстана: 6195 чел. (по данным 1999 г.), 4487 чел. (по данным 2013 г.).

Болгарский язык – официальный язык Республики Болгарии; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык болгар Казахстана.

Болгарский язык входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Большинство болгар исповедуют христианство – 80%. В большинстве своем это православные.

Компактные поселения этноса расположены в Павлодарской (911 чел), Актюбинской (687 чел) областях (по данным 2014 г.).

В Казахстане болгары имеют культурные центры во всех крупных городах республики.

БУРЯТЫ, самоназвание – *бурят, буряад*.

Численность бурят Казахстана: 553 чел. (по данным 1999 г.), 341 чел. (по данным 2013 г.).

Бурятский язык – государственный язык Республики Бурятия, экзогенный язык этнической группы бурятов Казахстана.

Бурятский язык входит в монгольскую группу алтайской семьи языков, относится к языкам агглютинативного типа с губным сингармонизмом.

С конца 16 века широкое распространение у бурят получил тибетский буддизм школы гэлуг или «шара шажан» (жёлтая вера), во многом ассимилировавший добуддийский шаманизм, который до сих пор сохранился в культовой практике.

ВЕНГРЫ, самоназвание – *мадьяры*.

Численность венгров Казахстана: 440 чел. (по данным 1999 г.), 363 чел. (по данным 2013 г.).

Венгерский язык – официальный язык Венгерской Республики; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык венгров Казахстана.

Венгерский язык входит в угорскую ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков.

По вероисповеданию большинство венгров – католики, имеется значительное число протестантов и православных.

В некоторых областях (Алматинская область) действуют венгерские этнокультурные центры.

ВЕПСЫ, самоназвание – *вепса, бепса, лудиникад, тягалажет*. Численность вепсов Казахстана: 30 чел. (по данным 1999 г.), 1 чел. (по данным 2009 г.).

Вепсский язык – эндогенный язык этнической группы вепсов Казахстана. Вепсский язык входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской языковой семьи.

Религия верующих вепсов с 12 века – православие.

ВЬЕТНАМЦЫ, самоназвание - *вьет, кинь*.

В Казахстане проживают 35 представителей вьетнамского этноса (по данным 2009 г.).

Язык. Современные В. говорят на вьетнамском языке, который относится к вьет-мыонгской языковой группе аустро-азиатской языковой семьи.

Религия. Вьеты - буддисты, даосы, конфуцианцы, есть католики и протестанты.

ГАГАУЗЫ, самоназвание – *гагаузы*.

Численность гагаузов Казахстана: 678 чел. (по данным 1999 г.), 490 чел. (по данным 2013 г.).

Гагаузский язык – государственный язык Гагаузии (наряду с молдавским и русским); экзогенный язык гагаузов Казахстана.

Гагаузский язык входит в юго-западную (огузскую) подгруппу тюркской группы алтайской семьи языков.

В большинстве своем верующие гагаузы православные.

ГОЛЛАНДЦЫ, нидерландцы, самоназвание – *холандерс*.

Численность нидерландцев Казахстана: 46 чел. (по данным 2009 г.).

Нидерландский язык – официальный язык Королевства Нидерланды (наряду с французским языком); один из официальных языков Королевства Бельгии; Суринама и нидерландских Антильских островов; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык нидерландской этнической группы Казахстана.

Нидерландский (голландский) язык – входит в нижне-немецкую ветвь западногерманской подгруппы германской ветви индоевропейской семьи языков.

К христианам себя относит около половины голландцев: это католики и протестанты - в основном кальвинисты и лютеране. Такое же количество голландцев, не относящих себя к какой-либо религии.

ГРЕКИ, самоназвание – *эллины*.

Численность греков Казахстана: 12703 чел. (по данным 1999 г.), 8819 чел. (по данным 2013 г.). Греческая группа Казахстана сформировалась из греков, депортированных из Краснодарского края (1942 г.), Крыма (1944 г.), Грузии (1949 г.),

идентифицировавших себя не только с греками-понтийцами (Северо-Запад Турции), но и с греками Балканской Греции.

Греческий язык – официальный язык Греции; официальный язык Республики Кипр; один из 24 официальных языков Европейского Союза. Греческий язык – изолированный язык индоевропейской семьи языков

Экзогенный язык греков Казахстана. За последнее столетие большинство греков-понтийцев в процессе рассеяния и депортаций утеряло понтийский язык, как диалект старогреческого языка. Казахстанские греки частью освоили современный греческий, но в большем количестве перешли на русский язык.

Современные греки почти все являются христианами, абсолютное большинство исповедует православие, некоторые – католицизм. Есть и мусульмане, исламизированные в период османских завоеваний.

Компактное расселение этнической группы в Карагандинской (1819 чел), Жамбылской (1035 чел) областях (по данным 2014 г.).

В Казахстане греки имеют культурные центры во всех крупных городах республики.

ГРУЗИНЫ, самоназвание – *кართვეли*.

Численность грузин Казахстана: 5361 чел. (по данным 1999 г.), 5358 чел. (по данным 2013 г.);

Грузинский язык – государственный язык Грузии; экзогенный язык грузин Казахстана.

Грузинский язык входит в картвельскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

Большинство верующих грузин православные, объединенные Грузинской Апостольской Автокефальной (самостоятельной) православной церковью. Второй по численности является мусульманская община грузин – более 400 тысяч человек (Аджария). Католики в Грузии немногочисленны – около 100 тысяч человек.

В некоторых областях (Туркестанская, Павлодарская области) действуют грузинские этнокультурные центры.

ГРУЗИНСКИЕ ЕВРЕИ, самоназвание – *картели эбрали* (в переводе на русский язык – буквально «*грузинские евреи*») – этноконфессиональная группа, предки которых еще до нашей эры появились на территории Грузии и до сих пор исповедуют религию евреев – иудаизм.

Численность грузинских евреев в Казахстане: 18 чел. (по данным 1999 г.), 23 чел. (по данным 2009 г.).

Современные грузинские евреи говорят на грузинском языке, который называют родным.

Грузинский язык – государственный язык Грузии; экзогенный язык грузин Казахстана входит в картвельскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

В письме у грузинских евреев также применяется грузинский алфавит. Элементы иврита иногда используются в языке делового общения и торговой деятельности – жаргон киврули, который передается по семейной традиции в некоторых социально-профессиональных группах.

Религиозная самоидентификация является ведущей в сознании грузинских евреев. Иудаизм является самой древней религией единобожия из трех, так называемых, аврамических религий и квалифицируется как мононациональная (еврейская) религия, в отличие от полинациональных мировых религий аврамических христианства с исламом, и буддизма.

ДАРГИНЦЫ, самоназвание – *дарган, дарганти*.

Численность даргинцев Казахстана: 879 чел. (по данным 1999 г.), 826 чел. (по данным 2013 г.).

Даргинский язык – один из государственных языков Дагестана; экзогенный язык этнической группы даргинцев Казахстана.

Даргинский язык входит в лакско-даргинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие даргинцы исповедуют суннитский ислам шафиитского мазхаба.

ДОЛГАНЫ, самоназвание – *долган (дулган), тыакихи, саха*, ранее были известны по названиям родоплеменных групп *донгот, адян (эдигэн) карын-туо*. Народ в России в Таймырском Долгано-Ненецком муниципальном районе Красноярского края, в Якутии, коренное население Таймыра.

Численность долган Казахстана: 25 чел. (по данным 1999 г.), 3 чел. (по данным 2009 г.).

Долганский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык долган Казахстана.

Долганский язык – тюркский язык алтайской семьи языков.

Верующие долганы – православные.

ДУНГАНЕ, самоназвание – *лохуэй, хуэй, хуэйцзу*.

Численность дунган Казахстана: 36945 чел. (по данным 1999 г.), 74 409 чел. (на начало 2020 г.)

Дунганский язык – эндогенный язык дунган Казахстана.

Дунганский язык входит в китайскую ветвь китайско-тибетской семьи языков.

Хуэй или дунгане – мусульмане суннитского направления ханафитского масхаба.

Компактные поселения этноса расположены в Жамбылской (80,28%), Алматинской (1,66%), областях, в городе Алматы (14,76%) (на начало 2020 г.).

Этнокультурные объединения дунган активно участвуют в культурной и политической жизни страны.

ЕВРЕИ, самоназвание – *иегудим; айд, айид*.

Численность евреев в Казахстане: 6745 чел. (по данным 1999 г.), 3262 (2013 г.).

Древний язык иврит входит в семитскую подгруппу семито-хамитской семьи языков. Восстановленный в употреблении иврит – официальный (наряду с арабским) язык Израиля; экзогенный язык евреев Казахстана.

Другой язык евреев идиш входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков и поддерживается ашкеназскими евреями. Идиш – эндогенный язык еврейской диаспоры Казахстана.

Традиционная религия евреев – иудаизм. Большинство евреев расселенных по всему миру не являются религиозными ортодоксами, но соблюдают некоторые обряды и рекомендованные правила жизни как национальную традицию.

На территории Казахстана действуют областные еврейские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ИЖОРЦЫ, самоназвание – *ингры, инкерикот, харьяляйн, изури*.

Численность ижорцев Казахстана: 15 чел. (по данным 1999 г.), 1 чел. (по данным 2009 г.). Коренные жители некоторых районов Ленинградской области.

Ижорский язык – эндогенный язык этнической группы ижорцев Казахстана.

Ижорский язык входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской группы уральской семьи языков.

Ижорцы в основном православные.

ИНГУШИ, самоназвание – *gialgiai*. вайнахский народ, этническая группа исторически проживающий на Северном Кавказе.

Численность ингушей Казахстана: 16900 чел. (по данным 1999 г.), 15607 чел. (по данным 2013 г.).

Ингушский язык – государственный язык Республики Ингушетии; экзогенный язык ингушей Казахстана.

Ингушский язык входит в нахскую подгруппу иберийско-кавказской семьи языков. Письменность на основе кириллицы.

По вероисповеданию ингуши – мусульмане-сунниты. Большие поселения этноса расположены в Акмолинской (4769 чел.), Павлодарской (1747 чел.), Северо-Казахстанской (762 чел.) областях, в городе Алматы (2487 чел.), Астана (2427 чел.) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные ингушские этнокультурные объединений и их филиалы в городах и районах.

ИСПАНЦЫ, самоназвание – *эспаньолес*.

Численность испанцев Казахстана: 41 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Испанский язык относится к романской группе индоевропейской семьи языков. Выделяют арагонский, астурийский, кастильский, леонский и др. диалекты. Письменность на основе латинского алфавита.

Религия. Испанцев – в основном католики.

ИТАЛЬЯНЦЫ, самоназвание – *италиани*.

Численность итальянцев Казахстана: 209 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Итальянский язык относится к романской группе индоевропейских языков. Выделяют три группы диалектов (северный, центральный, южный). Литературный язык сформировался в 14 в. на базе тосканского диалекта. Письменность на латинской графической основе.

Религия. Большая часть итальянцев – католики.

КАБАРДИНЦЫ, самоназвание – *адыге*.

Численность кабардинской диаспоры в Казахстане: 23 чел. (по данным 1999 г.), 230 чел. (по данным 2013 г.);

В употреблении кабардинцев кабардино-черкесский язык – государственный язык Кабардино-Балкарской Республики;

экзогенный язык этнической группы кабардинцев и черкесов Казахстана.

Кабардино-черкесский (кабардинский) язык входит в абхазо-адыгскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

По вероисповеданию кабардинцы – мусульмане-сунниты.

КАЗАХИ, самоназвание – *қазақ*.

Коренное население Казахстана. Казахи также издавна проживают в смежных с Казахстаном районах Китая, России, Узбекистана, Туркмении, на западе Монголии и в других странах.

Численность казахов Казахстана: 7 млн. 985 тыс. (по данным 1999 г.), 10 миллионов 96 тысяч 800 человек (по данным 2009 г.), 12 764 821 (на начало 2020 г.)

Казахский язык – язык автохтонного этноса Республики Казахстан, государственный язык Республики Казахстан.

Казахский язык в составе кыпчакско-ногайской подгруппы кыпчакской группы западнохунской ветви тюркских языков входит в алтайскую семью языков.

Традиционная религиозная принадлежность казахов – мусульмане-сунниты ханафитского мазхаба.

На территории Казахстана действуют многочисленные областные и районные казахские культурные объединения, и их филиалы в городах и районах.

КАЛМЫКИ, самоназвание – *хальмг*.

Численность калмыков Казахстана: 731 чел. (по данным 1999 г.), 442 чел. (по данным 2013 г.).

Калмыцкий язык – государственный язык Республики Калмыкия, экзогенный язык калмыков Казахстана.

Калмыцкий язык входит в западно-монгольскую группу алтайской семьи языков.

Основной религией калмыков является буддизм, который вобрал в себя часть традиционных верований: тенгрианства, культа неба, а также культа гор, деревьев, воды, земли.

КАРАИМЫ, самоназвание – *карайлар*.

Немногочисленная этническая группа, происходящая от тюркоязычных последователей караимизма в Восточной Европе. Традиционными местами проживания караимов являются Крым, некоторые города Западной Украины и Литвы.

Численность караимов Казахстана: 28 чел. (по данным 1999 г.), 231 чел. (по данным 2009 г.).

Караимский язык – эндогенный язык караимов Казахстана.

Караимский язык входит в кипчакско-огузскую подгруппу, кипчакской группы, западно-хунской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Вероисповедание – караимизм, более древний тоталмудический вариант иудаизма, по варианту самих караимов привнесен в их среду хазарами.

КАРАКАЛПАКИ, самоназвание – *каракалпаин*.

Численность каракалпаков Казахстана: 1497 чел. (по данным 1999 г.), 5890 чел. (по данным 2013 г.).

Каракалпакский язык – государственный язык Республики Каракалпакстан, экзогенный язык каракалпаков Казахстана.

Каракалпакский язык входит в кипчакско-ногайскую подгруппу западной ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих: мусульмане-сунниты.

Компактные поселения, группы расположены в Мангистауской (1788 чел), Атырауской (553 чел) областях (по данным 2014 г.).

В некоторых областях (Мангистауская, Алматинская области) действуют каракалпакские этнокультурные центры.

КАРАЧАЕВЦЫ, самоназвание – *къарачайлыла, таулула*

Численность в Казахстане: 1400 чел. (по данным 1999 г.), 1030 чел. (по данным 2013 г.).

Карачаево-балкарский язык – государственный Карачаево-Черкесской Республики; экзогенный язык этнической группы карачаевцев Казахстана.

Карачаево-балкарский язык входит в кипчакско-половецкую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

В настоящее время абсолютное большинство карачаевцев исповедует ис-лам суннитского толка (ханафитский мазхаб).

КАРЕЛЫ, самоназвание – *карьяла, карьелайне*.

Финно-угорский народ, проживают в основном в России: в Республике Карелия, Ленинградской области, Тверской области, на востоке Финляндии.

Численность карелов Казахстана: 411 чел. (по данным 1999 г.), 518 чел. (по данным 2009 г.).

Карельский язык – экзогенный язык карелов Казахстана.

Карельский язык входит в северную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков.

Верующие карелы в России в большинстве своём – православные, в Финляндии – лютеране и православные.

КОМИ (устар. *русское название*), **ЗЫРЯНЕ**, самоназвание – *коми-морт (коми-человек), коми-отар (коми люди), коми-войтыр (коми-народ), зыряне* (устар.). Финно-угорский народ, коренное население Республики Коми.

Численность коми-зырянской этнической группы Казахстана: 387 чел. (по данным 1999 г.), 15 чел. (по данным 2009 г.).

Коми-зырянский язык – государственный язык Республики Коми; экзогенный язык этнической группы коми и зырян Казахстана.

Коми-зырянский язык входит в пермскую группу финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков.

Традиционное многобожие, как господствующие ранее верования среди коми-зырян, уступает православию, а в быту и культе появляется немало новаций.

КОМИ-ПЕРМЯКИ, ПЕРМЯНЕ, самоназвание – *перямики*.

Народ финно-угорской группы, проживающий на северо-западе России.

Их численность в 2002 году – 125 тысяч человек.

Численность коми-пермяцкой диаспоры Казахстана: 935 чел. (по данным 1999 г.), 530 чел. (по данным 2013 г.).

Коми-пермяцкий язык – один из языков Коми-Пермяцкого автономного округа; экзогенный язык этнической группы коми-пермяков Казахстана.

Коми-пермяцкий язык входит в пермскую группу финно-пермской ветви финно-угорской семьи языков.

Верующие коми-пермяки исповедуют православие, есть старообрядцы.

КОРЕЙЦЫ, самоназвание – *госом сарам, коре сарам, хунчук сарам* (люди страны Чосон, люди страны Коре, люди страны Ханик).

Численность корейцев Казахстана: 99 944 чел. (по данным 1999 г.), 108 551 чел. (на начало 2020 г.).

Корейский язык – официальный (государственный) язык КНДР и Республика Корея; корейский язык (коре мар – койнезированный вариант корейского языка, включающий в себя диалекты корейского языка – юкчин и менчхон) – экзогенный язык корейцев Казахстана.

Корейский язык (коре мар, юкчин, менчхон) – изолированный язык, генетические связи которого конструируются лишь гипотетически.

На сегодняшний день в Казахстане корейские религиозные организации представлены несколькими течениями: пресвитерианство, баптизм, православие и вон-буддизм.

Большие поселения этноса расположены в городе Алматы (31,97%), Алматинской (13,56%), Карагандинской (11,91%), Жамбылской (7,79%) областях (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют республиканский и областные корейские этнокультурные объединения, и их филиалы в городах и районах.

КОРЯКИ, коренное население северной части полуострова Камчатка, самоназвание береговых коряков – *нымылгын*, коряков-оленоводо – *чавиын*.

Численность коряков Казахстана: 48 чел. (по данным 1999 г.), 121 чел. (по данным 2009 г.).

Корякский язык – эндогенный язык этнической группы коряков Казахстана.

Корякский язык входит в чукотско-камчатскую ветвь палеоазиатский семьи языков.

Среди коряков распространено русское православие, однако остаются сильными традиционные верования (шаманизм).

КРЫМСКИЕ ТАТАРЫ (крымскотат. *qırımtatarlar*, *къырымтатарлар*) народ, исторически сформировавшийся в Крыму.

Численность крымских татар в Казахстане: 1007 чел. (по данным 1999 г.), 1541 чел. (по данным 2013 г.).

Крымско-татарский язык – эндогенный язык двух этнических групп Казахстана: крымско-татарской и крымских евреев (крымчаков).

Крымско-татарский язык – один из тюркских языков.

Подавляющее большинство крымских татар – мусульмане-сунниты ханафитского мазхаба, большая часть которых объединена в Духовное управление мусульман Крыма

КРЫМЧАКИ (КРЫМСКИЕ ЕВРЕИ). (крымч. *кърымчахлар*, самоназвание до 1917 года – *еудилер* – «иудеи»)

и *срэль балалары* — «*дети Израиля*») немногочисленная этноконфессиональная, этнолингвистическая группа, представители которой традиционно исповедовали талмудический иудаизм, проживали в Крыму и говорили на крымчакском языке (вариант крымско-татарского). Большая часть живет в рассеянии.

Численность крымчаков (крымских евреев) в Казахстане: 20 чел. (по данным 1999 г.), 35 чел. (по данным 2009 г.).

Крымско-татарский язык – один из тюркских языков алтайской семьи.

КУБИНЦЫ

Численность кубинцев составляет 45 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Язык кубинцев – кубинский вариант испанского, относится к романской ветви индо-европейских языков.

Религия. Верующие – преимущественно католики, реже встречаются протестанты и приверженцы африканских синкретич. культов.

КУМЫКИ, самоназвание – *къумукъ*.

Численность кумыков Казахстана: 643 чел. (по данным 1999 г.), 507 чел. (по данным 2013 г.).

Кумыкский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык кумыков Казахстана.

Кумыкский язык входит в кипчакско-половецкую подгруппу восточно-хуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков, однако отдельными своими чертами сближается с языками огузской группы.

Верующие кумыки исповедуют ислам суннитского толка. Большинство кумыков принадлежат к шафиитскому мазхабу, часть – к ханафитскому.

КУРДЫ, самоназвание – *курд*. Народ, представляющий собой совокупность многочисленных племенных групп,

расселённых главным образом на территории Турции, Сирии, Ирана, Ирака.

Численность курдов Казахстана: 32 764 (по данным 1999 г.), 47 153 чел. (на начало 2020 г.)

Курдский язык – язык курдов, один из представителей северо-западной подгруппы иранских языков в составе индоевропейской языковой семьи. Распространён в регионе, где проживают курды. Курдский язык – экзогенный язык курдов Казахстана.

Большинство курдов исповедует ислам суннитского толка - 85%, часть - ислам шиитского толка - 5%, часть ислам-алевизм - 2%, а также езидизм - 8% и христианство - 2%.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (32,28%), Жамбылской (33,07%), Туркестанской (14,20%) областях (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют областные курдские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

КЫРГЫЗЫ, самоназвание – *кыргыз*.

Численность кыргызов Казахстана: 10 897 (по данным 1999 г.), 29 803 (по данным 2013 г.).

Кыргызский язык – государственный язык Кыргызстана; экзогенный язык кыргызов Казахстана.

Кыргызский (киргизский) язык входит в кыргызско-кипчакскую группу восточной ветви тюркских языков алтайской семьи.

Киргизы в большинстве являются мусульманами-суннитами.

Компактные поселения этноса расположены в Жамбылской (9 259 чел.), Мангистауской (588 чел.), Восточно-Казахстанской (542) областях, в городе Алматы (6 688 чел.), Астана (3 889 чел.) (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные кыргызские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

КИТАЙЦЫ, самоназвание – *хань, ханьцзу, ханьжэнь, чжунго жэнь*.

В Казахстане живет 3 424 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Говорят на различных диалектах китайского языка. Основополагающая роль в поддержании единства китайского языка в многовековой сложной истории страны всегда принадлежала китайской иероглифической письменности, начало которой восходит ко 2-й половине 2-го тыс. до н.э., и непрерывности существования китайской государственности.

Религия. Верующие китайцы признают три учения: конфуцианство (жуцзяо), даосизм (даоцзяо), буддизм (фоцзяо) сев. толка (секта махаяна). Ислам стал распространяться в Китае среди хань, начиная с 7–8 вв. на северо-запад через персидских, тюркских и арабских торговцев, на юго-востоке – через арабских купцов, прибывавших морем. В более позднее время получили определённое распространение христианские вероучения (католичество, протестантство, православие и др.).

ЛАКЦЫ, самоназвание – *лак*; ранее были известны под именем *казикумухов*.

Численность лакцев Казахстана: 590 чел. (по данным 1999 г.), 392 чел. (по данным 2013 г.).

Лакский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык лакцев Казахстана.

Лакский язык входит в лакско-даргинскую группу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие лакцы исповедуют ислам суннитского толка (шафиитский мазхаб).

Компактные поселения этноса расположены в Атырауской области (136 чел.).

ЛАТЫШИ, самоназвание – *латвиеш*.

Численность латышей Казахстана: 1 816 чел. (по данным 1999 г.), 1 163 чел. (по данным 2013 г.).

Латышский язык – официальный язык Латвийской Республики; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык латышей Казахстана.

Латышский язык входит в балтийскую ветвь индоевропейской семьи языков.

Верующие латыши — преимущественно лютеране и католики.

ЛЕЗГИНЫ, самоназвание – *лезги, лезгияр*.

Численность лезгинов Казахстана: 4 619 (по данным 1999 г.), 3 675 чел. (по данным 2013 г.).

Лезгинский язык – один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык лезгинов Казахстана.

Лезгинский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

В некоторых областях Казахстана (Мангистауская область) действуют лезгинские этнокультурные центры.

Большинство верующих лезгин мусульмане-сунниты. Среди лезгин есть шииты и христиане.

ЛИВЫ, самоназвание – *ливли, каламиез, рандалист*. Малочисленный прибалтийско-финский народ.

Численность ливов Казахстана: 3 чел. (по данным 1999 г.), 49 чел. (по данным 2009 г.).

Ливский язык – эндогенный язык этнической группы ливов Казахстана. Ливский язык входит в южную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих: христиане (лютеране)

ЛИТОВЦЫ, самоназвание – *лиетувай*.

Численность литовцев Казахстана: 7 070 чел. (по данным 1999 г.), 4 844 чел. (по данным 2013 г.).

Литовский язык – государственный язык Литовской Республики; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык литовцев Казахстана.

Литовский язык входит в балтийскую ветвь индоевропейской семьи языков.

В настоящее время религиозные литовцы исповедуют преимущественно католицизм.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (1 693 чел.), Северо-Казахстанской (667 чел.) областях. (по данным 2014 г.).

В некоторых областях (Карагандинская, Северо-Казахстанская область) действуют литовские этнокультурные центры.

МАНСИ, самоназвание – *манси* (устар. *вогулы*). Малочисленный народ в России, коренное население Ханты-Мансийского автономного округа

Численность манси в Казахстане: 8 чел. (по данным 1999 г.), 32 чел. (по данным 2009 г.).

Мансийский язык – эндогенный язык этнической группы манси Казахстана. Около 60% манси в обиходе используют русский язык.

Мансийский язык входит в группу обско-угорской ветви финно-угорской семьи языков.

Официально обращённые в православие манси в значительной мере сохранили различные дохристианские верования. Большое значение придается комплексу мифологических представлений об окружающем мире и этногенезе этнической группы.

МАРИЙЦЫ, самоназвание – *мари*; устар. – *черемисы*.

Численность мариЙцев Казахстана: 6 495 чел. (по данным 1999 г.), 4 416 чел. (по данным 2009 г.).

Марийский горный и марийский луговой языки – официальные, государственные языки Республики Марий Эл; экзогенные языки марийской (горной и луговой) этнической группы Казахстана.

Марийский горный язык и Марийский луговой язык входят в волжскую ветвь финно-угорских языков.

Марийская традиционная народная религия основана на марийской мифологии, видоизменённой под влиянием монотеистических представлений из христианства и ислама.

Большие поселения этноса расположены в Акмолинской (800 чел.) Актюбинской (241 чел.) областях (по данным 2014 г.).

МОЛДАВАНЕ, самоназвание – *молдовень*.

Численность молдаван Казахстана: 19 462 (по данным 1999 г.), 14 083 чел. (по данным 2013 г.).

Молдавский язык – государственный язык Республики Молдова; экзогенный язык этнической группы молдаван Казахстана.

Молдавский язык входит в балкано-романскую подгруппу романской ветви индоевропейской семьи.

Наиболее распространённой религией в Молдавии является православие, которое исповедуют 98% населения страны. Помимо православия, в стране имеются представители других ветвей христианства - католики (20 тыс. человек) и протестанты (ок. 100 тыс. верующих).

Самые большие поселения этноса расположены в Карагандинской (2 447 чел.), Костанайской (2 392), Акмолинской (1 623), Актюбинской (1 425), областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные молдавские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

МОНГОЛЫ

Численность монголов в Казахстане: 602 чел. (по данным 1999 г.), 365 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Монгольский язык относится к монгольской группе алтайской языковой семьи. Выделяют диалекты: халха-

монгольский, западный, восточный, центральный, южный и ордосский. Литературный язык Монголии сформировался на основе халхаского диалекта. С 13 в. монголы использовали уйгурскую графику. В 1945 г. в МНР была введена новая письменность на основе кириллицы.

Религия. Монголы – главным образом ламаисты, приверженцы одной из ветвей буддизма. Буддизм проник в Монголию в конце 12 – начало 13 вв.

МОРДВА, самоназвание – *мордва, эрзя*.

Численность мордовской этнической группы Казахстана – 16 145 (по данным 1999 г.), 6 855 чел. (по данным 2013 г.).

Мордовский мокша (мокша-мордовский) и Мордовский эрзя (эрзя-мордовский) языки образуют мордовскую подгруппу финно-волжской ветви финно-угорской семьи языков.

Мордовский мокша и мордовский эрзя – государственные языки Республики Мордовия; экзогенные языки мордвинской этнической группы Казахстана.

Верующие в основном православные, есть также приверженцы народной религии (традиционная религия мокшан «мокшень кой»), есть лютеране и молокане.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (2 447 чел.), Костанайской (2392), Акмолинской (1 623), Актюбинской (1 425) областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные молдавские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

НАНАЙЦЫ, самоназвание – *нанай* (устар. – *гольды*); одна из групп называлась *самагирами*. Коренной малочисленный народ Дальнего Востока Российской Федерации.

Численность нанайцев Казахстана: 19 чел. (по данным 1999 г.), 14 чел. (по данным 2009 г.).

Нанайский язык – эндогенный язык нанайской этнической группы Казахстана.

Нанайский язык входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков. Религиозная принадлежность верующих: православные, часть – традиционные верования.

НГАНАСАНЫ, самоназвание – *ня(а)* (устар. *самоеды-тавгийцы*). Коренной самодийский народ в Сибири.

Численность нганасанской группы в Казахстане: 6 (по данным 1999 г.). Нганасанский язык – эндогенный язык нганасанской этнической группы Казахстана.

Нганасанский язык входит в самодийскую группу уральской семьи языков.

Верующие – православные, часть придерживается традиционных верований

НЕГИДАЛЬЦЫ, самоназвание – *элькан бэйэнин, набэйэненин*. Малочисленный тунгусо-маньчжурский народ в Приамурье.

Численность негидальцев Казахстана: 1 чел. (по данным 1999 г.), 6 чел. (по данным 2009 г.).

Негидальский язык – эндогенный язык негидальской этнической группы Казахстана.

Негидальский язык входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков.

По религиозным воззрениям негидальцы анимисты в виде шаманизма.

НЕМЦЫ, самоназвание – *дойче*; австрийцы; *остеррайхер*.

Численность немцев в Казахстане: 353 462 (по данным 1999 г.), 176 107 (на начало 2020 г.).

Немецкий язык – официальный язык Германии, официальный язык Австрии, Швейцарской конфедерации, Великого герцогства Люксембург, Королевства Бельгия, Княжества Бельгия, Княжества Лихтенштейн; один из 24

официальных языков Европейского Союза; входит в число мировых языков и является одним из официальных рабочих языков ООН; *linguafranca* для общения людей с разными родными языками.

Немецкий язык (верхненемецкий и нижненемецкий диалекты немецкого языка) – экзогенный язык немецкой этнической группы Казахстана.

Немецкий язык входит в западногерманскую подгруппу германской группы индоевропейской семьи языков.

В религиозном отношении немцы в Казахстане, как и в Германии, не монолитны; они представлены лютеранами, католиками, меннонитами, баптистами, пятидесятниками, адвентистами, свидетелями Иеговы и многими другими направлениями. Ислам или православие принимали в единичных случаях.

Компактные поселения этнической группы, по данным на начало 2020 года, расположены в Карагандинской (17,86%), Костанайской (15,27%), Акмолинской (14,58%), Павлодарской (11,35%), Северо-Казахстанской (11,07%) областях.

На территории Казахстана действуют республиканский, областные немецкие культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

НЕНЦЫ, самоназвание – *ненець, ненэй, ненець* со значением «настоящий человек» (устар. *самоеды, юраки*). Численность ненцев Казахстана: 83 чел. (по данным 1999 г.), 7 чел. (по данным 2009 г.).

Ненецкий язык – государственный язык Ямало-Ненецкого автономного округа (наряду с русским); государственный язык Таймырского (Долгано-Ненецкого) автономного округа (наряду с русским); экзогенный язык ненецкой этнической группы Казахстана.

Ненецкий (юрако-самоедский) язык входит в самодийскую группу уральской семьи языков.

Религиозная принадлежность верующих: православные, с сохранением элементов традиционных верований.

НИВХИ, самоназвание – *нивхгу* (амурский диалект), *нивгун* (восточно-сахалинский диалект) означает *человек, люди*; устар. *гиляки*.

Численность нивхской этнической группы в Казахстане: 8 чел. (по данным 1999 г.), 4 чел. (по данным 2009 г.).

Нивхский язык – эндогенный язык нивхской диаспоры Казахстана. Нивхский язык (устар. гиляцкий язык) – изолированный язык палеоазиатской семьи языков.

Нивхи официально считались православными, но сохранили традиционные верования (культ природы, медведя, шаманство и др.)

НОГАЙЦЫ, самоназвание – *ногай*. Народ, обитавший в последнее историческое время в Крыму, на Северном Кавказе, в Южном Поволжье

Численность ногайской группы в Казахстане: 350 чел. (по данным 1999 г.), 295 чел. (по данным 2013 г.).

Ногайский язык – один из пяти государственных языков Карачаево-Черкесской Республики; один из четырнадцати государственных языков Дагестана; экзогенный язык ногайской этнической группы Казахстана.

Ногайский язык входит в кипчакско-ногайскую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков алтайской семьи.

Традиционная религия ногайцев – ислам ханафитского мазхаба.

В некоторых городах (г.Нур-Султан) действуют ногайские культурные центры.

ОРОЧИ, самоназвание – *нани, ороциян, орочисел*.

Численность ороческой этнической группы Казахстана по данным переписи 1999 г. составляет 4 чел., по данным 2009 г. – 3 чел.

Ороцкий язык – эндогенный язык этнической группы орочи Казахстана.

Орочский язык входит в южную подгруппу тунгусо-маньчжурской группы алтайской семьи языков.

ОСЕТИНЫ, самоназвание – *ирон, дигорон*.

Численность осетинской группы Казахстана: 2 039 чел. (по данным 1999 г.), 1 324 чел. (по данным 2013 г.).

Осетинский язык – государственный язык Республики Северная Осетия-Алания (наряду с русским языком); государственный язык Республики Южная Осетия (наряду с грузинским языком); экзогенный язык осетинской этнической группы Казахстана.

Осетинский язык входит в северную восточно-иранскую группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Больше половины северных осетин считаются православными. Другая меньшая часть осетин являются приверженцами традиционных осетинских верований, которые имеют дохристианские корни. Часть северных осетин исповедуют ислам суннитского толка.

Компактные поселения этноса расположены в Мангистауской (196 чел.) области (по данным 2014 г.).

В некоторых городах (Актау) действуют осетинские культурные центры.

ПЕРСЫ, (ФАРСЫ), самоназвание – *ирани*.

Численность персидской группы в Казахстане: 2 870 чел. (по данным 1999 г.), 5 231 чел. (по данным 2013 г.).

Персидский язык – официальный язык Исламской Республики Иран; экзогенный язык персидской этнической группы Казахстана.

Персидский (фарси) язык входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

В настоящее время ислам в виде шиизма – государственную религию Ирана - исповедует более 90% персов и небольшое количество курдов.

ПОЛЯКИ, самоназвание – *поляки, поляци*.

Численность поляков Казахстана: 47 302 чел. (по данным 1999 г.), 29 728 чел. (на начало 2020 г.).

Польский язык – официальный язык Республики Польша; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык поляков Казахстана.

Польский язык входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

подавляющее большинство поляков традиционно исповедует римский католицизм, проявляя в этом высокую религиозную активность.

Большие поселения этноса расположены в Северо-Казахстанской (37,33%), Акмолинской (25,41%), Карагандинской (11,42%) областях (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют областные польские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

РУМЫНЫ, самоназвание – *румын, ромынь*.

Численность румынов в Казахстане: 594 чел. (по данным 1999 г.), 437 чел. (по данным 2013 г.).

Румынский язык (дако-романский) – официальный язык Румынии; официальный язык части Сербии и Черногории; официальный язык Воеводины (наряду с сербским, хорватским, венгерским, словацким и русинским); один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык румынской этнической группы Казахстана.

Румынский язык (дако-романский) язык входит в балкано-романскую (восточнороманскую) группу романской ветви языков индоевропейской семьи.

Наиболее распространённое религиозное направление, которого придерживаются румыны – православие.

РУССКИЕ, самоназвание – *русские*.

Численность русских в Казахстане: 4 480 675 чел. (по данным 1999 г.), 3 512 925 чел. (на начало 2020 г.).

Русский язык – государственный язык Российской Федерации, а также республик – субъектов Российской Федерации; официальный язык (наряду с кыргызским) Кыргызской Республики, Белоруссии (наряду с белорусским), части Молдавии; официально употребляемый язык в Казахстане; (В государственных организациях и органах местного управления наравне с казахским официально употребляется русский язык»); входит в число 6 мировых языков и наряду с английским, арабским, испанским, китайским, французским является официальным языком Организации Объединенных Наций; язык-посредник государств-участников Содружества Независимых Государств (СНГ) и стран-участников Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС), Таможенного Союза (ТС); язык обучения и изучения (второй язык, иностранный язык) во многих странах мира, в том числе Казахстане.

Русский язык входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Русское православное христианство, имеющее более двухсот приходов, одно из крупных религиозных направлений в Казахстане, являющееся структурным подразделением Московского патриархата. Небольшими группами русские так же состоят в различных протестантских общинах, новых нетрадиционных религиозных объединениях.

Компактные поселения этнической группы расположены в Восточно-Казахстанской (13,86%), Карагандинской (13,74%), Костанайской (10,07%), Алматинской (7,68%) областях, в г. Нур-Султан (3,97%), Алматы (13,26%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют областные русские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

РУТУЛЬЦЫ, РУТУЛЫ, самоназвание – *мых абдыр, мыхадар*.

Численность рутулов Казахстана: 113 чел. (по данным 1999 г.), 82 чел. (по данным 2009 г.).

Рутульский язык – государственный язык Республики Дагестан; экзогенный язык рутульцев Казахстана.

Рутульский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи.

Большинство верующих рутульцев – мусульмане-суниты

СЕЛЬКУПЫ, самоназвание – *селькупы* (устар. *остяки, самоеды*). народ, живущий на севере Западной Сибири.

Численность селькупов в Казахстане: 3 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Селькупский язык – эндогенный язык селькупов Казахстана. Селькупский язык входит в самодийскую группу уральской семьи языков. Традиционные верования, по времени освоения – анимизм, шаманизм, православие.

СЕРБЫ, самоназвание – *сербы, срби*.

Численность сербов в Казахстане: 1 чел. (по данным 1999 г.), 213 чел. (по данным 2009 г.).

Сербский язык – официальный язык Сербии (провинции Воеводина, Косово, Метохия) и Черногории; официальный язык Республики Боснии и Герцеговины (наряду с боснийским и хорватским); экзогенный язык сербов Казахстана.

Сербский язык входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Основная религия сербов – православие.

СЛОВАКИ, самоназвание – *словаки, словаци*.

Численность словаков Казахстана: 48 чел. (по данным 1999 г.), 115 чел. (по данным 2009 г.).

Словацкий язык – официальный язык Словацкой Республики; официальный язык Воеводины (наряду с сербским, хорватским, венгерским, румынским, русинским); один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык словацкой этнической группы Казахстана.

Словацкий язык входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи.

Большинство верующих в Словакии (62%) – католики. Страна. Есть так-же грекокатолики (4,1%). Вторая по величине группа, 10,2% – протестанты-лютеране.

ТАБАСАРАНЫ, самоназвание – *табасаран*.

Численность табасаранов Казахстана: 298 (по данным 1999 г.), 238 чел. (по данным 2013 г.).

Табасаранский язык – один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан; экзогенный язык табасаранов Казахстана.

Табасаранский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской группы иберийско-кавказской семьи языков.

Табасараны исповедуют суннитский ислам (шафиитский мазхаб), небольшая часть принадлежит к ханафитскому мазхабу. Среди них есть последователи накшбандийского тариката суфизма

ТАДЖИКИ, самоназвание – *тоджик*.

Численность таджиков Казахстана: 25 673 чел. (по данным 1999 г.), 50 121 чел. (на начало 2020 г.).

Таджикский язык – государственный язык Республики Таджикистан; экзогенный язык таджиков и эндогенный язык среднеазиатских евреев Казахстана.

Таджикский язык входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

В настоящее время большинство таджиков являются суннитами ханафитского мазхаба. Немногочисленные шиитские общины Средней Азии традиционно называются «иранцами». Особые группы составляют фарсиваны запада Афганистана – преимущественно шииты и таджики Памира, вслед за памирскими народами исповедующие исмаилизм.

Компактные поселения этноса расположены в Туркестанской (75,10%) области, в городе Алматы (7,32%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют областные таджикские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ТАЛЫШИ, самоназвание – *толыши*. Один из народов Южного Кавказа, исторически проживающий в горной и предгорной области Талыш, примыкающей к юго-западному побережью Каспийского моря.

Численность талышей Казахстана: 691 чел. (по данным 1999 г.), 132 чел. (по данным 2009 г.).

Талышский язык – эндогенный язык талышей Казахстана.

Талышский язык входит в северозападную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Большинство верующих талышей исповедуют ислам шиитского толка.

ТАТАРЫ, самоназвание – *татар*.

Численность татаров Казахстана: 248 954 чел. (по данным 1999 г.), 200 545 чел. (на начало 2020 г.).

Татарская этническая группа начала формироваться в западных и северо-западных регионах Казахстана еще в XVIII в.: процесс присоединения Казахстана к России сопровождался переселением не только русских, но и татар, которые служили переводчиками и торговцами, образуя татарские слободы, оседая в городах и на скрещении караванных путей; миграционные потоки продолжались и в XX в. Во второй половине XIX в. численность татар на территории Казахстана значительно увеличилась: они стали третьей по величине этнической группой.

Татарский язык – государственный язык Республики Татарстан, экзогенный язык татаров Казахстана.

Татарский язык входит в кипчакско-булгарскую подгруппу кипчакской группы западнохуннской ветви тюркской семьи алтайских языков.

По религиозному признаку в основном мусульмане-сунниты, а также православные, атеисты и другие.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (15,16%), Восточно-Казахстанской областях (7,95%), Костанайской (7,87%) области, в городе Алматы (12,51%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют областные татарские культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ТАТЫ, самоназвание – *tat*.

Численность в Казахстане: 51 чел. (по данным 1999 г.), 93 чел. (по данным 2009 г.).

Татский язык – один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан; экзогенный язык татской этнической группы и горских евреев Казахстана.

Татский язык входит в юго-западную группу иранской ветви индоевропейской семьи языков.

Несмотря на то, что таты и горские евреи имеют практически один разговорный татский язык, они разделены по принадлежности к религии. Если таты мусульмане сунниты, то татоязычные горские евреи имеют двух тысячелетнюю историю принадлежности в рассеянии к иудаизму, сохраняли преданность своей иудейской вере и сберегли ее целостность.

ТУВИНЦЫ, самоназвание – *тыва*, ранее были известны под названием *сойоны*, *сойоты*, *урянхайцы*, *танну-тувинцы*.

Численность тувинцев в Казахстане: 35 чел. (по данным 1999 г.), 37 чел. (по данным 2009 г.)

Тувинский язык – государственный язык Республики Тыва; экзогенный язык этнической группы тувинцев Казахстана.

Тувинский (тыва) язык входит в уйгуро-тувинскую подгруппу огузской группы восточнотуркской ветви тюркской семьи алтайских языков.

В настоящее время в Тыве возрождается и буддизм, и шаманизм. Как и в прошлом, обе религии существуют в виде симбиоза, взаимно влияют друг на друга и поддерживаются государством.

ТУРКИ, самоназвание – *тюрк*; *турки-месхетинцы*, самоназвание – *ахыскатюрклер* (*ахалцихские турки*, *турки Ахыска*), *турки-джавахцы*, *кавказские турки*.

Численность турок Казахстана: 78 711 чел. (по данным 1999 г.), 113 421 чел. (на начало 2020 г.).

Турецкий язык – официальный язык Турецкой Республики; функционирует в Северном Кипре, экзогенный язык этнической группы турок-месхетинцев Казахстана, в разговорном варианте один из восточно-анатолийских диалектов турецкого языка.

Турецкий язык входит в огузско-сельджукскую подгруппу огузской группы западнотуркской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Верующие казахстанские турки – мусульмане-сунниты.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (33,51%) Жамбылской (30,56%), Туркестанской (14,67%), областях, в городе Алматы (8,67%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют республиканский, областные турецкие культурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ТУРКМЕНЫ, самоназвание – *туркмен*.

Численность туркмен Казахстана: 1 733 чел. (по данным 1999 г.), 2 401 чел. (по данным 2013 г.).

Туркменский язык – государственный язык Республики Туркменистан; экзогенный язык туркмен Казахстана.

Туркменский язык входит в огузо-туркменскую подгруппу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Большая часть туркменов мусульмане сунниты

На территории Казахстана (г.Нур-Султан) действуют туркменские объединения.

УДИНЫ, самоназвание – *уди, ути*. один из древнейших народов Восточного Кавказа.

Численность удинов Казахстана: 294 чел. (по данным 1999 г.), 267 чел. (по данным 2013 г.).

Удинский язык – эндогенный язык этнической группы удинов Казахстана. Удинский язык входит в лезгинскую подгруппу нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Современные удины, как и прежние годы, исповедуют миофизитское направление древнего христианства (Апостольская Армянская Церковь)

УДМУРТЫ, самоназвание – *удмурт*; устар. *вотяк*.

Численность удмуртов Казахстана: 9 095 чел. (по данным 1999 г.), 5458 чел. (по данным 2013 г.).

Удмуртский язык – государственный язык Удмуртской Республики; экзогенный язык этнической группы удмуртов Казахстана.

Удмуртский язык входит в пермскую группу финно-угорской семьи языков.

Основная религия – православие, в сельской местности включающее в себя остатки дохристианских верований.

Компактные поселения этноса расположены в Костанайской (1 479 чел.), Акмолинской (1 072 чел.), Павлодарской (571 чел.), Восточно-Казахстанской (233 чел.) областях (по данным 2014 г.).

УДЭГЕЙЦЫ, самоназвание – *удээ, удихэ. один из коренных малочисленных народов Дальнего Востока*

Численность удэгейцев Казахстана: 47 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Удэгейский язык входит в тунгусо-маньчжурскую семью языков.

Удэгейский язык – эндогенный язык этнической группы удэгейцев Казахстана.

Верующие удэгейцы – православные.

УЗБЕКИ, самоназвание – *узбек.*

Численность узбеков в Казахстане: 370 765 чел. (по данным 1999 г.), 605 137 чел. (на начало 2020 г.).

Узбекская этническая группа, проживающая в основном в приграничных южных областях Казахстана, формировалась издревле. Ее численность проявляет устойчивую и заметную тенденцию к увеличению. В настоящее время узбекская группа имеет самые высокие показатели рождаемости, кроме того, продолжается (регистрируемая и нерегистрируемая) миграция узбеков в Казахстан, обусловленная экономическими причинами, что позволяет демографам прогнозировать дальнейшее значительное увеличение количества узбеков Казахстана.

Узбекский язык – государственный язык Республики Узбекистан; экзогенный язык узбеков Казахстана.

Узбекский язык входит в карлукскую группу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

Вероисповедание узбеков – преимущественно мусульмане-сунниты. Большие поселения этноса расположены в Туркестанской (57%), Жамбылской (4,75%) областях и в г.Шымкент (30,36%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют республиканские, областные узбекские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах, действует узбекский театр, узбекские школы.

УЙГУРЫ, самоназвание – *уйгур*.

Численность уйгуров на территории Казахстана составляет: 210 377 чел. (по данным 1999 г.), 274 509 чел. (на начало 2020 г.).

Уйгурская этническая группа на территории Казахстана сложилась к концу XX в. за счет уйгуров – выходцев из Восточного Туркестана (Современный СУАР КНР).

Уйгурский язык – эндогенный язык уйгуров Казахстана.

Уйгурский язык входит в карлукскую группу западнохуннской ветви тюркской группы алтайской семьи языков.

По вероисповеданию уйгуры мусульмане-сунниты.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (57,96%), Жамбылской (1,05%) областях, в городе Алматы (37,82%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют республиканские, областные уйгурские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

УКРАИНЦЫ, самоназвание – *украинцы*.

Численность украинцев Казахстана: 547 065 чел. (по данным 1999 г.), 263 962 чел. (на начало 2020 г.).

Украинский язык – государственный язык Украины; официальный язык (наряду с молдавским и русским) Приднестровья; экзогенный язык украинцев Казахстана.

Украинский язык входит в восточнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Верующие украинцы в основном православные, но формально разделенные на два патриархата и одну автокефальную церковь, имеются также грекокатолическая и римско-католическая церкви. Протестантские христианские конфессии, и сторонники различных нетрадиционных религий.

Компактные поселения украинского этноса в Казахстане расположены в Костанайской (26,59%), Карагандинской

(14,81%), Павлодарской (11,90%) Акмолинской (11,80%) областях (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют республиканские, областные украинские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

УЛЬЧИ, самоназвание – *нани*.

Численность ульчей Казахстана: 3 чел. (по данным 1999 г.), 1 чел. (по данным 2009 г.).

Ульчский язык – эндогенный язык этнической группы ульчей Казахстана. Ульчский язык входит в амурскую подгруппу тунгусо-маньчжурской ветви уральской семьи языков.

Традиционная религия ульчей, как и других народов Приамурья выражена шаманизмом. Наряду с ним, большую роль в общественной жизни ульчей играла система культов: промыслового, семейных, предков (анимизм).

ФИННЫ, самоназвание – *суоми*.

Численность финнов Казахстана: 547 чел. (по данным 1999 г.), 371 чел. (по данным 2013 г.).

Финский язык – официальный язык (наряду со шведским языком) Финляндской Республики; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык этнической группы финнов Казахстана.

Финский язык – один из прибалтийско-финских языков (северная группа).

Религиозность финнов реализуется в рамках Евангелическо-лютеранская церковь Финляндии (78,3% верующих) является государственной. Православие является в стране второй государственной религией. Имеются католики, немного мусульман, еврейская община.

ФРАНЦУЗЫ, самоназвание – *франсе*.

Численность в Казахстане – 73 чел. (по данным 2009 г.).

Язык. Говорят, на французском языке романской группы.

Религия. Большинство верующих – католики, есть также кальвинисты, реформаторы. В V–VI вв. во Франции распространилась христианская религия.

ХАКАСЫ, самоназвание – *тадар, хоорай*; устар. *минусинские и абаканские татары*, или *тюрки*.

Численность хакасов Казахстана: 355 чел. (по данным 1999 г.), 233 чел. (по данным 2013 г.).

Хакасский язык – государственный язык Республики Хакасия; экзогенный язык этнической группы хакасов Казахстана.

Хакасский язык относится к тюркским языкам алтайской семьи языков.

Традиционная религия – шаманизм. В XIX веке многие хакасы были крещены в православие.

ХАНТЫ, самоназвание – *хантэ*; устар. *остяки*.

Численность хантов Казахстана: 24 чел. (по данным 1999 г.), 429 чел. (по данным 2009 г.).

Хантыйский язык – эндогенный язык этнической группы ханты Казахстана.

Хантыйский (остяцкий) язык входит в обско-угорскую ветвь финно-угорской группы уральской семьи языков.

Традиционная религия — шаманизм и православие.

ХОРВАТЫ, самоназвание – *хорваты*.

Численность хорватов Казахстана: 39 чел. (по данным 1999 г.), 102 чел. (по данным 2009 г.).

Хорватский язык – официальный язык Республики Хорватия; официальный язык Боснии и Герцеговины (наряду с боснийским и сербским); экзогенный язык этнической группы хорватов Казахстана.

Хорватский язык входит в южнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

Основная религия – католицизм.

ЦАХУРЫ, самоназвание – *цахбы*.

Численность цахуров Казахстана: 17 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Цахурский язык – государственный язык Республики Дагестан; эндогенный язык цахуров Казахстана.

Цахурский язык относится к лезгинской подгруппе нахско-дагестанской ветви иберийско-кавказской семьи языков.

Верующие цахуры исповедуют ислам суннитского толка (шафиитский мазхаб).

ЦЫГАНЕ, самоназвание – *рома*.

Численность цыган Казахстана: 5130 чел. (по данным 1999 г.), 4165 чел. (по данным 2013 г.).

Цыганский язык – эндогенный язык этнической группы цыган Казахстана.

Цыганский язык входит в индийскую (индоарийскую) группу индоевропейской семьи языков.

Цыгане, как и другие народы, придерживаются религии той местности, где они кочуют и проживают.

ЧЕРКЕСЫ, самоназвание – *адыге*.

Численность черкесской группы в Казахстане: 182 чел. (по данным 1999 г.), 111 чел. (по данным 2009 г.).

В употреблении у черкесов кабардино-черкесский язык – государственный язык Карачаево-Черкесской Республики; экзогенный язык этнической группы черкесов Казахстана.

Кабардино-черкесский (черкесский) язык входит в абхазо-адыгскую группу иберийско-кавказской семьи языков.

ЧЕЧЕНЦЫ, самоназвание – *нахчо*; в письменных источниках VII в. упоминаются под названием *нахчаматьян*.

Численность чеченцев Казахстана: 31802 чел. (по данным 1999 г.), 33 507 чел. (на начало 2020 г.).

Чеченский язык – государственный язык Чеченской Республики; один из четырнадцати государственных языков Республики Дагестан; экзогенный язык чеченцев Казахстана.

Чеченский язык входит в нахско-дагестанскую ветвь иберийской-кавказской семьи языков.

По вероисповеданию чеченцы – мусульмане-сунниты.

Суфийский ислам среди чеченцев представлен двумя тарикатами: накшбандия и кадирия, в свою очередь делящимися на мелкие религиозные группы – вирдовые братства, общее количество которых достигает у чеченцев до тридцати двух.

Компактные поселения этноса расположены в Алматинской (17,52%), Карагандинской (16,60%), Акмолинской (9,95%) областях и в г.Алматы (8,92%) (на начало 2020 г.).

На территории Казахстана действуют областные чеченские этнокультурные объединений и их филиалы в городах и районах.

ЧЕХИ, самоназвание – *чехи*.

Численность чехов Казахстана: 945 чел. (по данным 1999 г.), 269 чел. (по данным 2013 г.).

Чешский язык – официальный язык Чешской Республики; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык чехов Казахстана.

Чешский язык входит в западнославянскую подгруппу славянской группы индоевропейской семьи языков.

ЧУВАНЦЫ, самоназвание – *этель, этал*. Народность на Чукотке.

Численность чуванцев Казахстана: 375 чел. (по данным 1999 г.), 25 чел. (по данным 2009 г.).

Чуванский язык – эндогенный язык чуванцев Казахстана.

Чуванский язык (близкий к юкагирскому) – изолированный язык (юкагирско-чуванские языки) палеоазиатской семьи языков.

Религия чуванцев – православие.

ЧУВАШИ, самоназвание – *чаваши*.

Численность чувашей Казахстана: 11 864 чел. (по данным 1999 г.), 6 741 чел. (по данным 2013 г.).

Чувашский язык – государственный язык Чувашской Республики; экзогенный язык чувашей Казахстана.

Чувашский язык относится к болгарской группе (наряду с болгарским и хазарским языками) тюркской группы алтайской семьи языков. Делится на два диалекта: низовой («укающий») и верховой («окающий»), распадающихся на ряд говоров.

Чуваши – самый многочисленный тюркский народ, большинство верующих которого – христиане. Также существуют немногочисленные группы, исповедующие ислам суннитского толка и традиционные верования.

Компактные поселения этноса расположены в Карагандинской (1 883 чел.), Павлодарской (675 чел.), Актюбинской (252 чел.) областях (по данным 2014 г.).

На территории Казахстана действуют областные чувашские этнокультурные объединения и их филиалы в городах и районах.

ЧУКЧИ, самоназвание оленных чукчей – *чавчу* (оленный), береговых – *анкалын* (помор); общее самоназвание – *луораветлан* (настоящий человек) как общий этноним не привилось.

Численность чукчей Казахстана: 19 чел. (по данным 1999 г.), 5 чел. (по данным 2009 г.).

Чукотский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык этнической группы чукчей Казахстана.

Чукотский язык (устар. луораветланский) относится к чукотско-камчатским языкам палеоазиатской семьи языков.

В религиозном отношении большинство чукчей крещены в Русской православной церкви, однако, среди кочующих встречаются остатки традиционных верований (шаманизма).

ШВЕДЫ, самоназвание – *свенскар*.

До 1999 г. проживание шведов в Казахстане не регистрировалось. Согласно данным переписи населения РК 1999 г., в Казахстане проживает 24 шведа. Возможно, они – потомки переселенных в 1940 г. «граждан инонациональностей» (финнов, латышей, эстонцев, шведов, литовцев, норвежцев и др.) из Мурманской области и Карело-Финской ССР. По данным переписи населения 2009 г. – 16 чел.

Шведский язык – официальный язык Королевства Швеции; второй официальный язык Финляндской Республики; государственный язык Аланских островов (автономной провинции Финляндии); один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык этнической группы шведов Казахстана.

Шведский язык входит в скандинавскую группу германской ветви индоевропейской семьи языков.

Несмотря на то, что в стране функционируют католические, лютеранские, православные приходы, синагоги, шведы являются наиболее атеизированным народом Европы,

ШОРЦЫ, самоназвание – *шор, шоркижи*; устар. *кузнецкие, кондомские и мрасские татары*. Тюркоязычный народ, живущий главным образом, на юге Кемеровской области

Численность шорцев Казахстана: 212 чел. (по данным 1999 г.), 96 чел. (по данным 2009 г.).

Шорский язык – эндогенный язык этнической группы шорцев Казахстана.

Шорский язык входит в хакасскую подгруппу уйгуро-огузской группы западнохуннской ветви тюркской группы алтайской языковой семьи.

В прошлом шорцы формально считались православными, фактически же у них сохранялись шаманизм и анимизм (культ предков, промысловые культы и др. верования).

ЭВЕНКИ, самоназвание – *эвэнк*; устар. – *тунгусы*.

Численность эвенков Казахстана: 30 чел. (по данным 1999 г.), 2 чел. (по данным 2009 г.).

Эвенкийский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык эвенков Казахстана.

Эвенкийский (тунгусский) язык – тунгусо-маньчжурская ветвь алтайской семьи языков.

В начале 17 века считались православными, но сохраняли формы дохристианских верований (шаманство).

ЭВЕНЫ, самоназвание – *эвэи, орогел, орочен*; устар. – *ламуты*. Численность эвенов Казахстана: 28 чел. (по данным 1999 г.), 11 чел. (по данным 2009 г.).

Эвенский язык – один из местных официальных языков Республики Саха (Якутия); экзогенный язык эвенов Казахстана.

Эвенский (ламутский) язык входит в тунгусо-маньчжурскую ветвь алтайской семьи языков.

Эвены традиционно придерживаются православия, которое приняли в середине 19 века.

ЭСТОНЦЫ, самоназвание – *эстласед*.

Численность эстонцев Казахстана: 1 819 чел. (по данным 1999 г.), 947 чел. (по данным 2013 г.).

Эстонский язык – государственный язык Эстонской Республики; один из 24 официальных языков Европейского Союза; экзогенный язык эстонцев Казахстана.

Эстонский язык входит в южную группу прибалтийско-финской ветви финно-угорских языков уральской семьи языков.

Среди эстонцев предпочтением пользуется в основном лютеранство, в меньшей степени православие.

ЯКУТЫ, самоназвание – *саха*.

Численность якутов Казахстана: 115 чел. (по данным 1999г.), 136 чел. (по данным 2013 г.).

Якутский язык – государственный язык Республики Саха (Якутия); экзогенный язык якутов Казахстана.

Якутский язык входит в якутскую подгруппу уйгуро-огузской группы тюркских языков алтайской семьи.

Основной религией является православие, также среди якутов есть последователи учения айылга (дети природы)

ЯПОНЦЫ, самоназвание – *нихондзин*.

Численность японцев Казахстана: 35 чел. (по данным 1999 г.), 46 чел. (по данным 2009 г.).

Японский язык – изолированный язык (возможно) алтайской семьи языков.

Японский язык – официальный язык Японии; экзогенный язык японцев Казахстана.

Синтоизм, синто (яп. 神道 синто: «путь богов») — традиционная религия в Японии.

БИБЛИОГРАФИЯ

І. Словари и справочники

1. Социологический словарь / Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С. Тернер; Пер. с англ. под ред. С.А. Ерофеева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 405 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов: [Около 7 000 терминов]. - 2-е изд., стер. - Москва: Сов. энциклопедия, 1969. - 607 с.
3. Прогностика: Общ.   понятия: Объект прогнозирования. Аппарат прогнозирования. Терминология / [Отв. ред. В.И. Сифоров]. - Москва: Наука, 1978. - 32 с.
4. Государственные языки в Российской Федерации: Энцикл. слов.-справ./Ин-т яз. народов России; [М.Е. Алексеев и др.]; Гл. ред. [и авт. вступ. ст.] В.П. Нерознак. - М.: Academia, 1995. - 395 с.
5. Словарь этнолингвистических понятий и терминов /М.И. Исаев; Ин-т языкознания РАН. Каф. рус. яз. и методики его преподавания РУДН, Российская акад. естеств. наук. - Москва: Флинта : Наука, 2001. - 196 с.
6. Русско-казахский словарь лингвистических терминов /С. Кенесбаев, Т. Жанузаков; Акад. наук КазССР. Ин-т языкознания. - 2-е изд., испр. и доп. - Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. - 206 с.
7. Языки народов России. Красная книга: Энцикл. слов.-справ. / Рос. акад наук. Ин-т лингвист. исслед. [и др.]; [Гл. ред. В.П. Нерознак]. - М.: Academia, 2002. - 385 с.
8. Краткий словарь по социологии / П.Д. Павленок. - Москва: ИНФРА-М, 2000. - 272 с.
9. Қазақ тілі энциклопедиясы. – Алматы, 1998
10. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Ғ. Қалиев, - Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. - 439 б.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / [Науч.-ред. совет изд-ва «Сов. энцикл.», Ин-т языкознания АН СССР]; Гл. ред. В. Н. Ярцева. - М.: Сов. энцикл., 1990. - 682 с.

12. Мемлекеттік тіл саясаты. Государственная языковая политика. – Алматы, 2005
13. Письменные языки мира. Языки Российской Федерации. Социоллингвистическая энциклопедия. Книга 1. – Москва, 2000; Книга 2. – Москва, 2003
14. Поливанов Е.Д. Толковый терминологический словарь по лингвистике (1935 – 1937) // Поливанов Е.Д. Избранные труды по восточному и общему языкознанию. М., 1991. С. 318-473.
15. Потапов В.В. Краткий лингвистический справочник. Языки и письменность. – Москва, 1997
16. Сборник онлайн-словарей// URL: <http://www.onlinedics.ru/>
17. Словарь этнологических терминов// URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/>
18. Сулейменова Э.Д. ж.б. Өлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социоллингвистических терминов/Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. –393 б. 2-басылымы, өңделген / Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2020. – 400
19. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. и др. Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі / Под ред. Э.Д. Сулейменовой. - Алматы, 1998
20. Устинов М. Глоссарий конфликтологических терминов. М: Геотек, 2005.
21. Энциклопедический социологический словарь. /Под общ.ред. Г.В.Осипова. М.:ИСПИ РАН, 1995. С.443.
22. Этнографический словарь. Энциклопедия <http://www.onlinedics.ru/slovar/etn.html>
23. Этнополитология// URL: <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia>
24. Язык и общество. Энциклопедия. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2016. – 872 с.
25. Языки Казахстана: социоллингвистический

справочник / Э. Сулейменова, Н. Шаймерденова, Д. Аканова. Общ. ред.: Ж. К. Туймебаев, Отв. ред.: Э. Д. Сулейменова. – Алматы: Издательство ТОО «Издательство Золотая Книга», 2-е изд., дополненное и переработанное, 2020. – 212 с.

26. Concise encyclopedia of sociolinguistics. Mesthrie, R. (ed.), Amsterdam: Elsevier, 2001

27. Crystal D-A. Dictionary of Linguistics and Phonetics 3rd Ed. – London, 1993

28. Encyclopaedia Britannica 30 BB. 15th Ed. - Chicago, 1975

29. URL: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_ind2.cgi

30. Swann J., Deumert A., Lillis T., Mesthrie R. A dictionary of sociolinguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004

31. The Encyclopedia of Language and Linguistics. Editor-in-Chief R. E. Asher. – University of Edinburg, 1992. Vol. 1-7

II. Монографии, научные статьи, интернет-источники

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. – Сакт-Петербург, 2004. – 313 с.

2. Агабек А.А. Теоретико-методологические проблемы исследования религиозной идентификации личности // <http://repository.enu.kz/handle/123456789/785>

3. Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917–2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. — М., 2000.

4. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: Монография. – Алматы: Экономика, 2006. – С.48.

5. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001.

6. Аренов М., Калмыков С. Современная языковая ситуация в республике Казахстан // Евразийское сообщество. — Алматы. 1995. № 3.

7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993

8. Артановский С.Н. Родина как культурно-

исторический феномен / Вестник СПбГУКИ. – 2012. – № 2. – С. 11–15.

9. Арутюнов С.А. Диаспора – это процесс // Этнографическое обозрение. – 2001. – №2.// URL: http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2000/Arutyunov_2000_2.pdf

10. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 1998.

11. Аршба О.И. Транснациональные миграционные процессы в эпоху гло-бализации и проблемы иммиграционной политики//Материалы научной конференции «Ломоносовские чтения-2003». – М., 2003.

12. Арын Р.С., Иренов Г.Н. Этнополитология: учебное пособие. – Павлодар: ЭКО, 2008.

13. Астанинская Декларация ОБСЕ 2010 года «Навстречу сообществу безопасности». Астана. – 2010 г. // http://www.zakon.kz/site_main_news/192108-prezident-rk-objavil-o-prinjatii.html

14. Атыйят Абу Сауд. Вызовы культурной глобализации для стран третьего мира//Глобализация и мультикультурализм: Доклады и выступления. VII Международная философская конференция «Диалогцивилизаций: Восток - Запад», 14-16 апреля 2003 г., Москва. – М.: Изд-во РУДН, 2004.

15. Ачкасов В.А. Этническая идентичность в ситуациях общественного выбора // Журнал социологии и социальной антропологии, – 1999, – Т. 2, – №1.

16. Ачкасов В.А. Этнополитология: учебник для вузов. – СПб.: Изд-во СПб-ГУ, 2005. 340 с.

17. Байтенова Н. Межэтническая интеграция (социально-экономический анализ). Уч. Пособие. – А., Санат, 1998. - С. 38.

18. Балакришнан Г. Национальное воображение // Нации и национализм / Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Хрох и др; Пер. с англ. и нем. М: Праксис. 2002.

19. Баньковская С. Воображаемые сообщества как социологический феномен // Андерсон Б. Воображаемые

сообщества. М., 2001.

20. Баранова В.В. Язык и этническая идентичность. – М.: ВШЭ, 2010.

21. Баскаков А.Н., Насырова О.Д. Языковые ситуации в тюркоязычных республиках Российской Федерации краткий социолингвистический очерк. // Языки Российской Федерации и стран нового зарубежья: статус и функции. — М., 2000.

22. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. М., 2004

23. Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире // Бауман З. Индивидуализированное общество. М., 2002.

24. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество — это народы. М.: Мысль, 1990.

25. Власов В.И. Экстремизм, терроризм, сепаратизм. – М.: РАГС, 2009.

26. Глейзер Н. Мультиэтнические общества: проблемы демографическо-го, религиозного и культурного разнообразия // Этнографическое обозрение. 1998. № 6. URL: <http://journal.ica.ras.ru/archive/1990s/1998/6.htm>

27. Государственная этнополитика Казахстана: новые тренды. Методическое пособие для государственных служащих и руководителей этнокультур-ных объединений. Под общ. ред. Е. Тугжанова. – Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, 2011. – 204 с.

28. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л.: Наука, 1990. URL: http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/filosofija_istorii/gumilev_l_n_geografija_ehtnosa_v_istoricheskij_period/29-1-0-1718

29. Гумилев Л.Н. Из истории Евразии.–Алматы: Атамура, 2004.–С 123-170

30. Дерябин В.Е.,Бескина М.В. Об антропологических вариантах в составе казахов. Этнографическое обозрение. 2009. № 1. URL: http://journal.ica.ras.ru/archive/2000s/2009/Deryabin,%20Beskina_2009_1.pdf

31. Дробижева Л.М. Этничность в современном

обществе. Мир России. 2001. № 2.

32. Дугин А.Г. Этносоциология. М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2011.

33. Ежова Е.Ю. Культурная идентификация личности в поликультурном пространстве / Регионоведение. – 2010. – № 1. – С. 71–78.

34. Жетесова М.Т. Механизм экономической интеграции оралманов в казахстанское общество. – дис. канд. эконом. наук. – Алматы, 2007.

35. Зайналова Е. Миграция в Казахстане в постсоветский период / Мысль. – 2007. – № 9. – С. 32–34.

36. Игнатъев Р. Этнические анклавы / Земляки. – 2009. – № 9. – С. 22–26.

37. Императивы государственной этнополитики Республики Казахстан. Аналитические материалы и методологические рекомендации для государственных органов. Под общ. ред. Е. Тугжанова. – Астана, 2012. – 516 с. – на русском и казахском языках.

38. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Том. 4. – Алматы: Атамұра, 2009. – 768 с.

39. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Под общ. ред. А.Б. Гали, Ж.К. Касымбаева – Алматы: Үш-Қиян, 2003. – 584 с.

40. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Аналитический отчет / Под ред. Смаилова А. А.. — Астана: Агентство РК по статистике, 2011. — 65 с.

41. Калинникова Л.Н. Лингвистический аспект национальной идентичности / URL: http://klgtu.ru/science/magazine/2007_11/com/43.php

42. Карлинский А. Е. Основы теории взаимодействия языков. — Алма-Ата, 1990

43. Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва, 2002

44. Комарофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века //

Этничность и власть в полиэтничных государствах: Материалы международной конференции 1993 г. – М.: Наука, 1994. – С. 58.

45. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Отв. Ред. И рук. Автор. Колл. – д.ю.н., проф. С.А.Авекьян. – М.: Изд-во Норма, 200 – 688 с.

46. Коротеева В.В. Экономические интересы и национализм. М.: РГГУ, 2000

47. Крысько В. Этническая психология. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/krusko/02.php

48. Лашук Л.П. Преемственность и преобразования в историческом развитии этноса // Этнографическое обозрение. 2001. № 3. <http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2001/3.htm>

49. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике: Центральная Азия и Казахстан в современной политологии. — КИСИ, 2005. — Т. 1.

50. Лурье С. История антисемитизма. URL: <http://jhistory.nfurman.com/shoa/anti-02.htm>

51. Мустафаев Н. Диаспоры, ирреденты / URL: http://www.dialog.kz/articles/___obshchestvo/2011-10-11/nurtay-mustafaev-rukovoditel-ac-nashe-delo-diaspory-i-irredenty

52. Назарбаев Н.А. В потоке истории.– Астана, 1999. –286 с.

53. Назарбаев Н.А. В сердце Евразии.– Астана, 2005

54. Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества – как условие прогресса Казахстана–Алматы, 1993.–32 с.

55. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь развития. – Астана, 2006

56. Народы Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы: Арыс, 2003

57. Нос Н.М. Мигрантофобия как социальное явление в структуре межэтнических отношений. – дис. канд. социол. наук. – Краснодар, 2007.

58. Нуртазина Р.А. Национальная безопасность Республики Казахстан. Учебное пособие. – Алматы: Издательство «Бастау», 2014, 352 с.

59. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002.

60. Особенности проявления этнического экстремизма и меры противодействия URL: http://city-hospital2.nabchelny.ru/s_3063/p_32521/

61. Платонов Ю.П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение): Учеб. пособие. - СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000.

62. Поляков Ю.А., Тарле Г.Я., Бочарова З.С., Ершов В.Ф. Адаптация рос-сийских эмигрантов (конец XIX-XX в.). – М.: Институт российской истории РАН, 2010.

63. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. М., 2003

64. Права меньшинств: международные стандарты и руководство по их соблюдению. – ООН. Управление Верховного комиссара.

65. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / под. ред. Солдатовой Г. – М.: Смысл, 2001.

66. Сампиев И.М. Самоопределение народов: анализ идейно-политических подходов // Этнографическое обозрение. 2001. № 3. URL: http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2001/Sampiev_%202001_3.pdf

67. Селиверстов С. От евразийства XX века к евразийству XXI века. // Мениң елім. № 1, 2009.

68. Скворцов Н.Г. Индивид и этническая среда // Социология и социальная антропология. Межвуз. Сб. / Под. ред. В.Д. Виноградова, В.В. Козловского. С-Пб.: Алетей, 1997.

69. Сулейменова Э.Д. Языковая ситуация в Казахстане // Language, Culture and Society: the status of Russian in today's World. — Washington, 1997.

70. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Метаязык социолингвистики: проблемы дефинирования. // Язык и общество на пороге нового тысячелетия // Тезисы докл. междунар. конференции. — М., 2001.

71. Сулейменова Э.Д. Макросоциоллингвистика – Алматы: Қазақ университеті, 2011
72. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика – Алматы: Қазақ университеті, 2011
73. Тажибаева С.Ж. Тюркские языки Казахстана: современное состояние//Сборник статей XVI международной научно-теоретической конференция «Язык и глобализация». - Алматы, Қазақ университеті, 2013г. – С.58–61
74. Туймебаев Ж.К. История тюркско-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана, 2008
75. Туймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей: дисс. ...доктора филологических наук. – Астана, 2008. – 295 с.
76. Тюркские народы [Текст]: энциклопедический справочник/Гл. ред. Б.Г. Аяган. – Алматы, 2004
77. Тавадов Г.Е. Этнология. Современный словарь-справочник. М. АНО «Диалог культур». 2011.
78. Утельбаев К.Т. Религиозная и гражданская идентификация в XXI веке // Вестник Астраханского государственного технического университета. – 2007. – № 5. – С. 60–65.
79. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/krusko/01.php
80. URL: <http://www.osce.org/hcnm/>
81. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%C5%E2%F0%EE%EF%E5%E9%F1%EA%>
82. Фиерман У. Элиты и алфавиты. Поворот языкового сдвига в Казахстане // Этнографическое обозрение. – Москва, 2005, №6
83. Хайнц А. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интер-претативную социологию. – СПб.: «Алетейя», 2000.
84. Халипов В.Ф. Энциклопедия власти. – М.: Академический проект, Культура, 2005. – 1054 с.

85. Хасанов Б.Х. Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республики Казахстан: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 1992

86. Хасанов Б.Х. Жубановедение: в контексте формирования общего языкознания, социолингвистика и психолингвистика. Репрессии в области языка. – Актобе, 2000

87. Хасанов Е. Социолингвистические проблемы урбанизации. – Алматы, 2002

88. Хрусталева Н.С. Психология эмиграции: Социально-психологические и личностные проблемы. – дис. доктора психол. наук. – СПб. ГУ, 1996.

89. Чазова Н.В. Социальные факторы политической идентификации. – дис. канд. полит. наук. – СПб, 2002.

90. Этнические процессы в современном мире. URL: <http://www.istmira.com/yetnologiya/1366--93-yetnicheskie-processy-v-sovremennom-mire.html>.

91. Этнополитическая ситуация в России и сопредельных государствах в 2010 году. Ежегодный доклад. /Под ред. В.Тишкова. Институт этнологии и антропологии РАН. – М. 2011.

92. Этнополитические и этнокультурные процессы в XX веке. /Отв. ред. В. А. Тишков, С.В. Чешко. М.: изд-во Института этнологии и антропологии РАН, 1996. – 200 с.

93. Юдина Т.А. Социально-философский анализ роли языка в формировании идентичности. – дис. доктора филос. наук. – Новосибирск, 2013.

94. Языки Российской Федерации и стран нового зарубежья: статус и функции. – М., 2000.

95. Языки Казахстана. Социолингвистический справочник / Э. Сулейменова, Н. Шаймерденова, Д. Аканова. Отв. ред. Э. Сулейменова. Под общей ред. доктора филол. наук Ж. К. Туймебаева – Нур-Султан: Издат-во Золотая книга, 2-е изд., дополненное и переработанное, 2020.

96. Языковая политика в Казахстане (1921–1990 годы): Сборник документов / Ред.: Языковая политика в Казахстане и пути ее реализации. – Алма-Ата, 1990

97. Языковая политика в Казахстане. Сборник документов. – Астана, 1999.
98. Grosjean F. Life with Two Languages // An Introduction to bilingualism. – London, 1982
99. Renata Matuszkiewicz. The language issue in Kazakhstan – institutionalizing new ethnic relations after independence (англ.) // Economic and Environmental Studies. – 2010. – Vol. 10, no. 2 (14). – P. 211–227. – ISSN 1642-2597.
100. Fishman J. Preface // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. The Hague. – Paris, 1971a. Vol. 1.
101. Fishman J. Domains and the relationship between micro- and macrosociolinguistics // Gumperz J. J., Hymes D. (eds.). Directions in Sociolinguistics. – New York, 1972.
102. Hertder J. Sociology of language. – New York, 1965.
103. Hoffmann Ch. An Introduction to bilingualism. – London–New York, 1991.
104. Holm J. Pidgins and Creoles. – Cambridge, 1989.
105. Labov W. The social stratification of English in New York City. – Washington, 1966.
106. Skutnabb-Kangas, Tove (2000). Лингвистический геноцид в образовании или во всем мире разнообразия и правах человека? , Mahwah, Нью- Джерси: Лоуренс Erlbaum Associates. ISBN 0-8058-3468-0 .
107. Fishman, Джошуа. 2001a. Может быть Сохраненный Исчезающие Языки? Реверсивный Язык сдвиг, Revisited: 21-го века перспектива. Клеведон Многоязычные вопросы.
108. Tollefson J. W. Planning Language, Planning Inequality. –NewYork, 1991.
109. Trudgill P. Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society. – London, 1983
110. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. – Oxford; Cambridge (Mass.), 1992.

Қазақша-орысша терминдер көрсеткіші
Казахско-русский указатель терминов

Терминдер атауы	бет	Название терминов	стр.
Автохтон.	7	автохтон	181
Адам құқықтары жөніндегі уәкіл	7	аккультурация	181
Адами капитал.	8	ассамблея народа казахстана (анк)	181
Аз ұлттардың құқықтары	9	ассимиляция	183
Азаматтық	10	билингвизм	185
Азаматтық сәйкестендіру.	11	бипатриды	185
Аккультурация.	12	верховный комиссар по делам национальных меньшинств (вкнм)	185
Алуантүрлілікті басқару	12	гетто	186
Ана тілі.	13	государственная идентичность	186
Ассимиляция	13	государственность	186
Әлеуметтік мемлекеттің қазақстандық үлгісі.	14	государственный язык	188
Әлеуметтік тілтану	15	гражданская идентификация	189
Билингвизм	15	гражданство	190
Бөлінген халықтар.	15	двуязычие	191
Гетто	16	демографическая политика	192
Демография	17	демография	192
Демографиялық саясат.	17	депопуляция	192
Депопуляция	17	депортация	193
Диаспора	17	деэтнизация	193
Диаспора тілі	18	диаспора	194
Діни сәйкестендіру	19	дискриминация	195
Еуразиялық сәйкестілік	20	евразийская идентичность	196
Еуропацентризм	21	европоцентризм	197
Жаңғырту.	22	закон об анк	197
Жер аудару / Депортация/.	22	идентификация	199
Жергілікті тіл.	23	идеология	199
Идеология	23	иммиграция	201
Иммиграция.	25	инкультурация	201

Инкультурация	25	интернационализм	202
Интернационализм	26	ирредента	203
Ирредента	27	историческая родина	203
Кемсітушілік /		казахстанская модель	
Дискриминация/	28	общественного согласия	
конформизм	29	и национального	
космополитизм	30	единства	204
көптілділік	30	казахстанская модель	
ксенофобия	30	социального	
кіші отан.	31	государства	205
қазақстан республикасының		кандас	206
тұңғыш президенті –		кафедры ассамблеи	
елбасы	32	народа казахстана	206
қазақстан тілдері	34	код нации	207
қазақстан халқы.	36	конформизм	209
қазақстан халқы		коренной этнос	210
ассамблеясы (қха)	36	коренной язык	211
қазақстан халқы		космополитизм	211
ассамблеясы кафедралары	38	ксенофобия	212
қазақстан халқы ассамблеясы		культура межэтнического	
туралы қр заңы	39	общения	213
қазақстан халқы		культурная ассимиляция	213
ассамблеясының ғылыми-		культурная	
сарапшылық		идентификация	214
кеңесі (қха ғск)	41	«қазақтану»	215
қазақстандағы		малая родина	216
тілдік ахуал	42	малочисленные народы	247
«қазақтану»	42	межэтнические	
кандас	44	отношения	217
қоғамдық сана	45	межэтнический брак	220
қоғамдық сананы		ментальность этноса	220
жаңғырту	46	местный язык	221
қоғамдық келісім мен		мигрант	221
жалпыұлттық бірліктің		мигрантофобия	222
қазақстандық үлгісі	48	модернизация	223
қос азаматтығы барлар	49	модернизация	
қостілділік	50	общественного сознания	223
мәдени ассимиляция	50	мультилингвизм	226
мәдени сәйкестендіру	51	мягкая сила	

мемлекеттік сәйкестілік	52	этнополитики	226
мемлекеттік тіл	52	народ казахстана	226
мемлекеттілік	54	народная экспедиция	227
мигрант	55	научно-экспертный совет	
мигрантофобия	55	ассамблеи народа	
нәсілшілдік	56	казахстана (нэс анк)	228
отан	57	национализм	230
отандастар	58	национальная	
өзгерістерді басқару	58	(этническая)	
патриотизм	59	аккультурация	231
популяция	59	национальное	
радикализм	60	государство	232
репатриант	61	национальные	
ресми тіл	61	меньшинства	232
саны аз халықтар	62	национальный эгоизм	233
сәйкестендіру	62	нация	233
сегрегациялау	63	общественное сознание	234
сепаратизм /жікшілдік/	64	обычай этноса	235
синофобия	65	официальный язык	235
суперэтнос	65	патриотизм	236
тарихи отан	66	первый президент	
терроризм	67	республики казахстан –	
титұлды тіл	68	елбасы	236
титұлды этнос	68	перепись населения	238
толеранттылық	68	популяция	240
тұрғылықты тіл	69	права национальных	
тұрғылықты этнос	70	меньшинств	240
тіл	70	радикализм	241
тіл ортақтығы	70	разделенные народы	242
тіл реформасы	71	расизм	243
тіл саясаты	71	расселение населения	244
тілдік ассимиляция	72	религиозная	
тілдік ахуал	73	идентификация	245
тілдік жоспарлау	74	репатриант	245
тілдік заңнама	74	родина	246
тілдік құқық	76	роднойязык	246
		сегрегация	247
		сепаратизм	249
		синофобия	249

тілдік құрылыс.	77	соотечественники	249
тілдік реттеу.	77	социолінгвистика	250
тілдік сәйкестендіру	78	суперэтнос	250
тілдік сәйкестік	78	терроризм	251
тілдік экспансия	78	титульный этнос	252
ұлт.	79	титульный язык	253
ұлт коды	80	толерантность	253
ұлттық (этностық)		традиции этноса	254
аккультурация	82	уполномоченный	
ұлттық азшылық	83	по правам человека	254
ұлттық азшылық істері		управление	
бойынша жоғарғы		изменениями	255
комиссар.	84	управление	
ұлттық мемлекет	84	разнообразием	256
ұлттық эгоизм	85	федерализм	257
ұлтшылдық	85	человеческий капитал.	257
федерализм	87	экстремизм	258
халық санағы	87	эмигрант	259
халық экспедициясы	89	эмиграция	259
халықтың қоныстануы	90	этническая адаптация	260
экстремизм.	91	этническая антропология	260
эмигрант.	92	этническая ассимиляция	261
эмиграция.	92	этническая группа	262
этникалық антропология	93	этническая дисперсизация	263
этникалық мифология.	93	этническая идентификация	264
этникальлық	94	этническая идентичность	264
этноәлеуметтану	94	этническая культура	264
этноағартушылық		этническая миграция	265
мектептер мен кешендер	95	этническая мифология	266
этнография.	95	этническая общность	267
этнодемография.	96	этническая символика	267
этноконфессиялық		этническая фузия	267
қауымдастық	97	этнические стереотипы	268
этнолінгвистика	99	этнический анклав	269
энология	99	этнический конфликт	270
этномәдени бірлестіктер.	99	этнический язык	272
этноним	100	этничность	273
		этнография	273

этнос	100	этнодемография	274
этнос әдет-ғұрыптары.	101	этноконфессиональная общность	274
этнос дәстүрлері	101	этнокультурные объединения	276
этносаралық қатынас / мәдениеті	101	этнолингвистика	277
этносаралық қатынас тілі	102	этнология	277
этносаралық қатынастар	102	этнонациональная политика	277
этносаралық неке	105	этноним	279
этносаясат	106	этнополитика	279
этносаясаттану	106	этнополитология	280
этносаясаттың жұмсақ күші.	107	этнопросветительские школы и комплексы	280
этноссыздандыру / дәтнизация/	107	этнос	281
этностық анклав	108	этносоциология	282
этностық ассимиляция / сіңуі/	108	этнофор	282
этностық бейімделу	109	этноязыковая ситуация	283
этностық дисперсизация	110	язык	283
этностық көші-қон	111	язык диаспоры	283
этностық қақтығыс	112	язык межэтнического общения	284
этностық қауымдастық.	114	языки казахстана	284
этностық мәдениет	115	языковая ассимиляция	287
этностық рәміз.	115	языковая идентификация	287
этностық сәйкестендіру	116	языковая идентичность	288
этностық сәйкестік	116	языковая общность	288
этностық стереотиптер.	117	языковая политика	288
этностық топ	118	языковая реформа	290
этностық тіл.	119	языковая ситуация	290
этностық фузия	119	языковая ситуация в казахстане	291
этностың ділділігі / менталдылығы/	120	языковая экспансия	292
этнотілдік ахуал.	120	языковое законодательство	292
этноұлттық саясат	121	языковое планирование	294
этнофор	123	языковое право	295
		языковое регулирование	295
		языковое строительство	296

МАЗМҰНЫ

Алғысөз 3

А 7

Ә 14

Б 15

Г 16

Д 17

Е 20

Ж 22

И 23

К 28

Қ 32

М 50

Н 56

О 57

Ө 58

П 59

Р 60

С 62

Т 66

Ұ 79

Ф 87

Х 87

Э 91

Қазақстан этностары
(қысқаша анықтамалық мәліметтер) 124

Қазақша-орысша терминдер көрсеткіші 358

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	177
А	181
Б	185
В	185
Г	186
Д	191
Е	196
З	197
И	199
К	204
М	216
Н	226
О	234
П	236
Р	241
С	247
Т	251
У	254
Ф	257
Ч	257
Э	258
Я	283
Этносы Казахстана (краткая справочная информация)	297
Библиография	347
Казахско-русский указатель терминов	358

